

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF.

*

2016. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Egy téves kritika rövid cáfolata a Tripartitum magyar, horvát és német nyelvű fordításának szövegéhez Veres Balázs, Ivan Pergošić és August Wagner fordítása alapján

Werbőczy Hármaskönyvének (Tripartitum) magyar és horvát fordítását vizsgálva (vö. Nyomárkay 2014a; 2014b, 2014c), megleptek Jiří Polívka cseh nyelvész kategorikus kijelentései, amelyekkel a latin nyelvű magyar törvénykönyv horvát fordítója, Ivan Pergošić (Ivanuss Pergossich) több, részben egész cikkelyekre, részben csupán néhány paragrafusra terjedő fordítását egyszerűen rossznak (’rdav’) minősíti. A következőkben a Tripartitum (Pergošić fordításában: Decretom) II. rész 82. cikkely 7. paragrafusa magyar, horvát és német fordításának bemutatásával kívánom bizonyítani a „rossz” minősítés túlságos szigorúságát. Választásom azért esett erre a rövid szövegre, mivel az „Odnos Pergošićeva prevoda prema latinskom originalu” (’Pergošić fordításának a latin eredetihez való viszonya’) című fejezetben (Kadlec 1909: IX–XXVI) ez az egyik első részlet szerepel példaként a Polívka által idézett „rossz fordításra”.

Ivan Pergošić 1574-ben megjelent Tripartitum-fordítását Karel Kadlec cseh jogtörténész adta ki 1909-ben, (eredeti) kajhorvát nyelvjárásban és helyesírással Belgrádban, a Szerb Királyi Akadémia (Srpska kraljevska akademija) Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku (’Dokumentumok a szerb nemzet történetéhez, nyelvéhez. Első rész. Szerb nyelvemlékek’) ötödik köteteként, Pergošić nyelvének [nyelvhasználatának, Ny. I.] Jiří Polívka által írt magyarázatával, amely két részből: Pergošić nyelvének a latin eredetihez (Kadlec 1909: IX–XVII), valamint Veres Balázs magyar fordításához való viszonyának elemzéséből és értékeléséből áll (i. m. XVIII–XXVI). Különös tekintettel arra, hogy a horvát fordító utószavában (Lectori bono) az olvasó tájékoztatásaként idézi is a fordítót, aki úgy nyilatkozik, hogy „negde ter negde najdeš Tituluše okračene, poimene v oneh posleh koterih nije bilo potrijebno s dijačkoga na slovensko preobračati, v kom sam v *nekih malih mesteh* [az én kiemelésem, Ny. I.] Veres Balasa koteri je na Ugerski jezik te Decretom pretumačil, nasledoval” (’majd találsz itt [ti. az olvasó]) rövidített titulusokat, amelyeket szükségtelen volt deákról szlávra fordítani, és amelyekben **néhány rövidebb helyen** követtem Veres Balázst, aki a Decretomot magyarra fordította’) (Kadlec 1909: 223; Šojat, O. 1975: 60). A Pergošićra vonatkozó kitétel tehát közvetve érinti a magyar fordítást (fordítót) is, hiszen Pergošić elsősorban azokon a helyeken rövidített vagy hagyott el kisebb szakaszokat, amelyeken a magyar fordító ugyanezt tette.

A vonatkozó magyar nyelvű szakirodalomról előszavában – Kadlec bevezetését követően – Polívka rövid jogtörténeti (és részben nyelvi) áttekintést is ad (Kadlec 1909: V–VIII). Így említi – egyebek mellett – Timon Ákos Magyar alkotmány- és jogtörténetét (I. 1902; II. 1903; III. 1906) és több – elsősorban természetesen jogtörténeti témájú – közleményt (VI–VII). Kadlec nem ért egyet Szende Pál értékelésével, amely szerint a Tripartitum olyan mű volt, amely biztosította a nemesség privilegizált helyzetét, a paraszti világot pedig a nincstelenség állapotába helyezte, illetve hagyta (Szende Pál szövege Kadlectól való értelmezésének magyarra fordítása; megnevezett forrás a Huszadik Század VIII. évf. 10. száma). Kadlec megállapítja, hogy a „Tripartitum je bio delo svoga doba. Plemić koji ga je napisao, nije se mogao lako otresti tadanjih nazora i zato je izložio ugarsko zemaljsko pravo, kako je to dopuštala sfera, u kojoj je odrastao i živeo”. (‘A Tripartitum korának műve. Az a nemes, aki írta, nem tudott egykönnyen elszakadni a korabeli általános felfogástól és nézetektől, ezért dolgozta fel a magyar jogot úgy, ahogy azt az a szellem megengedte, amelyben felnőtt és élt.’) A horvát fordításnak a latin eredetihez való viszonyáról Polívka elsősorban azt állapítja meg, hogy az számos helyen „elég szabadon adja vissza a latin szöveget, [...] van, amit kihagy, van, amit rövidít, sok mindent szabadon fordít [...] más helyeken viszont hozzáad a latin eredetihez”, majd hozzáteszi, hogy „mindezekon kívül néhány helyet ügyetlenül, sőt, mint említettük, hibásan, rosszul (’rdavo’) fordít”.

A következőkben egy ilyen, Polívka által rossz fordításnak minősített rövid szöveget kívánok bemutatni (amint a bevezetőben is említettem); későbbi terveim között azonban szerepel annak a történészeink képviselte álláspontnak részletesebb nyelvi igazolása is, hogy tudniillik a fordításokban döntő alapelv az érthetőség, az átlagember szellemi képességéhez, az egyszerű jogi történések, illetve kérdések ennek megfelelő megítéléshez való alkalmazkodás, illetve jogi kérdésekben való eligazodás volt, ezért rövidítették az eredeti szöveget (amely csupán a társadalom művelt rétegéhez volt hivatott szólni), nem pedig ezért, mert nem értették. A rövidítéseknek, azaz egyes részek kihagyásának a közérthetőségre való törekvés jegyében (vö. egyebek mellett Péter 2012) számos területen nyelvi, elsősorban terminológiai és grammatikai okai is voltak: a tömör latin grammatikai szerkezetek, a magyar és horvát terminológia latinhoz viszonyított hiányosságai, mindezek mellett pedig a már említett egyszerűsítésre, közérthetőségre való törekvés, amely legtöbb esetben meg is magyarázza a fordítók eljárását. Félreértésre, hibás fordításra azonban az általam eddig áttanulmányozott cikkekben nem akadtam, és ennek meggyőző illusztrálására szolgál az említett rövid szövegrészlet, amelyet Polívka a „rossz fordítás” egyik kirívó példaként mutat be. Mintegy ellenőrzésként az említett rövid szövegek megítéléséhez August Wagner 1599-ben napvilágot látott német fordításának megfelelő részletét is közlöm.

Az egybevetés alapja (mint előző tanulmányaimban is) a Tripartitum Kadlec-féle betűhív kiadása, valamint Veres Balázs első, 1565-ben megjelent munkája. A latin szöveg forrása a Tripartitum Csiky Kálmán szerkesztésében és magyarra fordításában (szerintem inkább értelmezésében) 1894-ben megjelent kétnyelvű

kiadásának 1990. évi utánnnyomása. A megfelelő német nyelvű részlet August Wagner 1599-ben Bécsben megjelent fordításából való, amelynek egy példányát az Egyetemi Könyvtár őrzi. Mind a négy szövegrészletet mai helyesírással közlöm:

A Tripartitum II. része 82. cikkelyének témája: „Quod causarum condensio duobus modis fieri solet” (‘Hogy a pörök leszállítása kétféle módon szokott történni’).

Omnis enim causa et litis motio, ratione actuum potentiariarum facta et inchoata, et ex consequenti actio atque acquisitio in ea declarata, per in causam attractum aut affirmatur aut negatur. Si affirmatur: ut ratio quoque suae affirmationis assignetur, necesse est; nam aliter affirmans vel reus ipse mox in causa succumberet.

Mert minden per és pernek indulatja, ki hatalom fejtől tétettetett, és kezdetett, és következésképpen, abban való megjelentetett kereset, az alperes által, avagy bizonyíttatik, avagy kedeg tagadtatik. Ha bizonyíttatik, tehát szükség, hogy az ő bizonyításának oka előhozattassék. Mert ezen kívül, az alperes az perben azontól megfogyatkoznék.

Jer vsaka pernja i pernje pozdignenje ili početje, koteraje za silu početa, i nanom meste nasleduvanim zakonom u takovoj pernji izveščeno iskanje dolnji peruš ili valuje ili zataji. Ako valuje ono činjenje, potrebno je da se njegovoga valovanja zrok napred prinese. Jer bi zvuna toga dolnji peruš v pernji nanom meste zmienkal.

Denn eine jede causa und Rechtfertigung, welche wegen zugeführter Gewalttat sich erhaben und folgens die darin erklärte und gesetzte Klag von Anforderung durch den Beklagten entweder gestanden oder verneint wird. Wenn sie bestanden, wird, ist von nöten, daß auch die Ursach warum er solches bestanden, angezeigt werde. Dann sonsten würde der Beklagte, der es ohne Ursache bestanden, also bald der Sachen verlustigt.

Az első jogi szakkifejezés a *causa et litis motio* (‘per és perindítás’), amelyet a rendelkezésre álló szókinccsel mindhárom fordítás érthetően ad vissza. A latin kifejezés pontos fordítása: *az ügy és a per (peres ügy) megindítása*. Veres Baláznál: *minden per és pernek indulatja*; szó szerint egyezik vele a horvát szöveg: *vsaka pernja i pernje pozdignenje*; a német szöveg megtartja a *causát*, de a *Rechtfertigung* a jogi eljárás célját is magában foglalja, tudniillik a gyanú igazságos tisztázását.

A horvát *pernje* a *pr̃eti* ‘vitatkozik, veszekedik’ igéből képzett főnév. Ezt az igét a magyar *-l* honosító képzővel vette át: *pr̃eti* → *perel* (Hadr.Ung.EI), majd ebből elvonással keletkezett a *per*; amelyet – ügy látszik – a horvát *-nje* képzővel ellátva visszakölcsönzött. A *pernje* szó tehát (a ném. *Rechtfertigung* terminushoz hasonlóan magát a peres eljárást jelenti). Érdekes, hogy a szerbhorvát nyelv magyar elemeit feldolgozó munkájában Hadrovics László a *pernja* szót nem említi, noha úgy tűnik, ez a horvát (szak)szó is ebbe a családba (*peres*, *felperes*, *alperes*) tartozik. A horvátban magyar tükörfordítások mutatják a szó „karrierjét”: *felperes* → *gornji peruš*, *alperes* → *dolnji peruš*.

A latin szöveg következő mondata a megindított (megindítandó) per jellemzőit: eredetét (kezdetét), a vele szemben támasztott eljárásjogi követelményeket, valamint az alperesnek az ügyhöz való hozzáállását, állásfoglalási lehetőségeit és ezek következményeit ismerteti. A perindítás a „hatalmaskodók” (*potentiarii*) cselekedetei idézik elő. Az alapszó (*potentia*) jelentése Jambrešić négynyelvű szótárában (Lex.la.1732) Vermögen, Ansehen, Macht, Gewalt; hatalom, tehetség, erő; a plenipotetia Vollkommenheit, vollkommene Macht, a plenipotentiarius pedig Mandatarius, Legatus.

Tehát a *ratione actuum potentiariorum facta et inchoata*, azaz a perindítás okát ’hatalmaskodók cselekedetei’ képezik. Veres Balázsnál: *a hatalom felől tétetett és kezdetett*; Pergošićnál: *za silu početa*. A latin szövegben a folytatás participiumokkal: *et ex consequenti actio atque acquisitio in ea declarata* – és következésképpen a vád és a kereset deklaráltatik benne. A *potentiarius* jelentése így ’hatalmaskodó, (esetleg) hatalommal való (vissza)élő’ (*hatalmaskodás – dominatus, vis, tyrannis; herrschaft, gewalt* – OklSz.). A német fordítás pontosabb, mivel okként csupán erőszakos tettet jelöl meg: *wegen zugeführter Gewalttat*.

A latin participiumokat Veres Balázs szintén szenvedő szerkezetekkel fordítja: *a hatalom felől tétetett és kezdetett és következőképpen, abban való megjelentetett kereset...*; Pergošić egyszerűsít, de a *kotera je za silu početa* kifejezés teljesen nem adja vissza a Veres Balázs által már amúgy is rövidített fordítást; jelentése: ’erőszak által kezdett, kezdeményezett’, amely a rövid tagmondatot kapcsolja az alperes választási lehetőségeinek ismertetéséhez. *A nanom meste nasleduvanim zakonom* ’azon a helyen (abban a helységben) szokásos törvény szerint’ – Pergošić magyarázó betoldása.

A latin szöveg második része az alperesre vonatkozik, a megindított perben tartalmazottak *a felperes által vagy megerősítettnek vagy tagadatnak – ...in ea [ti. causa] ...declarata, per in causam attractum aut affirmatur aut negatur*. Veres Balázs megtartja a szenvedő igealakokat: *az alperes által vagy bizonyítottik, avagy kedeg (= pedig) tagadatik*. Pergošić cselekvő igealakokat használ: *u [...] nazveščeno iskanje dolnji peruš ili valuje ili zataji* (’a kihirdetett keresetet az alperes vagy beismeri vagy titkolja [ti. tagadja]’). Figyelemre méltó a *valovati* ’bevall, elismer’, amely a fordításban többször is előfordul. Az ige a magy. *vall -ovati* honosító képzővel átvett és meghonosodott alakja (HadrUngEl). A latin szövegben *affirmót* olvasunk, amely Jambrešić szótárában ’potvrđujem; megerősítem’ jelentésben szerepel. *Si affirmatur: ut ratio quoque suae affirmationis assignetur, necesse est... ha bevallja (ha megerősítetik), szükséges, hogy megerősítése okát bevallja (kijelölje)*. Mind a magyar, mind a horvát fordítás pontos: *...tehát szükség, hogy az ő bizonyításának [ti. elismerésének, bevallásának] oka előhozattassék* – Pergošićnál: *potrebno je da se svoga valovanja zrok napred prinese* (érdekes az *előhozattassék – napred prinese*; a *napred* adverbium igekötőként való használatához vö. HadrSchr u Sp). A magyar *előhozattassék*-ot fordítja le elemről elemre, holott a tartalom szempontjából elegendő lett volna az igekötő nélküli *prinese* (Jambrešićnél *adfero – hierzutrage; idehozom, előhozom*, vö. HadrUngEl). A latin és a magyar szenvedő igealakot Pergošić visszaható alakkal fordítja. Ha ez nem történik meg, akkor *affirmans vel reus ipse mox in causa succumberet – ...mert*

ezen kívül az alperes az perben azontól megfogyatkoznék – jer bi zvuna toga dolnji peruš v pernji nanom meste zmijenkal. A succumberet ige Jambrešićnál 'mich unterlege, unterliege, erliege; alája heveredem, valami alatt eldülök, elesek'; jogi jelentése: 'qui litem amittit, vesztes a perben'.

Érdekes a német fordító néhány megoldása; például nem fordítja le a *ratione actuum potentiariorum* részt, hanem a feltételezett bűncselekmény okát konkrétan (mint fentebb említettem) megadja: *wegen zugeführter Gewalttat*, ami lényegesen egyértelműbb, mint a magyar és a horvát fordítás szövege.

A rövid szövegrészlet fordításai azt mutatják, hogy mind Veres Balázs, mind Ivan Pergošić félreérthetetlenül és a fennálló igényeknek megfelelően, tehát közérthetően fordított. Polívka megállapítása – legalábbis ennek a rövid szövegnek az alapján – nem áll meg. Külön feladat még néhány inkriminált szövegrész fordításának a bemutatása a megfelelő német fordítással részletesebben egybevetve.

SZAKIRODALOM

- HadrSchuSp = Hadrovics László 1974. *Schrifttum und Sprache des burgenländischen Kroaten im 18. und 19-ten Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HadrUngEl = Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kadlec, Karlo 1909. *Stefana Verbecija Tripartitum* (Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae). Slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574. Izdao D-r Karlo Kadlec s objašnjenjem jezika D-ra Đ. Polívke. 4-to izdanje Zadružbine D-ra Krstića. U Beogradu. Štampano u štampariji Politike u Pragu Lexlat = Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples... Ab Andrea Jambressich... Zagrabiae, 1742.
- Nyomárkay István 2014a. Mađarski i hrvatski prijevod Verbecijeva Tripartituma. *Kroatologija*, godište 5, broj 1, str. 1–143, Zagreb, 7–23.
- Nyomárkay István 2014b. Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása I. *Magyar Nyelvőr* 138: 257–71.
- Nyomárkay István 2014c. Werbőczy István Hármaskönyvének magyar és horvát fordítása II. *Magyar Nyelvőr* 138: 369–80.
- Nyomárkay István 2015. Közérthetőségre való törekvés a Tripartitum magyar és horvát fordításában. *Magyar Nyelvőr* 139: 129–44.
- Péter Katalin 2012. Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században. *Történelmi Szemle* 3: 421–40.
- Šojat, Olga 1975. Četiri stoljeća od prve sačuvane publikacije hrvatskokajkavske književnosti. In: *Kaj*. Godina VIII. Broj 9–10, 65–73.
- Verbecija, Stefan 1909. *Tripartitum* (Tripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae). Slovenski prevod Ivana Pergošića iz godine 1574. Izdao D-r Karlo Kadlec s objašnjenjem jezika D-ra Đ. Polívke. 4-to izdanje Zadružbine D-ra Krstića. U Beogradu. Štampano u štampariji Politike u Pragu.

Nyomárkay István
akadémikus,
professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

*Nyomárkay, István***The brief refutation of an unfounded criticism**

This paper analyses the Hungarian and Croatian translations of a short excerpt from Werbőczy's Tripartitum. The apropos is the fact that J. Polívka had claimed, in an 1909 edition of Tripartitum edited by the Czech legal historian Karel Kadlec, that several extant Croatian translations (and indirectly, Hungarian translations) of the text were erroneous. The comparison of the translations with the original text of the excerpt at hand shows that the translations are not wrong. Rather, both the Hungarian and the Croatian translators, just like the German translator, produced an abridged text for the sake of better intelligibility, so that it can be understood by non-professional readers obviously unfamiliar with legal terminology.

Keywords: Polívka, Pergošić, Balázs Veres, accuracy of translation

Van: változatok a létezés nyelvi konstruálására*

1. Bevezetés

A Halotti Beszéd kezdő mondata, ez az egyszerre kérdő és felszólító, megszólító beszédett a megismerés és a létezés nyelvi leképezésével kezdődik:

(1) Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc.

A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metaforája a létezés, méghozzá az emberi létezés (egyik) lényegi mozzanatára irányítja a hallgatóság figyelmét: arra, hogy miképp ismerhető meg az emberi létezés a maga végességében. A *van* ige többes szám első személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakja az emberi létezés nyelvi kifejezését az egyik legáltalánosabb módon teszi hozzáférhetővé: az emberek közössége van, létezik, azon belül az egyének vannak, folyamatosan, folyamatos jelen időben, önmagukról tudva és önmagukra vonatkoztatva, saját létükre reflektálva. A léte-zést jelentő *van* igének itt egyetlen bővítménye van, vagyis a mondatban mint jelenetben egyetlen szereplő jelenik meg: az ember egyénként és egyének közös-ségeként. Az ember mint létező létezése van állítva. Ez a létezés egyetlen mozza-natban specifikálódik, időtartamában. A *por és hamu* egyszerre metonimikusan és metaforikusan jelöli az emberi létezés mint folyamat véges voltát; az emberi élet elkezdődik valamikor, és befejeződik egy másik időpontban. Ez a megállapítás azonban a jelen idejű, múlttal már megelőzött és jövőben elvárt folyamatos jelen a beszélő, a megértő, általában a konceptualizáló ember nézőpontjából.

A *van* ige a magyar igék között az egyik leggyakoribb (vö. Sass et al. 2010), mégis a legsajátosabb elemek közül való. Mind a véges alakok története, mind a hosszabb ideje viszonylag állandó paradigmája, mind jelentése (poliszém jelen-téshálózata) miatt nem tartható számon a prototipikus igék között.

Az alábbiakban a *van* ige jelentésének, pontosabban egyes jelentéseinek szemantikai elemzése olvasható. Az elemzés a kognitív grammatika, elsősorban annak R. Langacker (1987, 1991, 2009) által kidolgozott elméletének és módszer-tanának keretében készült. Az elemzés ennek megfelelően a *van* ige jelentésszer-kezetére összpontosít.

A tanulmány elsőként a kognitív grammatika alapelveit és az ige általános szemantikai leírását foglalja össze. A következő rész a létezés fogalmának tapasztalati és elvont feldolgozását vázolja, abból a nézőpontból, amely a nyelvi leké-pezés alapját adja. A harmadik részben a *van* ige fontos jelentéseinek elemzésére kerül sor, két szempontból: a lexikális ige jelentésszerkezete és e jelentés mondat-beli megvalósulása összehangolt szempontjából.

* A tanulmány az OTKA K100717 Kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült.

2. Az ige jelentése

A kognitív grammatika magyarázóelvének középpontjában a nyelv és az elme közötti kapcsolat áll, mert a nyelvet a megismerésrendszer részének tekinti. A nyelv a kogníció egy megnyilvánulása, a kogníció pedig az emberi viselkedést meghatározó mentális struktúrák és procedúrák összetett rendszere és működése (ennek része például az észlelés, az emlékezet, a tudás szerveződése). Az emberi megismerés számára a világról való általános tudás és a nyelvi tudás nem különül el élesen. A kognitív nyelvészet a megismerő ember környezeti adaptációs képességeit és e képességek kimenetét kiemelten fontosnak tekinti a nyelvi tudás kialakításában és működtetésében. A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni.

A kognitív nyelvészet tudományos alapállását, általános nézőpontját a legtömörebben George Lakoff fogalmazta meg a kognitív elkötelezettség és az általánosító elkötelezettség elveivel:

- 1) A kognitív elkötelezettség: az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni (vö. Lakoff 1990, különösen 40–3).
- 2) Az általánosító elkötelezettség: a nyelvvel és a nyelv részrendszereivel kapcsolatos tudományos általánosításoknak összhangban kell lenniük a nyelv vagy nyelvi részrendszerek fenomenológiai jellemzésével, kognitívan reálisaknak kell lenniük (vö. Lakoff 1990, különösen 40–3).

A kognitív grammatika alapelvei a következők (l. Kemmer–Barlow 2000; Langacker 1987). A nyelv rendszer és használat egysége. A nyelvtudomány elmélet és empiria kölcsönhatásában írja le a nyelvet. Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A kontextusnak alapvető a szerepe a nyelvi rendszer működésében. A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek. A nyelvi szerkezetek valószínűsíthetők, valószínűségi sémák alapján konstruálják őket a beszélők. A nyelvi szerkezetek nem jósolhatók meg teljes bizonyossággal. A sémák kontextusérzékeny valószínűséggel valósulnak meg, vagyis az egyes sémák előfordulása különböző kontextusokban a kontextusoktól függően valószínűsíthető. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A jelentés fogalmi természetű és tapasztalati alapú, enciklopédikus jellegű, a megismerésből származik, nem valamilyen formális logikai szótár egysége. A tapasztalatot az ember testben létezése (embodiment) nagymértékben meghatározza. A jelentés megosztott, mindig társas, interszjektív nyelvhasználati eseményben konstruálódik meg. „Nem lehet értelmes megkülönböztetés a nyelvtan (szintaxis) és a szókészlet között. Lexikon, morfológia és szintaxis szimbolikus szerkezetek kontinuumát alkotják, amelyek különböző paraméterek mentén különböznek, de csak önkényesen oszthatók elkülönülő összetevőkre” (Langacker 1987: 2).

„A nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (Langacker 1987: 19). A nyelvi kifejezések, nyelvi egységek kategóriáit a kognitív nyelvészet a prototípushatások szerinti kategorizáció elvével írja le, a nagyobb nyelvi szerkezeteket a konstruálás eredményeként mutatja be, empirikus adatok alapján.

A fentieknek megfelelően az ige kategóriájára általánosan az alábbiak jellemzők (vö. Langacker 1987, 1991; Tolcsvai Nagy 2015). A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár;
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki;
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki;
- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ;
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek a következők:

- a figurák (a mondatban kidolgozva szereplők),
- a temporális viszony, az időbeli folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete.

A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviseletet az ige jelentésében. A figurák státusa aszimmetrikus: az egyik (a trajektor, elsődleges figura) áll a figyelem középpontjában, amely egy másik figurához (a landmarkhoz, másodlagos figurához) van viszonyítva.

Az ige a két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporális folyamatként, időben fejezi ki. A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következően mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az állapotok egymásra következőzése az időhöz viszonyítva válik temporálissá.

Az eseményszerkezet az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll. Például a mozgásigék esetében az eseményszerkezet elsősorban a hely- vagy helyzetváltoztatás szakaszait tartalmazza, az időben egymást követő állapotoknak megfelelően.

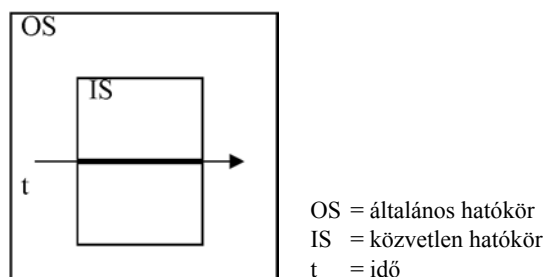
Az ige jelentésének meghatározó tényezője a hatókör. A nyelvi szerkezetekben az értelmezett fogalmak és fogalmi tartományok konceptuális hatókörrel rendelkeznek (Langacker 1987: 118–20).

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja: a figyelem szelektív és korlátozott. A figyelmi keretbe korlátozott mennyiségű információ fér egy adott figyelmi pillanatban. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szerkezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil.

A hatókör dinamikusan alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbeli tényezők mekkora szerkezetben őrzik meg profiláltságukat, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (például a topik vagy a metafora esetében egy vagy több tagmondat hosszúságban).

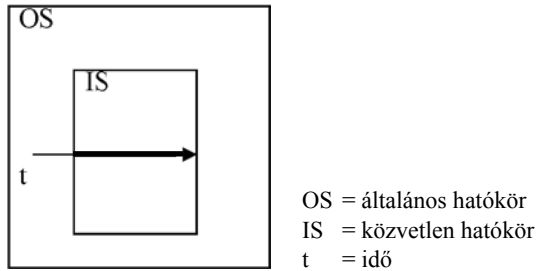
Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igék szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igék jelentésében a folyamat általános menetének valamely szakasza profilálódik, az idő- és eseményszerkezet perspektiválásával. Az igék sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

Például a *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

1. ábra. A *megy* időbeli feldolgozásának modellje

Ezzel szemben a *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, ebből a végpont mint referenciapont belül van a közvetlen hatókörön, és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

2. ábra. A bemegy időbeli feldolgozásának modellje

A hatókör lexikális és kontextuális kijelölésének meghatározó szerepe van a véges ige jelentésében, az episztemikus lehorgonyzással (az igeidővel) összekapcsolva, a mondatkonstruálás és mondatmegértés folyamataiban. Ez kivált erősen érvényesül a *van* ige megvalósulásaiban, amely a létezés leképezésében a temporalitást az átlagosnál erősebben profilálja.

A nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) teszi lehetővé a nyelvi tevékenységben a vonatkozást. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 1991, 2002; Brisard 2002a, b; Brisard ed. 2002). A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének középpontjába kíván állítani. A lehorgonyzás mindig a pillanatnyi diskurzustér (a beszélők által megértett beszédhelyzet) középponti részéhez mint referenciakerethez viszonyul, amelyben a viszonyítási pont (referenciapont) általában a konceptualizáló, elsősorban a beszélő (vö. Heine 1997; Tolcsvai Nagy 2013: 65–71).

3. A létezés és nyelvi leképezése

A létezés az élő ember számára folyamatos tapasztalat. Saját magát mindenki folyamatosan érzékeli, saját állapotát feldolgozza, környezetével viszonyba hozza. Emellett környezetének jelenségeit szintén észleli, létezőként megismeri, számon tartja. A hétköznapi megismerésből kiindulva a létezés fogalma azt tartalmazza, hogy valami van (l. pl. Aquinói Szent Tamás 1990; Jaspers 1989; Heidegger 1989,

2001). A létezés lényege, hogy valami önmagában és önmagától egyszerűen van, mintegy készen van a tapasztaló ember számára. A létező a fenti értelemben dologként értelmezett entitás, de nem feltétlenül létezik fizikai testben, nem feltétlenül tárgyként tapasztalható (például nem szükséges a térben láthatósága). A tapasztalt létezés alapvetően időben történik. Ugyanakkor a végső dolgok (Isten) kívül állnak az e világi tér-idő kontinuumon.

Az e világi létezésnek két fajtája van. A dolgok alapvetően vannak, önmagukban, anélkül, hogy tudnának saját létezésükről. Az ember viszont tud saját létezéséről, nemcsak önmagában, hanem önmaga számára is létezik; ez az ittlét (más fordításban jelenvalólet, a Dasein, Heidegger terminológiájában).

A *van* ige a fent röviden jellemzett fogalmat képezi le, igeként. A *van* ige szemantikai szerkezete első megközelítésben a következőket tartalmazza:

- időbeli folyamat,
- az egymást követő pillanatnyi állapotok jellegükben azonosak,
- a folyamat határolatlan,
- egyetlen figura van jelen,
- a figura téma szerepű, passzív, de nem elszenvedő,
- az eseményszerkezet azonos egységekből áll, homogén.

A hagyományos szakirodalom ennek az igtípusnak a jelentését tekinti állapotnak. Valójában azonban az igével kifejezett időbeli folyamat dinamikája megvan itt is, de a prototipikus igéktől (például a mozgásigéktől vagy a tárgymaniplulációt kifejező igéktől) eltérően itt az egymást követő pillanatnyi állapotokban (a szekvenciális feldolgozás elemei egységeiben) nem következik be változás az egyetlen figura lényegében. A pillanatnyi állapotok egymást követése, tehát az idő múlása azonban önmagában folyamat, amely a megnevezett dolog létezésének lényegi részét képezi, különböző változatokban. A rövid jellemzés a *van* ige egyes jelentéseinek leírásában tovább árnyalódik.

4. A *van* szemantikai változatai

Ebben a részben a *van* ige poliszém hálózatának fontos jelentéseiről van szó, de nem kerül sor az összes elkülöníthető jelentésre. E jelentések jellemzése kettős módon történik: egyrészt a *van* ige lexikális jelentésének elemzésével, másrészt e lexikális jelentés mondatbeli megvalósulásával, elsősorban az episztemikus lehorgonyzás révén. Hangsúlyozni kell, hogy az elemzés a nyelvi kifejezésekre vonatkozik, azok jelentésszerkezetére, amelyek a mindennapi nyelvhasználatban alakultak ki és alakulnak ma is. Ezért a jelen elemzés nem tekinthető filozófiai és logikai értelmezésnek.

A *van* ige jelentéseinek rendszerezése megtalálható az Értelmező szótárakban; Pusztai (szerk. 2003: 1428–9) hat fő jelentést különít el, további aljelentések nagy számával:

1. létezik
2. (határozóval) vmilyen állapotban, ill. vmilyen körülmények között található
3. [birtoklás] hozzá tartozik, tulajdona, ill. rendelkezik vele

4. megvan (vmennyi, vmekkora)
5. (igei-névszói állítmány részeként, a van alak kivételével) <a jelzett élőlény, tárgy, dolog, cselekvés> az, olyan, annyi, aminek, amilyenek, amennyinek az állítmány névszói része mondja
6. <tagadószóval, a nincs és sincs ige hiányzó alakjai h.> *nem volt ott*

H. Varga (2012) más szempontokat alkalmazva hat fő funkciót különít el: 1) létezés, 2) létezés részelő (partitivusi) jelentéssel, 3) létezés határozói bővítménnyel, 4) segédige, 5) birtoklásige, 6) létige állapotot kifejező passzív szerkezet tagjaként (a határozói igenév és a létige szerkezete).

4.1. Létezés

A *van* 'létezik' létige ebben a lexikális jelentésben valaminek a meglétét, a pusztán létezését képezi le, (existentia essentia nélkül): valamely dolog, pontosabban dologként feldolgozott entitás létezik, valami van. A *van* 'létezik' lexikális ige jelentésszerkezete csak a pusztán időben meglétet tartalmazza, önmagára a dologra fókuszálva és vonatkoztatva. Nincs közvetlen vonatkozásban más dologgal (például térben, időben létező más dologgal viszonyban egy mozgás vagy irányulás során). Az így létezőként feldolgozott dolog impliciten a világhoz, a Teremtőhöz viszonyul, ha egyáltalán viszonyul. (2) példái a *van* ige létezés jelentését reprezentálják, jóllehet kontextusban:

- (2) a. Van Isten.
- b. Van élet.
- c. Van gyógyszer a magas vérnyomás ellen.
- d. Száz éve nem létezett, de már van számítógép.
- e. Van telefon, hívjál fel.
- f. Volt dinoszaurusz.

A lexikális ige elsődleges jelentésében a létezés hétköznapi fogalmi és nyelvi megkonstruálásában egy figura emelkedik ki az általános háttérből (ez a háttér maga a tagolatlan világ), az az entitás, amelynek létezését fejezi ki a létige. A *van* ige sematikus figurájának (trajektorának) szemantikai tartalmában a 'dolog' fogalma mellett fontos jellemzők a következők (vö. Langacker 1987, 1991; Hopper–Thompson 1980). A figura téma szerepű, tehát nem cselekvő, de nem is elszenvető, hanem valamely folyamat passzív résztvevője, amelynek potenciája (pl. mint energiaforrás) gyenge. A *van* ige téma szerepű figurája létezésében nem irányul másra, nem jellemző rá az akaratosság és a célra irányultság, sem a cselekvés átvitele (energiaátvitel), nincsen közvetlenül viszonyítva valamely más sematikus dologhoz, amelyet egy másodlagos figura (landmark) reprezentálna az igében (ahogy az az igék legnagyobb részében ekképp van: *megy valaki valahová, fog valaki valamit*). A *van* ige lexikális 'létezik' jelentésében teljes értékű intranszitiv igeeként funkcionál a mondatban. Az elsődleges figura ugyanakkor létezésével

van, jelen van, a *van* ige ezt a meglétet emeli ki. Az elsődleges figurának ezek a jellemzői a mondatban nem változnak, amennyiben a *van* ige jelentése 'létezik'.

Az elsődleges figura mondatbeli kidolgozása elsődleges szereplőként mint létező kategória vagy kategória szintű egyedi példány neveződik meg, vagyis konceptualizálódik, miközben a kategória itt szóba jöhető példánya itt azonosítatlan.

A *van* ige lexikális 'létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a pusztá meglét folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más a pusztá megléten kívül. Ez a jellemző a mondatban tehát nem változik. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

A *van* lexikális ige 'létezik' jelentésében nincs időhatár, az ige temporálisan határolatlan. A *van* lexikális ige időhatár nélkül, az egymást követő most-pontok során képezi le a dolog meglétét. A létezés időbeli folyamata a közvetlen hatókörön belül homogén és folyamatos, az általános hatókörön belül alapvetően szintén határolatlan. A határoltság azonban implicit lehet a *van* ige általános hatókörében, arra a tapasztalatra épülve, hogy a világbeli dolgok nem öröktől fogva vannak, és nem léteznek örökké. A „népi” megismerés azonban egyes dolgok létét egyértelműen határolatlannak tekinti, illetve a határoltságot nem teszi a létezés kifejező igék szemantikájának részévé, ezért az implicit határoltság nem feltétlen a *van* ige esetében. A *van* 'létezik' ige prototipikusan imperfektív ige.

A *van* 'létezik' lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása a lexikális ige temporális jelentésén nem változtat lényegesen. A jelen idejű igealak határolatlan, általános érvényű, a *van* igét tartalmazó jelen idejű mondatok nem utalnak sem a kezdő-, sem a végpontra. A jelen idő ebben az esetben nem egyszerűen a beszéd-idővel (szabatosabban fogalmazva: a diskurzustér időkontinuumával) azonos, hanem a jelen mint a most-pontok kiterjesztett érvényű folyamatát értelmezi, amely bármelyik szakaszában jelen idejű, tehát közvetlenül azonosítható, tapasztalható lehet egy diskurzusuniverzumban. A múlt idejű igealakok temporális szerkezete viszont megváltozik: a véges ige végponttal rendelkezik a múlt idő révén, kezdőpont nélkül. Ez a végpont csak annyit tartalmaz, hogy a létezés folyamata egy időpontban befejeződött a beszélő nézőpontja szerint, a beszélői itt és most tapasztalata előtt, ez azonban nem feltétlenül érinti az adott dolog beszélőtől független létét.

(3) Volt dinoszaurusz.

A *van* 'létezik' lexikális ige mondatbeli megvalósulása jellegzetesen folyamatos aspektusú mondatot eredményez, amelyben lényege szerint a beszélő figyelme a folyamat, esemény belső részeire irányul, nem a határoltságára.

A *van* lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása egy másik szempontból is lényeges: a beszélő vagy a hallgató létezésére vonatkozó mondatok esetében a beszélő a jelen és a múlt igeidővel másképp alakítja a *van* ige szemantikáját az önreflexió révén, mint a harmadik személyű igealak esetében.

A *van* ige 'létezés' jelentése a beszédhelyzethez képest teljesen objektivizálva konstruálódik meg, a konceptualizáló teljes mértékben a háttérben van, minimális a szubjektivizáció (vö. Langacker 2006; Tolcsvai Nagy 2013; Kugler 2013). Ez természetesen módosul első vagy második személyű létező létezésének nyelvi megkonstruálása esetén, ekkor a szubjektivizáció erősebb.

4.2. Mibenlét

A *van* létige ebben a lexikális jelentésben valaminek a meglétét és mibenlétét, a puszta létezés mellett valamely lényegi jellemzőjét képezi le: valamely dolog, pontosabban dologként feldolgozott entitás valamiként létezik, valamiként van. A *van* ige e jelentésszerkezete az időben meglétet önmagára a dologra és annak egy fő jellemzőjére fókuszálva és vonatkoztatva tartalmazza. Önmaga fő jellemzőjével mint önálló entitással van közvetlen vonatkozásban (de nem térben, időben létező más dologgal viszonyban egy mozgás vagy irányulás során). Az így valamilyen létezőként feldolgozott dolog önmagához és prototipikus kontextusához, saját fogalma tudáskeretéhez viszonyul. (4) példái a *van* ige mibenlét jelentését reprezentálják, szintén kontextusban:

- (4) a. Boldog vagyok.
- b. Magyarok vagyunk.
- c. Zsuzsa vezérigazgató.

A lexikális ige elsődleges jelentésében a létezés hétköznapi fogalmi és nyelvi megkonstruálásában egy figura profilálódik trajektorként, az az entitás, amelynek mibenlétét fejezi ki a létige. A profilálódás egy másodlagos figura viszonyában történik meg; ez a landmark a trajektor egy lényeges jegye, fogalmilag átfedésben vannak. A *van* ige sematikus figurájának (trajektorának) szemantikai tartalmában a 'dolog' fogalma mellett fontos jellemzők a következők (vö. Langacker 1987, 1991; Hopper–Thompson 1980). Az elsődleges figura (a mibenlétében megjelenő dolog) itt is téma szerepű, tehát nem cselekvő, de nem is elszenvedő, hanem valamely folyamat passzív résztvevője, amelynek potenciája (pl. mint energiaforrás) gyenge. A *van* ige téma szerepű, mibenlétében profilált figurája létezésében nem irányul másra, nem jellemző rá az akaratiság és a célra irányultság, sem a cselekvés átvitele (energiaátvitel) valamely más sematikus dologra, amelyet egy másodlagos figura (landmark) reprezentálna az igében. A *van* ige lexikális 'mibenlétében létezik' jelentésében intranszitiv igeeként funkcionál a mondatban. Az elsődleges figura mibenlétével és létezésével van jelen, a *van* ige ezt a meglétet emeli ki. Az elsődleges figurának ezek a jellemzői a mondatban nem változnak, amennyiben a *van* ige jelentése 'mibenlétében létezik'.

Az elsődleges figura mondatbeli kidolgozása elsődleges szereplőként mint valamilyen módon létező egyed általában lehorgonyozva neveződik meg, így konceptualizálódik.

A *van* ige lexikális 'mibenlétében létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a mibenlét folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más a mibenlétén kívül. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következőzése.

A *van* lexikális ige 'mibenlétében létezik' jelentésében nincs időhatár, az ige temporálisan határolatlan. A *van* lexikális ige itt is időhatár nélkül, az egymást követő most-pontok során képezi le a dolog meglétét. A létezés időbeli folyamata a közvetlen hatókörön belül homogén és folyamatos, az általános hatókörön belül alapvetően szintén határolatlan. A határoeltság implicit a *van* ige általános hatókörében, arra a tapasztalatra épülve, hogy a dolgok mibenléte nem öröktől fogva van, és nem létezik örökké. A hétköznapi megismerés perspektívája az egyes dolgok mibenlétét egyértelműen határolatlannak tekinti, illetve a határoeltságot nem teszi a mibenlétet kifejező igék szemantikájának részévé, ezért az implicit határoeltság nem feltétlen a *van* ige esetében. A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige prototipikus imperfektív ige.

A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása a lexikális ige temporális jelentésén nem változtat lényegesen. A jelen idejű igealak határolatlan, általános érvényű, a *van* igét tartalmazó jelen idejű mondatok nem utalnak sem a kezdő-, sem a végpontra. A jelen idő ebben az esetben sem egyszerűen a beszéidővel (szabatosabban fogalmazva: a diskurzustér időkontinuumával) azonos, hanem a jelen mint a most-pontok kiterjesztett érvényű folyamatát értelmezi, amely bármelyik szakaszában jelen idejű, tehát közvetlenül azonosítható, tapasztalható lehet egy diskurzusuniverzumban. A múlt idejű igealakok temporális szerkezete viszont megváltozik: a véges ige végponttal rendelkezik a múlt idő révén, kezdőpont nélkül. Ez a végpont csak annyit tartalmaz, hogy a létezés folyamata egy időpontban befejeződött a beszélő nézőpontja szerint, a beszélői itt és most tapasztalata előtt, ez azonban nem feltétlenül érinti az adott dolog beszélőtől független létét.

- (5) a. Boldog volt.
b. Vezérigazgató volt.

A *van* 'mibenlétében létezik' lexikális ige mondatbeli megvalósulása jellegzetesen folyamatos aspektusú mondatot eredményez, amelyben lényege szerint a beszélő figyelme a folyamat, esemény belső részeire irányul, nem a határoeltságára.

A *van* lexikális ige mondatbeli lehorgonyzása egy másik szempontból is lényeges: a beszélő vagy a hallgató létezésére vonatkozó mondatok esetében a beszélő a jelen és a múlt igeidővel másképp alakítja a *van* ige szemantikáját az önreflexió révén, mint a harmadik személyű igealak esetében.

A *van* ige 'mibenlétében létezik' jelentése a beszédhelyzethez képest nagymértékben objektivizálva konstruálódik meg, a konceptualizáló háttérben van, kevés a szubjektivizáció. Ez ismét módosul első vagy második személyű létező létezésének nyelvi megkonstruálása esetén, ekkor a szubjektivizáció erősebb.

4.3. Hozzáférés

A *van* ige 'hozzáférhetően létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valaki számára hozzáférhetővé válik azáltal, hogy létezik és számára elérhető: 'valami van valaki számára'. A *van* ige e jelentése a meglétet a létező dolog elérhetősége szempontjából profilálja. A dolog így impliciten a kedvezményezettrel áll fogalmi viszonyban. Mégis, a létező és hozzáférhető dolog mint elsődleges figura itt is passzív, téma, nem cselekvő, nem irányul másra, potenciája gyenge.

- (6) a. Van kenyér, tej, kolbász, tudunk enni.
b. Van villany [bevezették a villanyt, vagy visszakapcsolták áramszünet után].

A *van* ige lexikális 'hozzáférhetően létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban a hozzáférhetőség folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

Ugyanakkor a 'hozzáférhetően létezik' jelentésének általános hatóköre határolt, azon belül a hozzáférhetőségnek van kezdete és vége, miközben a véges igealak a mondatban határolatlan a közvetlen hatókörön belül. Ezen változtat a múlt idő, amennyiben megadja a folyamat sematikus végpontját, és a jövő idő, amely a kezdőpontot profilálja a rákövetkező folyamattal együtt, mindkét esetben metonimikus figyelemáthelyezéssel (vö. Panther–Thornburg 2009). A prototipikus lexikális és kontextuális jelentés ebben a poliszém változatban imperfektív, a mondat folyamatos, addig a múlt és jövő idő az igét és így a mondatot perfektiválja.

A *van* ige lexikális 'hozzáférhetően létezik' jelentésének mondatbeli megvalósulása erősen objektivizált.

4.4. Helyben létezés

A *van* ige 'valahol létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valahol van, nem pusztán létezik, hanem valahol létezik, helyhez kötve. A *van* ige e jelentése a meglétet a létező dolog elhelyezkedése szempontjából profilálja. A létező dolog így expliciten valamilyen térbeli hellyel áll fogalmi viszonyban. A valahol létező dolog mint elsődleges figura itt is passzív, téma, nem cselekvő, nem irányul másra, potenciája gyenge. Létezése viszont egy másik térbeli dologhoz, helyhez viszonyítva konstruálódik meg. A *van* ige e jelentésében van másodlagos figura, olyan landmark, amely valamilyen térbeli helyet jelöl meg sematikusán, többnyire dologként konceptualizálva. A landmark sematikus fogalmi tartalma megváltoztatja a *van* ige fentebb bemutatott jelentését, mert a térfogalomként, térvonatkozásában reprezentált dolog sematikus jelentése (például körülhatárolt tér), és annak mondatbeli kidolgozása korlátozhatja az elsődleges figura valahol létezését időben,

még ha az expliciten nem is jelölődik a mondatban (a lakáskulcs csak bizonyos időtartamig marad valaki kezében, l. a 7b példát).

- (7) a. A sarokban van egy szék.
b. A lakáskulcs Jánosnál van.

A *van* ige lexikális 'valahol létezik' jelentésének eseményszerkezete homogén, az ige inherens temporalitásának egymást követő pillanatnyi állapotaiban az elhelyezkedés folytonossága az esemény, belső tagoltság, szakaszok nélkül, amennyiben a mondatbeli jelenetben nem történik más. Az eseményszerkezetben az egyetlen változás az idő múlása, a most-pontok egymásra következése.

A 'valahol létezik' jelentésének általános hatóköre határolt, azon belül az elhelyezkedés folyamatának van vagy lehet kezdete és vége, miközben a jelen idejű véges igealak a mondatban határolatlan a közvetlen hatókörön belül. Ezen ebben a jelentésben is változtat a múlt idő, amennyiben megadja a folyamat sematikus végpontját, és a jövő idő, amely a kezdőpontot profilálja a rákövetkező folyamattal együtt, mindkét esetben metonimikus figyelemáthelyezéssel. A prototipikus lexikális és kontextuális jelentés ebben a poliszém változatban imperfektív, a mondat folyamatos, addig a múlt és jövő idő az igét és így a mondatot perfektiválja.

A *van* ige lexikális 'valahol létezik' jelentésének mondatbeli megvalósulása erősen objektívizált.

4.5. Esemény

A *van* ige 'eseményként létezik' jelentése azt képezi le, hogy valami valahol úgy van, hogy történik, egy esemény folyamat jellege az esemény dologszerű feldolgozása és ennek létezése kifejezésével konstruálódik meg. A *van* ige e jelentése a meglétet a történő esemény mint létező szempontjából profilálja. A *van* ige 'eseményként létezik' jelentésű használata az esemény fő szereplőjét megnevező főnévvel kapcsolódik össze. Ebben a szerkezetben az adott temporális folyamat fogalmából az esemény fő szereplőjét a főnév, az időbeli folyamatot a *van* ige dolgozza ki.

Az esemény szereplőjeként létező dolog mint elsődleges figura implicit cselekvő, hiszen az itt tárgyalt szerkezet nem az esemény dinamikus történést képezi le, hanem az esemény meglétére fókuszál. Az esemény szereplőjét megnevező főnév viszont tartalmazza az esemény dinamikáját, adott esetben a szereplő cselekvő vagy metaforikusan cselekvő voltát.

- (8) a. Vihar van.
b. Volt egy vihar.
c. Van ott sok ember.
d. Volt ott sok ember.

Az ekképp megkonstruált szerkezet temporalitását a leképezett esemény jellege nagymértékben meghatározza. Az események nagyfokú variabilitása nyilván-

valóan nagy szerepet játszik a *van* igével kifejezett folyamat tartamában. Egyúttal a teljes szerkezetekben általában megmarad a *van* ige imperfektív jellege, viszont a szereplők megnevezésével aktivált tudáskeretek vagy forogatókönyvek a maguk egészében funkcionálnak, és előtérbe helyezik a folyamat kezdetét és végét is.

4.6. Más jelentések

A *van* igének további jelentései jól elkülöníthetők. Ezek a jelentések több irányban szétágaznak a poliszém hálózaton belül, a 'létezik' elsődleges jelentésből kiindulva. A *van* ige gyakori jelentése például a 'jelenség, állapot léte észlelhető' (*sötét van, baj van*), 'valamilyen kapcsolatban, viszonyban, összefüggésben van' (*jóban van, bizalommal van*), 'birtoklás és létezés' (*az igazgatónak van két kastélya*), 'birtoklás és állapot vagy esemény' (*nem volt ereje, voltak kétségeim*). A *van* ige ezekben a jelentésekben különböző irányokban változik: egyrészt másodlagos figurák jelennek meg, amelyek nem változtatják meg a létező dolog téma jellegét, de korlátozzák a létezés érvényét, másrészt maga az ige grammatikalizálódik, egyes esetekben (főképp a birtoklást tartalmazó változatokban) a létezés helyett az időbeli folyamat jelleg kerül előtérbe.

5. Létezés önreflexióval és anélkül

A beszélő benne áll saját létezésének folyamatában, amelynek teljes idejét szakaszokban dolgozza fel, kezdő és végponttal. A beszélő tudata önmaga létezésének és környezetéhez való viszonyának észlelését a pillanatnyi állapotok egymást követő sorában érti meg, amelyben az egyes pillanatok, most-pontok múlt pillanatokká válnak, míg az elvárt jövőbeli pillanatok jelené, most-pontokká válnak. Ez az állandóan érzékelt folyamat jelleg adja az időről való tapasztalat alapját (l. Evans 2003; Tolcsvai Nagy 2015, további hivatkozásokkal).

A beszélő az önmagára vonatkoztatott létezés jelen és múlt idejét az ekképp személyesen tapasztalt idő keretében alkalmazza és dolgozza fel. E viszonyban a jelen idejű létezés változatai, ahogy azt a *van* ige a fentiekben is jelzett módon ki tudja fejezni, közvetlen tapasztalhatóságukban más státusúak, mint a beszélőtől független dolgok létezése.

A lehorgonyzás temporális összetevőjében nem kizárólag a mondatban kifejezett jelenet (a feldolgozandó, megértendő idő) és a beszéd (a beszédhelyzet középponti része, az alap ideje mint a feldolgozás, a megértés ideje) egyidejűsége vagy különidejűsége tekinthető meghatározó tényezőnek. A két folyamat viszonya pontosabban jellemezhető az episztemikus közvetlenség és közvettség kategóriáival. A közvetlenül tapasztalható (a beszéddel nagyjából egyidejű) kifejezett jelenet episztemikusan közvetlen, a közvetlenül nem tapasztalható, közvetett (a beszéddel nem egyidejű) nyelvileg kifejezett jelenet episztemikusan nem közvetlen.

A közvetlenség itt a tapasztalat hozzáférhetőségének, minőségének és relevanciájának mértékét jelenti, akár külső hatásról, akár belső mentális tevékenységről (például képzeletről) van szó, amely a konceptualizáló pillanatnyi most pontjához vagy jelenéhez van viszonyítva általa. Az episztemikusság a kontrollnak az a módja, ahogyan a konceptualizáló elhelyezi önmagát a fizikai, biológiai és társas környezetében és pszichikai beállítottságában folyamatos feldolgozással (állandó frissítéssel), valamint annak a módja, ahogyan cselekszik és válaszol a környezeti hatásokra. Az episztemikus közvetlenség és közvetettség skalárisan különbözik egymástól.

A beszélő egyes szám első személyű, a *van* igét tartalmazó mondatkonstrukciói a teljes mértékű közvetlen episztemikusság prototipikus példái, amelyek a beszélő önmaga által reflektált létezésének e létezéssel folyamatosan egyidejű nyelvi leképezései. A referencia mellett az önreferencia egyidejű megléte ezáltal a *van* ige szemantikai tartalmának legalapvetőbb összetevőjét, az időben megvalósuló meglét tapasztalatát az időbeli folyamat keretében a lehető legközvetlenebbül fejezi ki a beszélő, saját maga perspektívájából. A kifejezés ekkor egyszerre objektivizált és szubjektivizált. Ekképp a jelen, a múlt vagy a jövő a nyelvi konstruálásban a közvetlen tapasztalatból ered, és ezt a közvetlen tapasztalatot a lehető legközvetlenebbül fejezi ki szimbolikus nyelvi szerkezetekkel. A harmadik személyű konstrukciókban az episztemikus közvetlenség kisebb fokú, mint az első személyűben.

6. Összegzés

A tanulmány a *van* ige szemantikáját vázolta, a lexikális ige jelentéseinek szerkezetét és ezzel szoros összefüggésben e jelentések mondatbeli kontextuális megvalósulását bemutatva. A *van* ige a fent röviden jellemzett fogalmat képezi le, igeként. A *van* ige szemantikai szerkezete legáltalánosabban a következőket tartalmazza: időbeli folyamat, az egymást követő pillanatnyi állapotok jellegükben azonosak, a folyamat határolatlan, egyetlen figura van jelen, a figura téma szerepű, passzív, de nem elszenvedő, az eseményszerkezet azonos egységekből áll, homogén.

A *van* ige az általános szemantikai jellemzők jó részét megtartva variálódik a poliszém hálózatban és a mondatbeli megvalósulásokban, a beszélői nézőpontból eredő konstruálásoknak megfelelően. Az elsődleges 'létezik' jelentéshez képest alakul a 'mibenléteben létezik', 'hozzáférhetően létezik', 'valahol létezik', 'eseményként létezik' és a többi jelentése. Ezek a jelentések az elsődleges figura létezésének különböző aspektusait profilálják, a homogén időbeli folyamatnak a beszélőhöz episztemikusan lehorgonyozva, a meglét és az időbeliség változatok szerinti kiemelésével. A lexikális jelentés, azon belül a határoltság, valamint a mondatbeli igeidőbeli lehorgonyzás és aspektus szoros összefüggéseiben valósul meg a *van* ige aktuális és autentikus jelentése.

SZAKIRODALOM

- Aquinói Szent Tamás 1990. *A létezőről és a lényegről*. Budapest, Helikon.
- Brisard, Frank 2002a. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, xi–xxxiv.
- Brisard, Frank 2002b. The English present. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 251–97.
- Evans, Vyvyan 2003. *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest, Gondolat.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
- Hopper, Paul – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56: 251–99.
- H. Varga Márta 2012. A van funkciói. In: *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Patrocinium Kiadó, 126–31.
- Jaspers, Karl 1989. *Bevezetés a filozófiába*. Budapest, Európa Kiadó.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California, CSLI Publications, vii–xxviii.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image schemas? *Cognitive Linguistics* 1 (1): 39–74.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002b. Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 29–38.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.): *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 177–95.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár

SUMMARY

*Tolcsvai Nagy, Gábor***Hungarian *van* ‘be’: varieties of construing existence**

In this paper the author argues that the temporal nature of Hungarian *van* ‘be’ is double-faced, as most Hungarian verbs are. In this perspective, the lexical meanings of *van* are unbounded, i.e., their aspectual content is imperfective. On the other hand, *van* is construed in various clausal constructions. The semantic content of the verb is usually adjusted to the clausal meaning via construal; at the same time, the complex meaning of the clause is fundamentally determined by the verb. The Hungarian lexical verb as a process type obtains its full current temporal and aspectual content when grounded, firstly by tense, and is related to further clausal factors (the grammatical object, adverbials and other contextual factors). Clausal construction types conventionalized with the verb *van* demonstrate the fact that temporality, aspect and tense have close relations on the lexical and clausal level simultaneously.

Keywords: cognitive grammar, epistemic grounding, existence, schematic figure, scope, temporality, (un)boundedness, verb

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

5. rész*

3. A Sarosáczt-féle szerb vagy szlovén etnikai csoportba nem sorolt somogyi települések helynevei

Szita László településtörténeti kutatásaiból egyrészt fény derült arra, hogy Somogy megyéből már a törökdúlás idején elvándoroltak a szerbek, **Kisberényben** azonban maradtak szerb lakosok, másrészt pedig több somogyi községbe – horvát betelepülők mellett – szlovének is kerültek, akik anyanyelvüket és részben néphagyományaikat is hosszú ideig megőrizték. Úgy gondoltam, hogy az alábbiakban az érintett faluk szerb, illetőleg szlovén (vend) névadatait is bemutatom.

Kisberény: A falu török kiűzése utáni népesedéstörténetéről Szita a következőket fogalmazta meg: „Kisberény sem érdektelen népességi, nemzetiségi vizsgálatunknál. A török megszállást követően »szláv« lakosságot találunk a faluban. A 17. század legvégén szerbek által lakott település. A huszas években horvátok (vendek?) telepedtek be, majd újabb magyar zsellérek. 1724–28 között többségében szláv településként regisztrálták. Legrégebben négy »Rác« nevű családfőt írtak össze, akik nyilván a török alatt már itt élt szerbek voltak. A Radics, Tomics és az Aldevác család is szerb volt” (Szita 1993: 23). A kisberényi szerb lakosság a következő helyneveket őrizte meg: 23/10. *Sodak* [K. P. ~] S, sz 23/18. *Hëldavistya* ~] S, sz 23/24. *Szkrányoma* : *Czskrányoma* [P. *Skranyajama*] Ds, sz 23/27. *Horoska* [P. ~ tó] S, sz 23/38. *Csehërka* : *Czejërka* [K. P. *Csajërka*] Ds, r, sz 23/39. *Jëlászka* [P. ~ tó] S, r, sz. Valamikor tó volt (SMFN. 107–8).

Több szerb telepítésű község Somogy megyében nincs. Ez azzal függ össze, amelyről a rác népnévvel keletkezett földrajzi nevek számbavételekor már szót ejtettem, hogy a Somogy megyébe került szerbek a 18. század elejéig elvándoroltak onnan (vö. Szita 1993: 6). Ez alól némiképpen csak Kisberény jelent kivételt.

A szlovének pedig a következő községekbe kerültek:

Gyugy: [K. P. ~ C. *Tót-Gyugy*] [...], „Tótygyugy 1718-ra, a század elejétől folyamatosan tekinthető vend betelepítéssel népes magyar–vend faluvá változott. Többségük a Muraközből érkezett. Akadt közöttük horvát Szlavóniából érkező jövevény. [...] Tótygyugy (Tott Gyugy) szláv lakossága a huszas évek végére meg-

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát 1. a Nyr. 2014/4. számában; a 2. részt a Nyr. 2015/1. számában; a 3. részt a Nyr. 2015/2. számában; a 4. részt a Nyr. 2015/4. számában közöltük.

szilárdult. A sokác–magyar falu kontinuos sokác családfői nevét az 1715–1728. közötti adószámbavételek alapján ismerjük. [...] Tótygyugy újabb összeírása a horvát–vend többségét mutatja továbbra is. [...] Néhány vend család és ugyanakkor magyar telepes is érkezhettek 1726-ban, mert 1725-ben még nem voltak a faluban” (Szita 1993: 12, 23, 28). [...] 15/13. *Topolaji út* U 15/26. *Rigica* [K. P. ~i d] S, r 15/39. *Druzsina* [C. P. *Duzsina*, sz K. *Duzsinai*] S, sz 15/52. *Percsina* [C. ~ P. *Persina*] Do, sz, szó 15/71. *Topola* [C. ~ i, sz] S, sz, r – **Lengyeltóti:** „Lengyeltóti magyar–horvát népességű település. Negyvenhárom magyar és huszonegy horvát háztartást találunk a faluban. A horvátok egész és fél telkes jobbágyok, a magyarok között az újonnan települtek zsellérek. [...] Lengyeltóti magyar–szláv faluként ismert 1724–1725-ben. A századvégi forrásokban „illir” jelzővel illették, amely a horvát (sokac) népességet takarja. Fényes is „tót–magyar” falunak ismerte, amely a vend jelleget is jelzi. [...] A folyamatosan szereplő családnévnek a horvát–vend együttélést mutatják. Horvátok: Brandanovics, Bra(o)darić, Balearić, Sustoević, Pantelić, Gallović, Radić. A vend családok: Verpolajecz, Habjan, Timpa, Suttar, Hagyan (Hagyon), Matura, Lessa, Tumpak (Tumpek). Az elvándorlás kisebb méretben most is megfigyelhető, de újabb horvát és vend betelepülés is (Szita 1993: 12, 23). [...] 18/167. [C. P. J. *Kratina*]; 18/188. *Rágnica* [K. P. J. ~] Ds, e. Az uradalom nyugdíjas cselédeinek házai voltak itt. 18/211. *Glavicai-rét* [C. *Glavitzá alja*...] Vö, r 18/223. [C. *Tapolya, Gáj, Gáji sz, l, r* P. J. *Topolya, Gáj*]. 18/255. *Rustya-gáti-dűlő* [C. P. J. *Rustyagát*] S, sz, r – **Somogyvár:** „Somogyvár magyar–horvát település, amelyben ötvennégy adófizető háztartást találunk, ebből tizennégy horvát volt. Érdekes, hogy Mathias Wolfgang német telepes egymaga élt itt, s még a század hetvenes éveiben is létezett a család Somogyváron. [...] Somogyvárra vonatkozóan újabb adatokat ismerhetünk meg 1725-ben. Igen népes magyar–vend–horvát falu. Joannes Horvatról megjegyzi a conscriptor, hogy idegen és Stiriából telepedett le a faluba. Georg Trapul, Mark Simovics, Vítus Polistrak, Markus Fertity (Ferecsity) vend jobbágyok voltak, akik azonban »rég lakók«, szemben a Siva, Allikics, Pavelics, Galics horvát famíliákkal, akik »Neo popul. In Somogyvár...«. Később elég erős elvándorlás regisztrálható Somogyvárról, s a század végére főleg a vend lakosság maradt meg a magyarság mellett” (Szita 1993: 8, 23). [...] *Cěrnadula* [C. *Czernadola*, e P. *Czernádolai e*] Ds, e, sz 28/56. [C. *Csigánitza, Klokositza, Grenya, Lépja*, sz, r] 28/74. *Kurjáki* [C. *Kuriaki*, sz, r P. *Kuriák*, határrész] S, sz 28/93. *Věluga* [C. *Velika Gustja* K. *Török d*] Ds, sz 28/104. *Szentésica : Bicskei-rét* [C. *Szentesitza*, r] S, r 28/161. *Drěnya* [C. ~, l] S, r, l 28/204. *Grablina* [C. *Grablina*, e K. *Vámosi*] S, sz 28/216. *Öreg-Szávica* [C. *Szavitzai Bozot*] S, e. – **Tarany:** „Tarany változatlanul vend-magyar helység. Névelemzések is alátámasztják más írott forrásainkat, amelyek ugyan később keletkeztek, s Tarany vend lakosságát a török utáni telepítéstől kontinuosnak tartották. 1710-es évektől a faluban található legrégebb vend famíliák [...] valamennyien a Mura vidékéről telepedtek a faluba” (Szita 1993: 35). [...] *Tarany* [C. K. P. ~] A hagyomány szerint régen a határ *Zidina* nevű részén volt a község *Pétőrfalu* néven; ezt a törökök elpusztították. 1735-ben a Mura menti falvakból vendeket telepítettek ide. A környékbeliek Taranyt *Tagsega*, a taranyiakat *tagsegaiak* néven emlegetik. [...] 219/33. *Trata* Utcarész. Az adatközlők szerint jelentése: gyöp.

Régen libalegelő volt. 219/101. *Szénégető* : *Pepelárnyica* S, sz. Régen egyesek szerint faszenet égettek, mások szerint hamuzsírt főztek itt. 219/126. *Gabre* : *Gabrák* [...] Egy gyertyánfa (vendül *gabre*) volt a közelében. 219/143. *Liptya* S, sz. Egy hársfa (vendül *liptya*) van a közelében. 219/174. *Topolgya* : *Topolgyai-dülő* : *Toporgyai-főd* [...] Régen sok hársfa (vendül *topolgya*) volt itt. 219/182. *Visë szëlo* : *Falun-föllül-dülők* : *Faluvégi-fődek* [C. *Gyalog uti* K2. *Farkas mező*] [...] A falutól közvetlenül északra fekszik. 219/188. *Mocsila-tó* T. Régen kendert szoktak itt áztatni. (*mocsila* = áztató). 219/207. *Birkás-Nica* : *Birkás-Nicai-rét* [...] Magyarul: birkaakol. Egy juhakol volt itt régen. 219/260. *Lënövëscsai-árok* Lent szoktak áztatni benne (*lenovescsa* = lenáztató). Stb. – **Táska**: „Táska kétharmada magyar jobbágy, akik különböző somogyi falvakból vándoroltak a faluba, egyharmada vend, kevés szlavóniai horvátal” (Szita 1993: 12). [...] 25/14. Szilványa [C. Szilvás P. Szilvány, sz] Fr. Nem régen épült be, azelőtt szántó volt. 25/50. Mijáka [C. Mljáka, sz P. Aljáka, sz] V, mo 25/54. Krëtina [...] S, sz 25/56. Szigéca : Gyërtyános [C. P. Gustya mellék] S, sz, r. valamikor erdő volt. 25/57. Gázsnya [C. P. Gásnya] S, sz 25/59. Boróca Do, szö 25/62. Mëdvogya-patak : Mëdvogyai-árok Cs 25/84. Sztaza [C. P. ~, r] 25/90. Mëdvogya [C. ~, l, e] Ds, sz 25/98. Krécsavina [C. P. Kercsavina, sz] Ds, sz 25/104. *Rasztina* [C. ~, l, r] S, r. – **Vése**: [...] – A hagyomány szerint a falu régi neve *Csokmány* volt, és a mai Csokmány-dülőben feküdt. A törökök elvonulása után a Vésey család telepítette be vend és horvát lakókkal, *gudócok*-kal, azóta nevezik Vésének. 109/2. *Bugyás* : *Szabadság utca* [Szabadság u.] U 109/35. *Andérka* Ds, r 109/74. *Kert-ajjai-dülő* : *Kert-allai-dülő* : *Bugyás* [C. K. P. *Kertallyai*] Ds, sz, r. Az uradalom szérűskertjét nagy tölgyfák szegélyezték, és a nép a makkot nevezte *bugyá*-nak. 109/108. *Málok* Ds, sz, r 109/143. *Koták* [C. ~ K. P. ~ *i*] S, sz, e, l (SMFN. 86, 95–6, 112–3, 122, 124–5, 247–8, 281, 283–4, 287–8, 303, 328, 330–1, 717–8, 720–3, 782–3).

A fentiekben felsorolt, egykoron *szlovén* (*vend*) nyelvet is beszélő somogyi települések nyelvi-etnikai összetétele nem egységes, föltételezésem szerint csupán kisebb különbségeket mutat. Ennek oka elsősorban településtörténetükben és nemzetiségi összetételük arányaiban rejlik. **Gyugy** sokáig horvát–vend többségű volt, és elődeik elsősorban a Muraközből és horvát Szlavóniából költöztek be. **Lengyeltóti** és **Somogyvár** pedig viszonylag nagyobb népességű, háromnyelvű (magyar–horvát–vend) települések, az utóbbinak történelmi múltja különösen jelentős. **Tarany** magyar–vend nyelvű község, amelynek szlovén lakossága a Muravidékről települt. **Táska** népességének nagyobb része odavándorolt somogyi magyarokból alakult ki, majd vendek és kisebb számban horvátok költöztek hozzájuk. **Vése** községbe a törökidő után kerültek a magyarok mellé vendek és horvátok, akik a többi településsel együtt – Király Lajos szerint Táska község kivételével (l. erről 2003: 24) – két-három évszázaddal ezelőtt elmagyarosodtak, földrajzi neveikben azonban – községenként különböző mértékben – néhány szlovén (*vend*) nyelvű példa is található. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

Gyugy: 15/13. *Topojai út* U 15/71. *Topola* [C. ~ *i*, sz] S, sz, r. – **Tarany**: 219/33. *Trata* Utcarész. Az adatközlők szerint jelentése: gyöp. Régen libalegelő volt. 219/103. *Tranya* S, sz. Sok kökénybokor (a helyi szláv nyelvjárásban *trnya*) van a közelében. 219/137. *Gabërgya* : *Gabërgyai-erdő* : *Këleccsö-erdő* [C1:

Gyertyánosi K1: *Felső Gabirnya* K2: *Felső Gabernya*] S, Vö, 1e. Régen sok gyertyánfa (vendül: *gaber*) volt itt; ez a község keleti legelőerdeje. 219/126. *Gabre* : *Gabrák* [...] Egy gyertyánfa (vendül *gabre*) volt a közelében. 219/143. *Liptya* S, sz. Egy hársfa (vendül *liptya*) van a közelében. 219/174. *Topolgya* : *Topolgyai-dűlő* : *Toporgyai-főd* [...] Régen sok hársfa (vendül *topolgya*) volt itt. – **Táska**: 25/14. *Szilványa* [C. *Szilvás* P. *Szilvány*, sz] Fr. Nem régen épült be, azelőtt szántó volt. 25/50. *Mijáka* [C. *Mljáka*, sz P. *Aljáka*, sz] V, mo 25/54. *Krětina* [...] S, sz 25/56. *Szigéca* : *Gyertyános* [C. P. *Gustya mellék*] S, sz, r. valamikor erdő volt. 25/57. *Gázsnya* [C. P. *Gásnya*] S, sz 25/59. *Boróca* Do, szö 25/84. *Sztaza* [C. P. ~, r] 25/90. *Mědvogya* [C. ~, l, e] Ds, sz 25/98. *Krécavina* [C. P. *Kercsavina*, sz] Ds, sz 25/104. *Rasztina* [C. ~, l, r] S, r (SMFN. 86, 112–3, 718, 720–1).

A felsorolt helynevek szlovén nyelvűsége kissé bizonytalan, amelynek több oka is van. Részben az, hogy a *somogyi szlovének* – az odatelepült horvátokhoz hasonlóan – legalább két évszázaddal ezelőtt elmagyarosodtak, és ennek következtében az egykori bel- és külterületei nevek megváltozott hangalakban maradtak fenn a helyi lakosság névhasználatában. Másrészt az is bizonytalanná teszi nyelvi megítélésüket, hogy az ide tartozó községek egy részében horvátok is laktak, továbbá áttelepülésük részben a Muravidékről vagy pedig horvát Szlavóniából történt. Továbbá föltevésem szerint valószínű, hogy bizonyos horvát és szlovén nyelvjárások között csak kisebb eltérések vannak, és ezeknek ismerete híján nemigen tudtam eldönteni, hogy a hat község névadatai közül melyek vend nyelvűek. Így például **Vése** község helyneveiben a 109/2. és a 109/74. számú *Bugyás* név található, amely a helyi nyelvjárásban (a földrajzinév-gyűjtés idején még) ismert 'a tölgyfa termése' jelentésű *bugya* valódi tájszóra vezethető vissza. Nem találtam adatot rá, hogy a *bugya* horvát vagy szlovén (vend) eredetű-e. Bármelyik lehet, hiszen Vésére horvátok és vendek egyaránt bevándoroltak. Annak alapján, hogy az egykor horvátok lakta somogyi helységek névadatai között is vannak olyan elnevezések, amelyek nagy valószínűséggel ezzel a tájszóval függenek össze, ezért a *bugya* jövevényszót és a vele alkotott helyneveket inkább horvát eredetűnek tartom. Ezek a következők: **Nagyatád**: Az adatközlők nem ismerték alfejezetben: – P. *Bugyák* Nagyatádon a Prokop mellett lehetett. – **Potony**: 250/76. *Lug* (K. *Lug II. Bugyak alatt Potonyi és Lakócsai út mentében*] Mf, e. Az adatközlők szerint a név magyar jelentése 'erdő'. – **Simonfa**: 178/74. *Bugyás-horó* Ho (SMFN. 553, 709, 823). Két falu (Gyugy és Tarany) helynevei között viszont olyanok is előfordulnak, amelyeket szlovén nyelvűeknek tekinthetünk. Ilyenek a **Gyugy** névanyagában található *Tolaji ut* és *Topola* névadatok, továbbá **Tarany** községből a *Gabre* : *Gabrák*, *Liptya* és a *Topolgya* : *Topolgyai-dűlő* : *Toporgyai-főd* földrajzi nevek.

Tarany bel- és külterületi elnevezéseit gyűjtő munkatárs, a közzétevő és az adatközlők érdeméből SMFN.-ben zárójelben az is megtalálható, hogy a 219/33. számú *Trata* belterületi név vend nyelvű. Ezzel az elnevezéssel kapcsolatban, amelyet a *tráta* földrajzi köznévre lehet visszavezetni, Guttamann Miklós egyik – konferencián elhangzott, majd nyomtatásban is napvilágot látott – kitérő írásában teljes mértékben meggyőzött arról, hogy a *Tráta* belterületi elnevezés szlovén eredetű. A kellően részletes, mintául szolgáló fejtegetése a következő: „A két-nyelvű muravidéki magyarok számára a *tráta* szó jelentése nem okoz gondot,

hiszen mindenki tudja, hogy a szlovénben a jelentése 'gyep, rét, füves terület'. A szó jelentése azonban színmagyar települések nyelvében is adathozható *tráta* ~ *tráto* alakváltozatokban. Az utóbbi szóalakban már érvényesül a tipikus nyelvjárási jelenség, amikor az *á* utáni szótagban *o* hangot ejt a beszélő, tehát a *tráta* helyett a *tráto* alakváltozatot, amelyet a szaktudomány *á* utáni *o*-zásnak nevez. Az utóbbi adatot szülőfalum, Nárαι nyelvéből jegyeztem fel áldott öregjeink, hajdani adatközlőim nyelvéből. »*Tráto ott minden. Trátán nem lehet semmit e tenni*« – mondták adatközlőim. Ezek a jelentések kötődnek az eredeti szlovén jelentéshez, azaz a gyep, rét szavakhoz, de a magyar nyelvű beszélők, a magyar lakosság ezt a művelési formát, illetőleg jelentést bővítette, miszerint az 'elhanyagolt, nem művelt, gondozatlan földet, területet' foglalja magában. [...] Ez újabb bizonyíték arra, hogy a magyar befogadott sok idegen szót, amelyek regionális vagy össznépi szinten gazdagították a magyar lexikológiát" (2008: 141).

Amióta megjelent a *Vas megye földrajzi nevei* című értékes kiadvány, azóta különösen ismert, hogy e legnyugatibb megyénk jó néhány településén német, horvát és szlovén nyelvű helynevek is elég nagy számban fordulnak elő. Guttmann Miklós idézett írása mellett ez a körülmény adta az ötletet ahhoz, hogy legalább egy-két szlovén (vend) adatot is bemutassak ezekből. Ilyenek például a következők: **Apátistvánfalva:** 146/21. sz. *Csërno mlákë* [C. *Czerne Mlaka* P. *Csrna Mlaka*] Mf, e. Sokszor nagy tócsa keletkezik. 146/45. *Gyertyányos* : sz. *Gáborgyá* [K. *Gyertyános*] Ds, e. Sok a gyertyánfa. – **Kétvölgy:** 149/19. sz. *Rasztyá* [K. *Hegy d*] Ds, e. Az uralkodó fafajtaról. 149/35. sz. *Gláfkë* : sz. *Glaftyá* [C. *Glavke*, sz *Glánke*] Ds, e (VSMF. 392, 397). Itt kell megemlítenem egyrészt, hogy a szlovén (vend) nyelvű névadatok számát tovább lehetne növelni, másrészt pedig azt, hogy a Somogy és Vas megyében följegyzett vend földrajzi nevek kisebb-nagyobb különbségei főként az egyes helyi nyelvjárások sajátásaival függnek össze. Ehhez azt szeretném hozzáfűzni, hogy például az egyes helységek nemzetiségi összetétele, településtörténete közrejátszott abban, hogy – Somogy és Vas megyében egyaránt – az ottani szlovén földrajzi nevek egymáshoz viszonyítva milyen mértékű nyelvi-nyelvjárási egyezést és eltérést mutatnak.

A fentiekben bemutatott és elemzett szlovén példákhoz még egy kiegészítést szeretnék hozzáfűzni. A VMFN.-ben jó néhány olyan település található, amelynek horvát és szlovén eredetű helynevei vannak. A Szombathely szomszédságában található Nárαι, amely Guttmann Miklósnak szülőfaluja, ezért természetes, hogy történelmi múltja, néphagyományai és nem utolsósorban tájnyelve igen régóta foglalkoztatják. Egyik írásában például a falu régmúltjára, családneveire, néprajzi értékeire is kitérve, néhány helynévben megőrzött horvát és szlovén hatás nyomait kutatta. Ilyen jövevényszó például a *mocsola*, amelyről a VMFN.-ben Nárαι adatai között ezt találjuk: 42/56. *Mocsola* [C. *Sósutján kívül mocsola* K. ~] Vö, I, e. Disznólegelő volt (168–9). Vas megyében külterületi névként többfelé is előfordul a *Mocsola*, ennek pedig szlovén megfelelője *Močvirje*. Írásában a szerző – a magyar nyelvterületen alighanem ritka és figyelmet érdemlő – több szláv eredetű lexémát és szókapcsolatot is vizsgált (l. részletesebben Guttmann 2002). Jó lenne, ha hasonló névadatok és kifejezések közlésére és elemzésére több kutató is vállalkozna.

4. A tót népnévvel keletkezett helynevek

A SMFN.-ben **Bábonymegyer** külterületi nevei között két olyan példát találtam, amely a hozzá kapcsolódó népi magyarázatban föltehetően szlavóniai kaj horvátokra és/vagy szlovén lakosságra utal. Ezek a következők: 55/59. *Tótország-fődek* [P. Toth Országna]. A községbe költözött szlávok kaptak itt földet és 55/109. *Tót-hegy* [C. K. P. ~] Do, sz, I. Régen csak szláv családok laktak itt (SMFN. 202). A kérdés az, hogy vajon melyik szláv népre, népcsoportra vonatkozik a szóban forgó külterületi elnevezések *tót* névrésze. Ennek eldöntéséhez fogódzót nyújthat a *tót* lexéma jelentéseinek figyelembevétele, magyarázata.

A *Tótország* földrajzi név *tót* előtagjának több jelentése is ismert, amint a TESz.-ben olvashatjuk: „J: A) fn. 1. 1121/1420: ’szláv személy; Slawe’ [...] 2. 1800: ’szlovák személy’; Slowake’ [...] B) mn. 1. 1240: ’a szlávokra jellemző, tőlük származó, rájuk vonatkozó; slawisch’ [...] 2. 1800: ’a szlovákokra jellemző, tőlük származó, rájuk vonatkozó; slowakisch’ (TESz. 3: 951) [...] Az egyes, önálló államiságú szláv népek (orosz, lengyel, cseh stb.) nevének a magyarba való bekerülése folytán a *tót* jelentése főként azokra a szláv népekre szűkült, amelyek magukat *slověne* néven nevezték: a szlavóniai kajhorvátokra, a szlovénekre és a szlovákokra. További, lényegében a 19. században állandósult jelentésszűkülés eredményezte a csupán szlovákokra vonatkozó jelölést” (TESz. 3: 951–2). A MNL.-ban pedig ezt találjuk: „Tótország: *Szlavónia* régies, egykor közjogi nyelvünkben még a múlt században is használt megnevezése” (5. 1982: 329).

Szita Lászlónak a Somogy megyei nemzetiségek hazánkba településének történetét feltáró könyvében Bábonymegyer nem fordul elő, a SMFN.-nek a falura vonatkozó bevezető részéből viszont kiténik, hogy hivatalos neve *Koppánymegyer* és *Nagybábony* községekből alakult ki (SMFN. 200). Arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy honnan, mely vidékről kerülhetett valamilyen szláv nyelvű lakosság a községbe, vagyis mivel függ össze a szóban forgó elnevezés.

A *Tótország* névre és az általa jelölt területre a *Magyar néprajzi lexikonban* azt találjuk, hogy Szlavóniának régies, még a 19. században is használt elnevezése volt (MNL. 5. 1982 : 329). A horvátság pedig a Dráva és a Száva közötti területre vonatkoztatva „a 17. századig saját maga megnevezésére használta a *slovene* népnevet, és ennek megfelelően magyar elnevezésük *tót* volt” (MNL. 5. 1982: 55). Mindezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy Bábonymegyer egyik külterületi elnevezése, a *Tótország* és a hozzáfűzött népi közlés az egykor Szlavóniából áttelepült horvát lakosokkal hozható összefüggésbe, mégpedig azokkal, akiknek föltehetően Bábonymegyer azon területén lehetett földje, birtoka, amely *Tótország*, illetőleg *Tót-hegy* külterületi névként maradt fenn a községben. Azt azonban – történeti adat híján – nem tartom valószínűnek –, hogy egykor szlovákok kerültek Bábonymegyerre, mint például a környékén található helységek (így pl. Tab és Torvaj) esetében, ahová viszont szlovák lakosság költözött (l. részletesebben Szita 1983: 20–3, 39). A szlovák nyelvű földrajzi nevek vizsgálata nem tartozik ugyan ezen dolgozatom tárgykörébe, a *tót* népnév ’szlovák’ jelentése miatt mégis felsorolom azt a néhány névadatot, amelyet SMFN.-ben találtam.

A Somogy megyébe történt szlovák bevándorlásoknak egy-két településen nyelvi nyoma is maradt. Ezek a következők: **Bedegkér**: *Bedeg* ; *Kér* : *Bedegkér* [K. *Bedegh* ; *Magyarkér* P. *Bedeg* ; *Tótkér*] 1939-ben egyesült Bedeg és Magyarkér községekből. [...] A szomszédos községekben a kérieket „tótok”-nak, a bedegieket *politikusok*-nak nevezik. [...] 68/27. *Koszytelék* : *Templom-dülő* [K. *Szentegyházi d P. Szentegyházi d* vagy *Koszytelik*] Ds, sz. Régen ezen a területen templom állt. 68/34. *Krátyina* [P. *Rövid földek dülője* vagy ~] Ds, sz – **Torvaj** [C. K. P. *Torvaj*] – A szomszédos községekben a falu lakóit az alábbi mondókával csúfolják: *Nye Torvaj, Tab, Zalu – Három kényeretlen falu*. [...] 54/36. *Dolënka* Ds, sz 54/64. *Rubonyai-ódal* : *Rubonya* [C. K. *Rubonyai*] Ds, sz 54/66. *Koszaniháj* : *Kaszált-erdő* [C. *Kaszás* K. *Kaszált erdei r P. Kaszás d, sz*] S, sz, r (SMFN. 199–200, 233–4).

5. Egy-két vitatható besorolású község

Már a múlt században folytatott, különböző szempontú kutatások (így pl. Kogutowicz Károly lentebb idézett vizsgálódásai) is foglalkoztak a török hódoltság utáni, Magyarországra történt betelepítésekkel. Ennek során több nemzetiség került Somogy megyébe, mégpedig a törökkel folytatott csatározásoktól sokat szenvedett Külső-Somogy területére is. Somogynak ezt a vidékét – más tájegységeihez viszonyítva – nagyobb mértékben érintették a betelepülések. Ezek azzal függnek össze, hogy a török megszállás kora Külső-Somogyban – miként hazánkban sokfelé – emberéletben, az anyagi és szellemi kultúrában nagy veszteségeket okozott. Király Lajos – Kogutowicz kutatásaira hivatkozva – erről a következőket írta: „A törökdúlás idején ennek a vidéknek az eredeti magyar népessége szinte teljesen elpusztult. A törökök nyomában a völgy menti községekbe nagy számban telepedtek le balkáni délszláv csoportok. A vidék idegen nyelvű telepeit Kugotowicz Károly a következőképpen sorolja fel: »Somogyvárt még a török időből maradtak rácok (iflakok), később németeket telepítettek ide. Tót, illetőleg sokác lakossággal volt Tótyugynak, Tótszentpálnak, Lengyeltótinak, Buzsáknak, Varjaskérnek, Táskáknak, Boronkának, Osztopánnak, Pusztakovácsinak, Gadánynak, Kisberénynek. Németek kerültek Marcaliba, Bizére, Mesztegnyőre, Vámosra, Gadányba« (Dunántúl és Kisalföld írásban és képen, 192) A török kiűzése után az ortodox vallású rác telepések visszaköltöztek a Balkánra, a római katolikus horvátok pedig lassan elmagyarosodtak. Legtovább (a 19. sz. végéig) Buzsák, Somogyszentpál és Táska lakossága őrizte meg eredeti nyelvét és szokásait, ez a néhány község néprajzi szempontból ma is külön csoportot alkot. A felsorolt községekben ma csak a földrajzi nevek és a személynevek emlékeztetnek az egykori délszláv telepésekre” (2003: 24).

Itt említem meg, hogy néhány település népességtörténete egyáltalán nem vagy csak részben támasztja alá Kogutowicz megállapításait arról, hogy milyen nyelvű lakosság költözött a szóban forgó helységbe. Így például a szakirodalmi hivatkozásban felsorolt községek közül **Boronka** földrajzi nevei között déli szláv (horvát) névadat nincs, talán a 86/21. számú *Gajcs* : *Gajcs-pusztá* névadat lehet

kivétel (vö. SMFN. 278–9). Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen Szita László kutatásai szerint ez a község a török hódoltság utáni (délszláv és német) bevándorlások során is színmagyar falu maradt, továbbá népességtörténete alapján **Kisberény** nem sokác, hanem inkább szerb településnek számított (vö. 1993: 8, 33). Természetesen a hét-nyolc évtizeddel ezelőtti kutatások a mainál jóval kevesebb forrásra tudtak támaszkodni, mint napjainkban. Kogutowicz munkájában bizonyos módosításra szoruló megállapítások minden bizonnyal ezzel magyarázhatók.

Mivel egyes forrásokban, dolgozatomban pedig néhány helynévhez kapcsolódóan az *illír* népnév olykor előfordul, hasznosnak látszik pontos jelentéseit megadni. A TESz. 2.-ben erre a következőket találjuk: „*illír* 1816: [...] J.: A) fn. 1. 1816: ’< a 18. század második és a 19. század első felében, főleg a horvátok szóhasználatában > délszláv ember; [...] 2. 1836: ’indoeurópai nyelven beszélő ókori nép tagja, illír ember; Illyrer, Illyrier ’ [...] A) 1. jelentése azzal függ össze, hogy a délszlávok egy része az ókori Illíria területén él” (1970: 201).

Szita László *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* című könyvéhez Szili Ferenc írt Előszót, amelyben például a következőket fogalmazta meg: „E tanulmány a horvátok, szlovákok, németek betelepülésének és betelepítésének történetét tárgyalja Somogy megyében a török megszállás megszűnésétől a XIX. század közepéig. A téma azért is fontos, mert sem részlet-tanulmány, sem összefoglaló munka még nem tárgyalta a nemzetiségek történetét e régióban. – Somogy megye népessége döntően magyar volt, de a XVIII. században a települések egyharmadába különböző nem magyar népcsoportok kerültek, s a XIX. század közepéig vezetett vizsgálataink szerint a horvát, bosnyák, bunyevác, sokác, vend, szlovák és német lakosság számban, gazdasági erőben, kultúrában fejlődött. Sokrétű kapcsolat alakult ki a magyarsággal, s minden téren hatottak egymásra. Somogy megye története ennek a szláv és német populációnak a története is” (Szita 1993: 3). Szili Ferenc itt idézett véleményével teljes mértékben egyetértek, hiszen amint az például a Somogy megyei déli szláv földrajzi nevek nyelviségének általam végzett vizsgálatából kitűnt, Szita László könyve számomra is jól hasznosítható feldolgozást jelentett.

Tolna megye

Néhány település nyomokban fennmaradt szerb helynevei

Báta: 108/176. *Dolĕa* [P. *Dolinai* vö] Doo, Vö, sz. A Báticaszék határában levő Dolinával határos terület. 108/220. *Mártinca* [C. K. P. *Martincza*] S, sz. ÉNy-ról határos a szomszédos Báticaszék hasonló nevű dűlőjével és patakjával, DNy-ról Dunaszekcső ugyanilyen nevű patakjával. – **Báticaszék:** 107/289. *Mártinca* [... K. *Martinca*] Vö, sz. A dunaszekcsői határ felé húzódó völgy. Ott ugyanilyen nevű dűlőben folytatódik. 107/303. *Dolinapuszta* [Hn. ~] [...] Egykor az azonos nevű birtok gazdasági központja a szokásos majorsági épületekkel. 107/304. *Dolina* [C. P. K. ~]. 107/309. *Dolina* : *Dolinai-árok* Pa. Dunaszekcső és Bár között ömlik a Dunába. – **Dunaföldvár:** 29/201. *Tót-vőgy* : *Nagy-Dolinka* [...] Vö, U. A dolinka

nevet régi tót lakosai adták. A löszmélyút déli része lakott. 29/339. *Kis-Dolénka* Ú. Keskeny út az Alsó-révút és a Burgundia között. – **Dunaszentgyörgy**: *Dunaszentgyörgy* : *Szentgyörgy* [...] P. szerint a régebbi neve „a mohácsi vész előtt *Tolna Szent György*, egy része *Rácz Szt. György*”. 42/162. *Nasica* [C. K. P. ~] Mf, sz, r. P. közlése szerint ingoványos, mocsaras rét. – **Grábóc**: *Grábóc* : n. *Kravic* [C. K. P. Hn. *Grábóc* P. közöl *Grábovác* alakot is: „ugy hirlik, hogy ezelőtt régente Grábovácnak hívták – miután G. N. e. Rácok lakták.”] [...] A hagyomány szerint a község eredeti neve *Garáb* volt, és a mai Garáb-dűlőben volt az eredeti helye. Mivel ez a török hódoltság idején elpusztult, az 1720-as években Bajorországból, Schwarzwald környékéről hoztak német telepeseket. 1945 után fölvidéki és bukovinai székely lakosok jöttek a kitelepített németek helyére. 78/74. *Milovac* : n. *Milovac* [C. *Milovác* K. *Kedves*] S, e 78/80. n. *Milovac* *erstik* Ds, sz, e, r – **Györe**: 75/17. *Mocsila* : n. *Mocsila* [P. *Mocsolya* : *Mosolya*] F. Régen kimélyítették, és itt mostak az asszonyok. 75/90. *Polozna* [P. ~ r] Rossz, bűdös a levegője, olyan, mint a poloznái (‘záptojásé’). – **Kisvejke**: 67/6. *Buzsák* [*Rákóczi Ferenc u*] U 67/35. *Mocsilla-fenek* Doo, sz 67/82. *Millin gödre* [C. *Millinggödre* P. *Millángödre* K. ~] Ds, sz. P. közlése szerint: „itt bizonyos Milos nevű rácznak volt tanyája”. – Sárpilis: 105/48. *Mocsola* : *Mocsola-hát* [K. *Mocsolás hát* P. *Mocsola hát*] S, sz – **Sióagárd**: 97/123. *Bara* [K. ~] Mf, V, S, r. A falu alatti keskeny rét. – **Szakcs**: 44/4. *Grablina* [*Toldi u*] U. A Grabliki-dűlő folytatása. 44/73. *Csád* [C. K. P. *Grablik*] Ds, sz, szö. 44/88. *Isfinca* [C. *Issintza*] Ds, sz, valamikor legelő volt. 44/176. *Prekoc* : *Prekodolica* [C. K. *Dombóvári utra d*] Ds, sz – **Szálka**: 101/43. *Felső-erdő* : n. *Overvald* [C. *Oberwald* : *Zernadolina*] Ds. e 101/47. [C. *Velika Szálka*, *Kirchhof*, pa]. 101/48. [C. *Almáscher Illinadolina* : *Almáscher Páklósi*, pa]. 101/61. *Malomárok* : n. *Milkrover* [C. *Radivojac*] Á, Pa. Vize valamikor több malmot is hajtott. 101/63. [C. *Rastig*, ú] 101/66. *Bozsidolina* : *Isten völgye* : n. *Postolne* [C. *Bozi dolina* : *Bozsedolina* K. *Isten völgye* P. *Bozsedolina*] Vö, sz, l, e, szö 101/75. [C. *Naverdolina*] Ú. 101/82. [C. *Almasitz*] Ú 101/84. n. *Mécskerhutervéh* [C. *Malaszalka*] Ú. Mőcsény felé vezet. 101/87. *Bükkös* : *Bukovác* [C. *Bukovacz* K. *Bükkös* P. *Bukovác*] Do, e. Többségében bükkfák alkotják. – **Tamási**: 14/209. *Martinca* [C. K. ~ Hn. ~ *puszta*] M. A Béke Tsz majorja, régen pedig uradalmi major volt (TMFN. 102, 160, 162, 225, 228, 237–8, 240, 316, 318, 342, 344, 365, 366, 367, 456, 478, 479, 497, 515, 516, 521, 522).

A fenti helynevek – főleg a baranyai, de még a somogyi névadatokhoz viszonyítva is – csekély száma a Tolna megyébe települt szerbek be- és elvándorlásának körülményeivel függ össze. Ezzel kapcsolatban Szilágyi Mihály a következőket fogalmazta meg: „A török hódoltság idején és a XVII–XVIII. század fordulóján megyénk számbavett lakosságának nagyobbik fele rácokból állt. Többségüket a törökök telepítették le [...] A törökök számos kedvezményt nyújtottak a katonáskodó rácoknak, de a magyar király is segítette őket: 1696-ban felmentette őket az adó- és porcióadás kötelezettsége alól. [...], A felszabadulást követő legrészletesebb 1696. évi népesség-összeírás 459 rác családra terjedt ki. Palánkon 58, Grábócon 34, Tolnán 29, Pakson 28, Ozorán 25, Döbrökön 15 rác családot számláltak. Ezenkívül a lakott települések majdnem mindegyikében a magyarok szomszédságában néhány rác család is élt” (1983: 49–50).

Szilágyi az 1715. évi országos összeírás adatait táblázatokban mutatta be, arra is kitérve, hogy Tolna megye települései közül melyekben és milyen összetételben lagnak nemzetiségek. Erre a következő adatokat kapta: a tisztán ráclakta (Berekalja, Cikó, Majos, Sióagárd és Szálka), a magyar-rác lakta (Apar, Bátaszék, Bonyhád, Mányok és Medina) és a magyar-, német- és ráclakta helységek (Szekszárd és Tolna). Ezt követően pedig ezt állapította meg: „Összegezve a bemutatott táblázatok adatait, azt látjuk, hogy 1715-ben Tolna megyében 150 rác háztartást számlálnak, s ez a megye adózó háztartásainak 11,4 százalékát teszi ki” (Szilágyi 1983: 52).

Egy tíz évvel későbbi fölmérés szerint Tolnában a rácok létszáma némileg csökkent, a bevándorolt németeké viszont növekedett és a magyar lakosság részaránya lett a meghatározó. A munkaerőhiány miatt azonban további betelepítésekre is szükség volt, ugyanis például: „A Kalocsai Levéltárban fennmaradt valomások szerint Tolna megye nem annyira a török, hanem a kuruc háborúk miatt néptelenedett el” (Szilágyi 1983: 58). A **rácok** elvándorlása, az említett történelmi események természetesen nagymértékben közrejátszottak abban, hogy Tolnában igen kevés déli szláv (szerb) eredetű helynév maradt fenn, ezzel szemben viszont inkább a szerbek elvándorlását megőrző, rác népnévvel keletkezett bel- és külterület nevek száma tekinthető jelentősnek.

Hogy a fentiekben bemutatott szerb eredetű földrajzi nevek ismerete és vallatóra fogása bizonyos esetekben hasznos, eredményes lehet, arra jó példának tűnik a Grábóc kisközség névéhez kapcsolódó, a Pesty Frigyes-féle 1865. évi gyűjtésből származó, a néphagyományban megőrzött *Grábovác*, illetve *Garáb* változatnak az elemzése, vallomása. Ezt meggyőzően igazolja Kiss Lajosnak *Grábóc* nevének eredetével kapcsolatos magyarázata: „[...] A R. *Garáb* névváltozat pusztá szn.-ből keletkezhetett magyar névadással. [...] Az alapjául szolgáló szn.-hez l. *Garáb* szócikkét. A betelepülő szerbek a magyar *Garáb* helynevet a szerb-horvát nyelvtérületen gyakori *Grabovac* [tkp. 'gyertyános'] hn.-hez hasonlították. A szb.-hv. *Grabovac*-ból való a mai *Grábóc* alak” (FNESz. 1. 1988 : 530). A szerbek Grábócra történt bevándorlására és a falu egykori jelentőségére utalnak a fentiekben már felsorolt helynevek: 78/12. *Rác temető* : *Szerb temető* : n. *Rackerihóf* 78/13. *Rác templom* : *Szerb templom* : n. *Rácän kirhë* Ép 78/14. *Zárda* : *Szerb zárda* : n. *Rácëk-lószter* Ép. Most tbc.-szanatórium (TMFN. 265).

A **rácok** (szerbek) bevándorlása föltevésem szerint a németek betelepülésénél régebben lehetett. Föltevésem szerint a 18. században, miként Tolna megye szerte szinte kivétel nélkül mindenütt, a szerbek egy része Grábócról is elköltözött. Ezt mutatják a felsorolt, a rác névvel keletkezett belterületi nevek, valamint az is, hogy **Gráboc** névadatai között csupán egyetlen szerb eredetű fordul elő (78/74. *Milovác*), amely valószínűleg családnévre vezethető vissza. Amint a falu népességtörténetéből kitűnik, a 18. század húszas éveiben németek települtek be, 1945 után pedig bukovinai székelyek. A kisközség életerejét, hagyományörzését jól mutatja az a tény, hogy egyes szerb szokások hosszú ideig megmaradtak. Ilyen régi hagyomány az, hogy búcsújáróhely volt. Ennek nyoma maradt például Véménd egyik helynevében: 193/144. *Cikói út* : *Cikó út* : n. *Cikore Vëk* 'Zickoer Weg' : szh. *Cikovszki pút* 'Cikovski put' Erdei út *Cikó* : *Zicko* : szh. *Cikov* felé.

– A. sz. ezen az úton vonult a németiség körmenete a Tolna megyei Cikóra Flórián-napkor a tűz védőszentjének ünneplésére. A szerbek Péter és Pálkor (szh. *Petrovo*) zarándokoltak a grábóci kolostori búcsújáráhelyre.

Grábóc lakóinak száma, amint az 1981-ben napvilágot látott *Tolna megye földrajzi nevei* című kiadványban megtalálható, 496 volt (vö. TMFN. 365). Az ottani lakosság lélekszáma azóta – több okból is – csökkent. Ezért is látszik igen meglepőnek, hogy Péter-Pálkor (szh. *Petrovo*) a grábóci búcsút még az 1980-as években is megtartották, sőt talán másodvirágzását élte. Ezzel kapcsolatban ugyanis Kiss Mária a következőket írta: „Az utóbbi évtizedekben lett országos (és országon túli) vonzási köre a Tolna megyei Grábóc Péter-napi (Petrovo) görögkeleti vallású búcsújának. Korábban jórészt a Tolna és Baranya megyei szerbekre gyakorolt vonzerőt. Napjainkban a szerbek mellett horvátok (sokácok és bunyevácok), valamint magyarok is látogatják. E búcsú társadalmi méretei vetekszenek a szentendrei Preobraženska-templom augusztus 19-i búcsújával” (1988: 123). Hogy napjainkban él-e még ez a régi gyökerű, a helyi közzőség összetartását, vallási hagyományaihoz való ragaszkodását mutató szép szokás, nem tudom, de azt igen, hogy örvendetes volna, ha még napjainkban is őriznék.

IV. Horvát és szerb helynevek nyelvi-nyelvészeti és névtani vizsgálata

A) Nyelvészeti és névtani szempontú elemzések

1. Mint ismeretes – a korábban megjelent földrajzinév-gyűjtemények után – 1982-ben látott napvilágot a kétkötetes Baranya megyei helynévtár. Mindazok számára, akik tanulmányozták, alaposan átnézték ezt a rendkívül gazdag anyagú kiadványt, hamarosan kitudt, hogy igen sok szempontból használható föl a különböző célú tudományos kutatásokban. Úgy vagyunk vele, hogy más szakterületről említsek egy példát, mint *A magyar nyelvjárások atlaszával*: sokan dicsérik, de nemigen használják. Az örvendetesen nagyszámú megyei és járási helynévkötetek szintén értékes, megbízható, bőséges névadatot tartalmaznak, és mégis elég kevesen merítenek belőlük. Jó lenne, ha mindez megváltozna.

Az utóbbi időben a Baranya, Somogy és Tolna megyei helynevek különböző szempontú vizsgálatával foglalkozva, módomban volt a baranyai névgyűjtemények forrásértékű adatainak gazdagságáról meggyőződnöm. Így például ezen dolgozatom témájával kapcsolatban említhetem meg, hogy a dél-dunántúli horvát és szerb nyelvű földrajzi nevek közül – néhány Somogy megyei község névanyagának kivételével – leginkább BMFN. I–II. kötetei használhatók föl a nyelvészeti, névtani és néprajzi szempontú kutatásokban. Ez természetesen abból az objektív körülményből adódik, hogy főleg a török hódoltságtól kezdődően, amint arról már részletesen szóltam, a szerb és horvát lakosság hazánkban a legnagyobb számban Baranyában települt meg. Örvendetes, hogy a Baranya megyei helynévtárak további újításokkal jelentek meg, amelyek még több lehetőséget teremtettek a különböző célú tudományos kutatásokhoz. Ezért elismerés, dicséret illeti

mindazokat, akik ebben – a tervezett munka előkészítésétől az anyaggyűjtésen át a kötetek megjelenítéséig – részt vállaltak. Nagyon jó ötlet volt, hogy a szóban forgó kiadvány tudományos értékeiről és a kutatásban való felhasználhatóságáról 1988 májusában egy Pécsen rendezett tanácskozáson több tudományterület jeles képviselői előadásokban fejtették ki véleményüket, rámutatva a baranyai helynévkötetek jelentőségére. Igen fontosnak tartom, hogy a konferencia anyaga 1989-ben a Baranyai Művelődés 3. számaként meg is jelent. Az itt található írásokat érdeklődéssel olvastam, és közülük – vizsgálódásaim nyelvészeti, névtani és néprajzi témaköréből következően – elsősorban az ezzel kapcsolatos dolgozatok anyagát, eredményeit tudtam fölhasználni.

2. Barics Ernő *A BMFN mint a szláv névtan és dialektológia fontos forrása* címmel tartott előadása is természetesen napvilágot látott. Dolgozatának bevezető részében – a kétkötetes baranyai névgyűjtemény jelentőségét kiemelve – említette meg, hogy a hazánkba került horvátok és szerbek közül minden negyedik lakos Baranyába települt, és az új környezetben évszázadokon keresztül megőrzött archaikus nyelvjárásuk vizsgálatára mégis elég kevés figyelmet fordított a nyelvészeti kutatás. Ezzel kapcsolatban például a következőket állapította meg: „a magyarországi horvátok és szerbek nyelvjárásairól pl. ez ideig nem készült áttekintő munka. Ugyancsak elenyésző számú a rendelkezésre álló, az egyes települések (községek) nyelvjárását monografikus igényrel megírt dolgozat” (1989: 20). Meggyőzően fejtette ki azt is, hogy a földrajzi nevekben rejlő nyelvtörténeti sajátosságok feltárása és felhasználása fontos és hasznos. Ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Áttérve most már a Baranya megyei földrajzi nevek horvátszerb rétegére szükséges előrevontan megjegyezni, hogy a nevek nyelvjárási formában élnek, s mint ilyenek igen értékesek a szerbhorvát nyelvtudomány számára akár nyelvjárástörténeti, akár általános nyelvtörténeti szempontból; ugyanis a nevek jó része a török hódoltság idején, illetve a 17. és 18. században érkező szerb és horvát lakosság nyelvhasználatát őrzi” (1989: 21).

2.1. Dolgozatában Barics figyelembe vette a déli szláv nyelvekkel foglalkozó nyelvészek kutatási eredményeit is. Pavle Ivić fejtegetéseiből például a következő megállapítást idézte: „a magyarországi szerbek és horvátok nyelvjárásának ismerete nélkül nem lehet teljes képet alkotni a horvát-szerb nyelvterületről. S ami talán még lényegesebb, tanulmányozásuk sokban kiegészítheti a szerbhorvát, ezzel együtt az össz-szláv történeti dialektológia eddigi eredményeit, s hozzájárulhat néhány probléma pontosabb megközelítéséhez, esetleg tisztázásához” (1989: 21). Predrag Stefanović vizsgálódásaira hivatkozva pedig azt állapította meg, hogy a szerbhorvát dialektológia – a kérdő névmás változatai alapján – *što*, *kaj* és *ča* tájnyelvi típusokat különböztet meg, és ezek mindegyike Magyarországon is megvan, Baranyában viszont csak a *što* nyelvjárási használata jellemző az ottani horvátok és szerbek körében (l. részletesebben Barics i. m. 21).

2.2. Barics Ernő a baranyai déli szláv (szerb és horvát) dialektusok két archaikus sajátosságáról és ezeknek az nyelvjárások osztályozását érintő problémaköréről a következőket fogalmazta meg: „Az osztályozás szempontjából releváns másik két kritérium az összsláv **sti* hangcsoport realizációi és a szláv *jat/jaty* (*e*) reflexei alapján az élő és történeti földrajzi nevek megfelelő adatokat szolgáltatnak a történeti dialektológia számára. Az általánosan elfogadott vélemény szerint a baranyai szerbek a *kelet-hercegovinai nyelvjárást* beszélik, többségük onnan származik; a közbülső szlavóniai tartózkodást is beleértve. Ez utóbbi körülmény, egyebek mellett abban is kifejezésre jut, mint az itteni szerb nyelvjárások sajátossága, hogy a jugoszláviai kelet-hercegovinai nyelvjárásokkal szemben az összsláv *sti* hangcsoport *št* reflexei mellett igen nagyszámú az *šč*-vel előforduló példa, ami egyrészt a szlavóniai, másrészt a Pécs környéki *horvátok* (bosnyákok és sokacok) által beszélt *kelet-boszniai nyelvjárások* hatásaként magyarázható” (i. m. 21–2). Fejtegetését követően pedig jó néhány szerbek lakta települést sorol föl, amelyeknek földrajzi neveiben a ’puszta, faluhely, falu’ jelentésű szláv *Selište* nyelvjárási *Selišće* változata előfordul (ilyenek pl. *Beremend, Bezedek, Borjád, Lippó, Töttös, Véménd*). Továbbá olyan ’šćakavacoknak’ nevezett horvát falvakat is megemlít (így pl. *Alsószentmárton, Belvárdgyula, Kökény, Monyoród, Szalánta* községeket), amelyeknek névanyagában ez a sajátosság más földrajzi nevekben is megtalálható (ilyenek pl. *Konopljišće, Kupusišće, Lanišće* stb.). Ezeket az déli szláv nyelvű elnevezéseket egyes települések magyar és német nyelvű lakossága is átvette (vö. i. m. 22).

Figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, amely a Baranya megyei földrajzinév-kötetek nyelvtörténeti értékeire vonatkozik: „Míg a baranyai szerbek az ún. *ije-ző* nyelvjárást beszélik, a horvátoknál az *ije-ző, e-ző* és *i-ző* változat egyaránt megtalálható, s ami még érdekesebb, főleg a történeti névanyag tartalmazza, de az élő névanyagban is számos példa található annak alátámasztására, hogy a *jaty* (*e*), vagyis az egykori közös szláv palatális magánhangzó változatai jóval gazdagabbak, mint ahogy azt a szerbhorvát szakirodalomban eddig feltételezték” (i. m. 22). Ezt követően pedig ezeket a sajátosságokat Mohács, Versend és Kásád, továbbá Dráva-menti községek (pl. *Drávasztára, Felsőszentmárton, Révfalu*) helynevei alapján példákkal is illusztrálja. Nem tudok róla, hogy megvalósult volna az itteni fejezetben található, igen fontos, nagy jelentőségű és sok munkát igénylő terv, amely szerint az „adatok további és teljes feldolgozását többéves kutatási programmal kívánjuk megvalósítani” (23).

A fentiekben azért idéztem többször és helyenként hosszabban Barics Ernő fejtegetéseit, mert – orosz szakosként évtizedekkel ezelőtt nyelvtörténeti órákon a *jaty* helyén előforduló változatokról, realizációkról tanultam ugyan – a baranyai horvát és szerb földrajzi neveknek a dialektusokban fennmaradt *ije-ző, e-ző* és *i-ző* nyelvjárási változatait (horvátul és szerbül nem tudván) természetesen nem ismertem föl, ezenkívül más sajátosságaikkal is ugyanígy voltam. Ezért kutatói szerencsémnek tartom, hogy – Pesti János közreműködésével – a Baranyai Művelődés 1989/3. számához hozzájutottam.

2.3. Baranya megyében évszázadokon át sok településen több nemzetiség élt együtt. Ez a körülmény természetesen hatással volt a helyi nyelvközösségek földrajzinév-ismeretére és használatára. Így volt ez a Sásdi járásban is. Ez tette lehetővé, hogy Barics Ernő a helynevek átvételére, a jövevénynevekre kérdéskörére is kitérjen. A Hegyhát több községének (pl. *Bikal*, *Egyházaskozár*, *Hegyhátmaróc*, *Kaposszekcső*, *Kisvaszar*, *Nagyhajmás* stb.) földrajzi nevei alapján Barics Ernő olyan példákat sorolt föl, amelyeket – amint ő nevezi – a horvátszerb helynevekből vett át a magyar és a német lakosság. Ilyenek például a következők: *Bikal*: szh. *Cerik* : m. *Cërik* ~ *Cserik* n. *Cerek* 'cserfaerdő'; szh. *Šaškovica* : m. *Saskovice* : n. *Saskovic* 'gyékényes, kákás hely' – *Egyházaskozár*: *Boric* ~ *Bórics* ~ *Pórics* – *Hegyhátmaróc*: szh. *Otavica* ~ *Otovica* ~ *Odovic*. Stb. (i. m. 23–4). Itt említem meg, hogy a *horvátszerb* megnevezést más nyelvészek is használták. Így Penavin Olga is, aki a baranyai földrajzinév-gyűjtemények felhasználásával kapcsolatban jegyzi meg, mivel ezek a névtárak a 17. és 18. században a Magyarországra települt szerb és horvát (dalmáciai, boszniai) lakosságnak a nyelvhasználatát őrizték meg, ezért „[...] Baranya szerbhorvát, horvátszerb helyneveiből az új haza XVII. és XVIII. századi, majd későbbi földrajzi, gazdasági, politikai viszonyaira, a birtoklás módjára, a vidék növényvilágára (*bara*- mocsár, *cerina*- cseres, *grabina*- gyertyános, *lipik*- hárfás stb.)” (1989: 55) is következtetni lehet.

3. Dolgozatában Barics – érthető okokból vázlatosan – kitért a Baranya megyei déli szláv földrajzi nevek tipológiai vizsgálatára, névtani elemzésére is. Ennek során, mivel a megye helyneveit népiségtörténeti okokból többnyelvűség jellemzi, természetesen a magyar és szerbhorvát (vagy ahogy a szerző általában nevezi: a horvátszerb) nyelv szimbiózisát, egymásra hatását vizsgálta. Majd sorra vette a szóban forgó népcsoportok együttélésének következtében létrejött földrajzinév-típusokat, amelyekre néhány példát is bemutatott. Ezeket az alábbiakban – a tőle átvett névadatok alapján – veszem sorra.

- a) Párhuzamos, kettős névadás:
Soma-erdő (Felsőegerszeg), Bordóhegy (Abaliget, Kisvaszar), Toplica-forrás (Bános), Réka-patak (Zengővárkony); stb.
- b) Szerbhorvát szótő + magyar képző:
Mokrád 'vizenyős hely' (Bakonya, Királyegyháza); stb. [...] Ugyanebből az ősszláv, vagyis a MOK (C) palatalizált tőből keletkezett a Močilo 'kenderáztató', amely a Mocsila/Mocsilák változatban igen elterjedt a vegyes etnikumú és a magyar nyelvű településeken is.
- c) Magyar szó/tő + szerbhorvát képző:
Farkašvac (Szemely, Felsőszentmárton), Risić (Áta, Kátoly); stb. [...] Sok helyen vették át a gát/gata szót (Lánycsók, Lothárd stb.)
- d) Ősszláv/horvátszerb szó a magyar nyelvre jellemző adaptációja:
Mlaka 'posvány, mocsár' – Maláka, Malaka, Molaka, Moláka variációban főleg a Dráva menti magyar falvakban mint köznévfordul elő: Drávaszerdahely, Kemse, Kovácshida, Zaláta, Markóc, Vajszló községekben.

- e) Magyar szó átvétele szerbhorvát fonetikai sajátosságok figyelembevételével:

Gerendaš (Drávasztára), Čapas, Tompa (Kökény), Toba (Nagykozár), Veliki Mali ris (Ata); stb. (l. részletesebben Barics 1989: 24–5).

3.1. Folytatásként a szerző arról nyújt áttekintést, hogy „a névadás egykori és mai indítékai milyen tulajdonnévi csoportokat alakítottak ki, elsősorban a horvátszerb névanyagban” (i. m. 25), és ezeket – gazdag példaanyag alapján – három, fogalmi tartalmuk alapján elkülönített kategória szerint mutatta be. Az alábbiakban – adataiból néhányat közölve – ezen csoportokat veszem sorra.

1. A horvátszerb eredetű földrajzi nevek jelentős része a vidék növény- és állatvilágával kapcsolatos. Ilyenek például a következők: *Cerik, Cerina, Cerje, Cerovac, Cerovina* 'cserfa, cserfamakk'; *Češljuga* 'mácsonya'; *Dubrova, Dubravak, Dubravka, Dubravica* 'erdős tölgy, tölgyerdő'; *Jasenik, Kod jaseni, Jasenek* 'körörsifa'; *Jazavac, Jazovina* 'borz, borzas', *Vugunja, Vagonja* 'Oriulus sárgarigó', *Žabjak* 'békás'; stb.

2. A térszínforma helyzete, alakja, minősége, a határrész domborzata, talaja, vize gyakori névadó motívum: *Ide tartoznak például a következők: Ada, Adica, Vada, Vadička* 'vízelvezető árok'; *Dola, Dolovi, Dolac, Dolača, Dolnjak* 'völgy'; *Kotal, Kotlina* 'katlan'; *Krivo dol* 'görbe völgy'; *Kratelj, Kratina* 'rövid föld'; *Laz, Lazi* 'irtás'; stb.

3. Az egyéni vagy közös tulajdonra, tulajdonosra utaló horvátszerb vonatkozású földrajzi nevek: *Igy például a következő földrajzi nevek vannak ide sorolva: Agatićev salas* 'Agatity tanyája'; *Cvetkovićeva vodenica* 'Cvetkovics vízimalma'; *Fratarsko* 'papföld'; *Jurin dol* 'Jura völgye'; *Martinočke livade* 'Mártoni rétek'; *Pašina gušta* 'Pasa (erdő) sűrűje'; *Vlaško polje* 'Vlachok mezeje'; stb.

3.2. Barics Ernő csoportosítását alapul véve az alábbiakban olyan horvát nyelvű helynevekre mutatok be példákat, amelyekben a névteremtés indítékául földrajzi közneveknek a fentebb bemutatott kategóriáit veszem sorra. Ezzel az volt a célom, hogy a baranyai névkötetektől kiválasztott néhány helynévvel bővítsem az ide sorolható névadatok számát.

1. **Áta:** 184/1. *Kosut utca* : szh. *Vugunja* [Kossuth Lajos u] U, Fr. Régen a szh. név a falu egészére vonatkozott. A szh. név feltehetően kapcsolatban van a szh. *vuga* 'Oriolus oriolus' = sárgarigó madárnévvel, amely a mocsaras, lápos vidék fáin fészkelte. A hely lecsapolása után ez a madárfaj ezt a vidéket elhagyta. 184/15. *Vugonya* : szh. *Krcsavina* 'Krčvina' Irtás. [K12: *Vugunja*] S, sz. Erdő volt, de kiirtották. 184/17. *Vugonya-domb* : szh. *Vugonya-brijég* [K2: *Vugonya*...] D, l. 184/23. *Alsó-Vugonya* : szh. *Dólnya-Vugonya* [K2: *Vugonya*... P: *Vágonya*] Vö, sz, r – **Nagyhajmás:** 2/117. *Vrbásityka* S, men, sz; régen fűzfás terület volt. – A. sz. a *vrba* 'fűzfa' jelentésű (BMFN. I. 47, 1029, 1031). – **Drávasztára:** 293/58. *Füzes* : szh. *Vrbak* 'Vrbik' S, e. Ártéri füzes erdő. – **Felsőszentmárton:** 277/148. *Vérbak* : szh. *Vrbak* [K8: *Verbak* K14: *Verbák*] S, e. Jelentése fűzfaerdő. – **Mo-hács:** 223/857. *Vérbák* : szh. *Vrbák* 'Vrbak' [...] Át, e, 'füzes'. 223/886. *Fűzfa-gödör* : szh. *V(ë)rbicsina bara* 'Vrbičina bara' [K8: *Verbitsina bara*; folyóág]

Mf, sz, kaszáló, lapos fűzfás. Korábban 'mocsár' volt, a Kanada-fok (908. sz. név) mellékága. – **Révfa**: 292/24. *Kanadás* : szh. *Vrbak* 'Vrbak' [...] S, e (BMFN. II. 494, 495, 764, 830, 833).

Itt kell megemlítenem, hogy a *Vugunja* helynévre csak egy település, a *bosnyákok* etnikai csoportjába tartozó **Áta** földrajzi neveiben találtam példát.

2. **Belvárdgyula**: 174/49. *Irtás* : *Uj szőlők* : szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' : szh. *Szad* 'Sad' [...] Dt, sz. A *Krčevina* jelentése 'irtás', a *sad* jelentése '(szőlő) ültetvény'. – **Birján**: 164/62. *Irtás-dülő* : szh. *Krcsavinë* 'Krčevine' [K.8: *Irtás dülő*... K15: *Irtás*; sz] A *Krčevine* jelentése 'irtás'. – **Lothárd**: 163/35. *Kucsërina* : szh. *Kutyërina* 'Kučerina' [K3: *Kuthserina Balukana*; mo K 12: *Kutserina*... K8: *Kucserina*] Ds, sz. Elbeszélések szerint itt volt a falu régi helye. Szántáskor tégladarabok kerültek a felszínre. A 'Kučerina' jelentése: 'ház(hely)'⁷-re utal. – **Magyarsarlós**: 143/59. *Kërcsëvina* : szh. *Krcsëvinë* 'Krčevina' Ds, sz. Jelentése: 'irtás' – **Nagyhajmás**: 2/113. *Kutyorina* : szh. *Kutyerina* 'Kučerina' [...K 10, P: *Kutyerina*; l K10, P: *Kutyera*] Ds, sz, r. szö. – A. sz. a dülönév 'ház' jelentésű. Közeliében vízimalom állott. – **Nagykozár**: 139/29. *Rasztina* : n. *Tófel* 'Tafel' : szh. *Rasztina* 'Hrastina' [K8: *Rasztina*; l, *Zarasztinom, Zarastinom*... P: *Rastina*; l MoFnT2: *Rasztina*] S, sz. – A. sz. itt régen tölgyes erdő volt. 139/41. *Kërcsëvina* : n. *Krcsevine* : szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' [K8: *Kercsevina, Sebzova Kecsevina, Irtás*...] S, sz – **Olasz**: 156/123. *Rasztics* [K3: *Kod Rasztinya*... *Tölgyfa*] Os, sz. A szh. *rastic* 'kis tölgy' alapján egykor tölgyerdő volt. – **Szemely**: 155/64. *Kutyërina* : szh. *Kutyërina* 'Kučerina' Ds, sz. Az itt egyedül álló épületről kapta a nevét. – **Szőke**: 177/31. [K10, T: *Kercsevina*; sz P: *Kercsavina*; sz] – P. sz. „hajdan erdő”. – A szh. *krčevina* 'irtvány, irtásföld' köznévvvel lehet kapcsolatban a név. – **Szőkéd**: 173/36. *Rasztina* : *Viszele* : szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' : szh. *Vízélé* Dt, S, sz. E területen eredetileg erdő volt, majd az irtást követően l, sz, r. Ez utóbbira utal a *Viszele* ('Wiese') elnevezés (BMFN. I. 47, 823–4, 844, 909, 913, 943, 948, 990, 997, 1007). – **Alsószentmárton**: 317/3. szh. *Krcsavine* 'Krčevina' [K8: *Krcsevina*...] S, sz. A név 'irtásföld' jelentésű. – **Erdősmárok**: 209/68. *Krëcsëvinya* : *Bozót-föld* : n. *Krcsëvina* : n. *Ausrottfeld* 'Ausrottfeld' : szh. *Krcsëvina* 'irtásföld' Os, szö, sz. Korábban erdő lehetett, innen a neve. – **Felsőszentmárton**: 277/138. *Máli krcsënik* 'Máli krčënik' [K8: *Kercsevina*] S, sz. 'Kis irtásföld' jelentésű. – **Kásád**: 319/2. szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' [K12: *Krcsevina*] S, ke. Régebben kenderföld volt. A név 'irtás' jelentésű. – **Kátoly**: 208/63. n. *Hénen Valltál(e)r* 'Hintere Waldteile' : szh. *Krcsëviana* 'irtásföld' [K8: *Kercsevina*...] Do, Os, s, sz. – P. sz. „erdő volt, és kiirtatott.” – **Mohács**: 223/13. szh. *Panyëvi* : szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' [...] S, k, részben beépített üdülőtelep, korábban 'irtásföld', legelő, szántó (BMFN. II. 274, 281, 417, 764, 931, 937).

3. **Olasz**: 156/114. *Popova bara* [K9: *Bara*] Mf, Mo, lápos, r. A szh. *Popova bara* 'pap mocsara' jelentésű. – **Szemely**: 155/68. *Cimbër-fële malom* : szh. *Cimbërova vodënica* 'Cimberova vodenica' Egykori tulajdonosáról. 155/74. *Banova* : szh. *Bánova strana* 'Banova strana' [K9: *Banova*] Ds, l. Urasági föld lehetett (BMFN. I. 909, 913). – **Alsószentmárton**: 317/51. szh. *Babina grëda* 'Babina greda' S, sz. A szh. név jelentése 'öregasszony dülője'. – **Somberek**: 201/247.

Ruzsák-malom : n. *Ruzsakszmil* 'Ruzsakszmühle' : szh. *Ruzsakova vodënca* 'Ruzsák malma' [...] Ma, tulajdonosáról ; már csak a lakóház áll. – **Töttös:** 230/36. *Bék-tábla* : n. *Bék-Tóvel* 'Beck Tafel' : szh. *Bëkova zëmlja* 'Bekova zemlja' [...] S, sz. Nevét Beck nevű tulajdonosáról kapta (BMFN. II. 190, 572, 933).

3.3. Barics Ernő egy másik munkájában a Baranya és Somogy határvidékén fekvő Zselicség helyneveinek szerbhorvát rétegét vizsgálva azt állapította meg, hogy ennek a tájegységnek nemzetiségi vonatkozású kutatásaira kevés figyelem irányult, annak ellenére, hogy itt a 16–17. századtól kezdődően nagyobb számban horvátok, kisebb mértékben szerbek, majd a 18. században németek is otthonra leltek. Azzal, hogy a Somogy és Baranya megyei földrajzinév-kötetek is megjelentek, lehetőség adódott a szerbhorvát névanyag elemzésére is. A szerzőnek a zselici települések helyneveiben is sikerült olyan adatokra találnia, amelyek a szerbhorvát nyelvjáráskutatás számára igen értékes hangtani sajátosságot jelentenek. Ilyenek tekinthető például a következő adat: „a *Rasztina*, *Rászta*, *Rásztovacska* (Szigetvár, Mozsóg, Horváthertelend) 'tölgyerdő' jelentésű, jelenleg szántó és erdőrészt jelölésére szolgáló földrajzi név. A horvátszerb köznyelvi *Hrastina–Hrast* alakokkal való összevetés egyértelműen mutatja, hogy a migrációs hullámban ide érkező horvátok és szerbek nyelvjárásában (több más baranyai, somogyi horvát és szerb etnikumú csoport nyelvjárásához hasonlóan) elmarad a szőeleji *h*, ami azért is figyelemre méltó, mert a horvátszerb nyelvjárások jelentős részében megfigyelhető fonetikai jelenségről van szó” (1989b: 74). Az általam már többször idézett másik dolgozatához hasonlóan (vö. 1989a: 25–6) itt is foglalkozik a helynévadás indítékaival, melyeknek három csoportját mutatja be gazdag baranyai és somogyi példaanyagon (1989/a: 75). Öröndetes volna, ha az ilyen irányú kutatásoknak folytatása is lenne.

3.4. A különböző nyelvű földrajzi neveket – az egyes településekben hosszú időn át együtt élt nemzetiségek névismerete és névhasználata tekintetében – aligha lehetne pontosabban, jobban elhatárolni egymástól, amint azt a sokoldalú, jeles kutató, Penavin Olga a Baranya megyei horvát és szerb helynevekkel kapcsolatban tette. Ezért csoportosítását teljes egészében idézem: „Ami a nevek életét illeti, természetesen nem minden délszláv eredetű község őrizte meg egyforma mértékben az egyes tájegységekre, tájékozódási pontokra, létesítményekre vonatkozó hajdani neveket. Van ahol még élnek, használatosak e nevek. Az élő nevek között több csoportot különböztetünk meg. Beszélhetünk pl. 1. olyan nevekről, melyeket csak a szerbek, horvátok éltenek (*Vodencsica* – Németi), 2. olyanokról, melyeket a magyarok is ismernek, használnak, természetesen magyarosan ejtve a szerbhorvát és más neveket (*Górnyi komádity*, *Pod bástya* – Áta), 3. másokat a magyarok is ismernek, de nem használnak, a jelentésüket sem tudják (Kisbeszterce nevei!), 4. vannak olyanok is, melyeket a magyarok, németek is ismernek, s csak ezeket használják – pl. Németiben, 5. ismét másokat a magyarok lefordítottak magyarra – pl. Szemely nevei, 6. de arra is van példa, hogy minden magyar névnek van szerbhorvát megfelelője, 7. egy csoportot alkotnak azok a nevek, melyek csak külterületi nevek, dűlőnevek, s ezeket a németek is használják, pl. Szőke, Pogány

községben. A kiejtés pedig a beszélő nyelvének kiejtéséhez idomul. Sok régi név azonban már kihullt az emlékezetből, eltűnt a mindennapi használatból, csak néhány húzódott meg az öregek emlékezetében, s csak alkalomadtán kerül elő az emlékezet mélyéből” (1989: 54). Itt jegyzem meg, hogy Penavin Olgának a különböző típusú földrajzi nevekre vonatkozó, az előzőekben idézett megállapításait a horvát és/vagy szerb nyelvű példaanyag kiválasztásában igyekeztem felhasználni, de ezeknek a helyneveknek az általa fölvetett, különböző (pl. a névhasználati) szempontú csoportosítására, elemzésére nem vállalkoztam.

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

Herman Ottó nyelvészeti munkássága

„Az utolsó magyar polihisztor” születésének (1835) 180., halálának (1914) 100. évfordulójára

„Mívelődési viszonyainkra való tekintetből mondom, hogy a nemzet annak fogja nyújtani a pálmát, aki rendszeres eljárással... megjavítja a tudás legfőbb szerszámát, a nyelvet”

(Herman Ottó: A magyar tudományos nomenklatúra)

Herman Ottó halála, emlékezete

Jellemző antonomáziái (névhelyettesítői, amelyek állandó „jelzőivé” váltak, vö. Kemény 2014: 257): „az utolsó magyar polihisztor, a XIX. század „legnagyobb polihisztorainak egyike”, a magyar néprajz „atyamestere”, „alapvető mestere”, „a magyar néprajzi tudomány, állattan és politikai élet kitűnősége” (vö. Hála 2015: 3). Hozzátehetjük: a magyar nyelvtudománynak is megkerülhetetlen egyénisége: nem teoretikus nyelvész, de gondolatai, hipotézisei, gyűjtőmunkája termékeny hatással volt kora nyelvtudományára, és ösztönző erejű lehet a mai antropológiai, kulturális stb. nyelvészeti számára is. Azért is nevezhetjük polihisztornak, mert példamutató lelkesedéssel kapcsolta össze a természettudományt és a társadalomtudományt, és mindemellett elkötelezett közéleti-közművelődési tevékenységet is folytatott.

Herman Ottó halálának 100. évfordulóját emlékévvé nyilvánították. 2014-ben sorra rendezték a Herman Ottó-megemlékezéseket, amelyek átnyúltak a 2015. esztendőbe is, akkor pedig születésének 180. évfordulójára emlékezhetünk. A megemlékezéseknek a magyar nyelvtudomány szempontjából is van jelentősége. Főként azért, mert Herman Ottó nyelvészeti munkásságát alaposan még nem tekintettük át. De azért is, mert a Magyar Nyelvőr mostani szerkesztősége (az ELTE Múzeum körüti épülete) mellett történt végzetes balesete. 1914. december 15-én a Múzeum körút és Kossuth Lajos utca sarkán egy teherkocsi elütötte. Lambrecht Kálmán (1933: 252) így idézi fel a tragikus eseményt:

„1914 tele volt a végzetes karácsony. A Kárpátokban Bruszilov kozákjai álltak, idehaza pánik és csüggedés – amikor – havas, csúf, téli szürkületben a Múzeum-körúton elüti egy ostoba társzekér. A nyolcvan év terhét hordozó egyik lábszár eltörik. A beteget beviszik a Rókusba. Szanatóriumba nem megy, tiltja demokrata szerénysége.

A csont még összeforr, a tüdő azonban nem bírja a fekvést. Az orvosok hazatanácsolják. Elviszik Krisztina-körüti lakására. Magához kéreti félévészázados igaz barátját: Szily Kálmánt. Végrendelkezik.

Másnap, 1914. december 27-én reggel meg akar még fürödni a napsugarak tiszta fényében. Az ablakhoz tolják. És néhány perc múlva már csak néma ajkait cirógatják a mosolygó sugarak. Lengő szögarna haja, fehér szakállá megdicsőül az éltető Nap sugarainak glóriás koszorújában.

És a megpróbáltatások esztendejének utolsóelőtti napján koszorúerdő borít egy sirt a Kerepesi-temetőben, amely magába zárja Herman Ottóból mindazt, ami halandó volt.”

Hála József (2015: 4–5) kiegészíti Lambrecht írói beszámolóját, mert talált egy érdekes forrást, Somogyváry Gyula emlékezését, aki csaknem egy hasonló (akkor szerencsés kimenetelű) baleset kapcsán ismerkedett meg Herman Ottóval:

„Rövidnadrágos kislány voltam, amikor a sors páratlan kegyelme összesodort áldott- emlékü Herman Ottóval.

Akkor volt ez, az 1910-es évek körül, amikor Herman Ottó a József-körúton tanyázott az Ornithológiai Központtal.

Mi ugyanakkor két házzal feljebb laktunk.

Megismerkedésünkig is gyakran láttam a cilinderes, fehérsörényű, nagyszakállú öregurat. Ott sétálgatott a körúton talán minden alkonyatkor, a Baross-utcától az Üllői-útig, meg vissza.

Történt egy tavaszi napon, hogy én a körút túlsó oldaláról vágtam át a Csepreghy-utca felé. Betűfaló kamasz lévén, az utcán is olvasva jártam. Szerencsésen át is értem a Csepreghy-utca sarkára, s hajszálnyira zúgott el mögöttem a villamos.

Abban a pillanatban vállonragadott valaki s rámreccsent egy jellegzetes nazális hang:

– Megörült, öcsém, megörült?

Fölnéztem.

A szakállas bácsi állott előttem s ingerülten mutogatott tovarobogó kocsira.

– Majdnem eltaposta az a kocs. Hogy lehet olvasva átmenni az úttesten?

Hebegtem valamit.

Az öregúr lehiggadt, s gyors mozdulattal kifordította kezemből a könyvet. Ha jól emlékezem, Flammarion Uránia-ja volt.

Megnézte a címet s visszaadta a könyvet.

Még mindig mérges volt, de már megenyhülten mondotta:

– Vigyázni kell az utcán. Vigyázni kell!”

Herman Ottót kivételes tisztelet övezi gyermekkori lakóhelyén, Miskolcon (Diósgyőrben), de életének más helyszínein is. Lambrecht Kálmán (1933) líraian, Varga Domokos (1967, 2014) az ifjúságnak szólóan nemzetnevelő szándékkal anekdotikusan írta meg életrajzát. Tudományos munkásságnak bemutatása folyamatos (pl. Kósa–Keve–Farkas 1971; Kósa 1980), gyűjtőnaplójának, cikkeinek, leveleinek válogatása is megjelent (Erdődy 1980, 1983). Számos iskola, közintézmény (Miskolcon múzeum) viseli nevét. Összeállították bibliográfiáját (Bokrosné–Szabóné 2003), amely azóta folyamatosan gyarapodik. Tájékoztató (felfedezettő) füzet készült róla iskolásoknak, tanáraiknak (Vásárhelyi–Treiber 2006, 2014). 2015-ben megalakult a Herman Ottó Intézet.

Herman Ottó a valóságban „nehéz”, külön ember volt, ám ránk maradt tevékenységének eredményét tekintve ma már mondhatjuk: megbecsülni, szeretni való ember, akinek időszerű üzeneteket hordoz munkássága: az autodidakta, élethosszig való tanulás, munkálkodás, a természet- és társadalomtudományok összekapcsolása; a szintézisre törekvés. Következetes hazafias elkötelezettsége mellett úttörő és példamutató ökológiai munkássága: „egyik első környezetvédő természettudósunk volt” (Kósa 1980: 11). Összetett, sokarcú és talán éppen ezért nagyon megérthető személyiség. Különösége ellenére kortársai tisztelték sokoldalúságát, közben kíméletlen tudományos viták kereszttüzébe is került. Nagyothalló, később csaknem siket volta miatt olykor magának való, ám heves vérmérséklettel megáldott vitapartner és közéleti szereplő. Ezt így foglalja össze Kósa László (1980: 8): „bő másfél évtizeden át volt országgyűlési képviselő, legtöbbször a dualizmus parlamentarizmusát támadta. Beszédének mérges nyilai minden alkalommal célozták a kormánypárti korrupciót, amely – ez kedvelt, gyakran megismételt vádpontja volt – lezüllesztette a közéleti erkölcsöt. Beszélt a főrendiház ellen, a hitbizományok eltörléséért, a törvényhatóságok autonómiájáért. Szóvá tette a kivándorlás ügyét, a szapora gyermekhalandóságot, gyakran föl szólalt közegészségügyi kérdésekben. A tiszaezslári per idején a sajtóban hallatta hangját az antiszemitizmus ellen.”

Herman Ottó rokonszenves múltkutató, múltrekonstruáló buzgalmában, a legrokonszenvesebb talán mint pókász, madarász, bőregerész (bőrröptű-kutató) és nemcsak mint természetbúvár, hanem mint ember, aki az állatvilágot nem fölülről és kívülről, hanem belülről szemléli. A pókász Herman Ottóról szóló előadásban hallottam: Herman Ottó az állatok viselkedésének kutatásában a korábbi emberközpontú (antropomorf) szemléletet állatközpontúvá (zoomorf) alakította.¹

¹ Szinetár Csaba (Szombathely) egyik előadásában hangzott el a vélemény, sok más, a nyelvész Herman Ottót jellemző utalás mellett.

Herman Ottó számos tevékenységi területe (polihisztor!) mellett (autodidakta) nyelvész is volt. A nyelvészetben elméleti munkásságot nem folytatott, ám óriási mennyiségű nyelvi anyagot gyűjtött, mentett meg az enyészettől, törekedett a népi kifejezések közkinccsé tételére, választékos „ismeretterjesztő műfajt” kívánt meghonosítani. „Ő, aki iskolában tanult meg magyarul, nemegyszer beszélt a magyar nyelvről mint anyanyelvéről” (Kósa 1980: 21). Egyfajta „nyelvművelő” tevékenységet is folytatott, amennyiben a nyelvújítás pozitív módszerével a népnyelvből kívánta a köz- és szaknyelvet gazdagítani, és folyamatosan ügyelt a „nyelv tisztaságára”.

Tudós és közéleti ember

Herman Ottó tevékenységében tehát összekapcsolta a tudományt és a közéletet. A közélet, a politika eredeti és alapvető feladata egy adott közösség ügyeinek intézése és az adott közösség életének jobbítása. És ugyanez a feladata eredendően a tudománynak is. A 19. századi felfogás szerint a tudomány, a tudás jobbra teheti az ember életét és talán magát az embert is. Gyakorlatilag ennek a jegyében tudott sikeres lenni a magyar nyelvújítás legnagyobb mozgalma: a Bessenyei György elindította és Kazinczy Ferenc okos irányításával sikerre vitt nyelvújítás. A mozgalom legnagyobb eredményeit a 19. század első évtizedeiben mutatta fel, de hatásából még sok minden érvényesült a 19. század második felében is. Herman Ottó a nyelvújítás klasszikus időszakának lezárulta után érkezett. A korszak azonban még a reformkor és benne a nyelvújítás eszméinek áramlatait közvetítette számára. Ezek az alapeszmék pedig a következők: a racionalizmus, a romantika, illetve ezekből kifejlődően a 19. század második felének pozitívizmusa. Polihisztorságának ez az alapja, amelyet később az evolucionizmus és az antropológia hatotta át. Szellemi függetlenségét, gondolkodási szabadságát, szabad akaratát, öntörvényűségét a maga által megteremtett anyagi biztonságnak köszönheti. „A különbség mind a tudományban, mind a közéletben szigorú következetességgel és etikus magatartással párosult, aminek egyik fontos feltétele volt, hogy életének nagyobbik felében független értelmiségi tudott maradni. Független volt politikai nézeteiben, élvezte a tudományos témaválasztás szabadságát, s mindezt anyagi függetlenséggel alapozhatta meg. A magafajta vagyontalan polgárok közül kevesen tudtak hasonló életet teremteni, neki is csak szerény és takarékos életvitellel vált lehetségessé. Nem félt a nélkülözésektől. Ifjúkora viszontagságainak legyőzése magabizóvá tette. Amint módja nyílt rá, képviselői fizetésből és publicisztikából tartotta fenn magát” (Kósa 1980: 19). Az anyagi függetlenség a kutatás- és a vélemény szabadság egyik alappillére.

Herman Ottó eszmei törekvése és módszere: a világ megfejthető, a tényeket tisztelni kell, a múlt kinyomozható. Ebből magyarázható nyelvészeti beállítódása, munkássága is: gyűjtjük a nyelvi tényeket (ameddig lehet), a nyelvi tények vallanak, múltrekonstrukcióra alkalmasak, valamint: a nyelvi kultúra, a nyelv állapota fejleszthető; az embernek közösségével szemben feladatai, kötelességei vannak; az embernek küldetése van.

Természettudós, néprajzkutató és...

Herman Ottó romantikus, racionalista és pozitívista beállítódását jól mutatja, hogy „vállalni merete” a polihisztorságot. Számára, mint korának legtöbb tudósa számára még föl sem vetődik a tudományok határainak az átjárhatatlansága. Ebben rokon lélek Szily Kálmánnal, akivel csaknem egy időszakban élt (és jó barátságban is voltak). Herman Ottó 1835-ben született, Szily Kálmán 1838-ban. Herman Ottó 1914-ben halt meg, Szily 1924-ben. Herman Ottó természettudós volt és néprajzkutató, valamint talán – akkori értelemben – nyelvész is. Szily Kálmán is természettudós volt és nyelvész (talán mai értelemben is). Herman Ottót áthatották a nyelvújítás eszméi, bekapcsolódott a késői nyelvújítás, egészen pontosan a „műnyelv-újítás” áramába, Szily Kálmán alakítója és mozgatója is volt az eseménynek. Herman Ottó is fontosnak tartotta a tudomány eredményeinek terjesztését, a közművelődést, Szily Kálmán is (vö. Balázs 2001). Szily Kálmánt nem lehet kihagyni a magyar nyelvtudomány történetéből, mert természettudós létére azért mégiscsak a Magyar Nyelvtudományi Társaság (1904), valamint a Magyar Nyelv című folyóirat megalapítója (1905) és ez utóbbi

első szerkesztője is volt (1905–1924). Valamint neki köszönhetjük A magyar nyelvújítás szótárának megszületését is (1902, 1908). Herman Ottó esetében hasznos tanulmányokról, felismerésekről, nyelvi területek úttörő fölfedezéséről, nyelvújító tevékenységről adhatunk számot. De ne feledjük, hogy ő is részt vett a Magyar Nyelvudományi Társaság megalapításában, például azzal, hogy a K. M. Természettudományi Társulat alapszabályát elhozta, és annak mintájára írták meg a nyelvészek a maguk alapszabályát. Szathmári István (2015: 26–7, 46) is megemlíti Herman Ottó szerepét a Magyar Nyelvudományi Társaság megalakulásában: 1904. október 22-én a tisztválasztó közgyűlésen Herman Ottó mint korelnök bemutatta a társaság alapszabályát, és a választmány, később a népnyelvi bizottság tagja lett.

Herman Ottó nyelvészete

Herman Ottó nyelvészeti munkásságát – egy korábbi előadáson alapuló tanulmányon (Balázs 2006) kívül – teljességében még nem tekintettük át. Mielőtt Herman Ottó nyelvészeti munkásságát számba vennék, határozzuk meg, honnan, milyen hatásokból eredeztethető nyelvészeti szemlélete? Nem végzett nyelvészeti stúdiumokat (mást sem). Férfikoraig körülményei miatt alig tanulhatott, később autodidakta módon pótolta az ismereteket. Írásaiból kitűnik, hogy rendszeres nyelvészeti ismeretanyaggal nem rendelkezett. Művelt, tájékozott és az anyanyelvéért elkötelezett ember volt. Ez nem kevés. Tudjuk, hogy kapcsolatban volt kora sok jeles tudósával, köztük jeles nyelvészekkel. Olvasta a Magyar Nyelvőr, a korban a nyelv legfrissebb jelenségeire legjobban reagáló folyóiratot. A Magyar Nyelvőrben 1884–1908-ig 21 közleménye jelent meg; a Magyar Nyelvben 1905 és 1911 között 14.

Életrajzából tudjuk, hogy az Erdélyi Múzeum Egylet kolozsvári múzeumában mint konzervátor (preparátor) dolgozott Brassai Sámuel igazgatósága alatt. Bár baráti vagy tudományos kapcsolat nem szövődött közöttük, azt azonban meg kell jegyezni, hogy Brassai Sámuel ugyancsak a kor neves polihisztorja volt, akinek a magyar mondattal kapcsolatos kutatásai („ígeközpontúság”) még a mai legmodernebb nyelvészeti kutatások számára is példaértékűek. Az ő beosztottja volt Herman Ottó.

Szily Kálmánnal való kapcsolatához annyit kell hozzátenni, hogy Szily írt előszót a pókfaunáról szóló könyvéhez. Szily nem említi Herman Ottó munkásságát az 1902-ben megjelent A magyar nyelvújítás szótára című összefoglaló munkájában. Ennek okát abban látom, hogy Szily elsősorban a köznyelvre összpontosított, Herman Ottó nyelvújító tevékenysége pedig inkább a szaknyelvekre terjedt ki. Ugyancsak nem található utalás Herman Ottó tevékenységére a korszak szaknyelveit („műnyelveit”) összefoglaló Freckay János-féle Mesterségek szótárában (1912). Ez pedig azért lehetséges, mert Freckay a klasszikus ipari mesterségeket vette számba (az ácsból a zongorakészítőig), míg Herman Ottó nyelvi bűvárlatai és újításai az „ősfoglalkozások”,² illetve a természettudományos műnyelvek (pókászat, bőregerészet, madarászat, halászat) szóanyagára terjedt ki.

Herman Ottó idegen nyelvű levelezéséből tudjuk, hogy kapcsolatban állt a genfi Saussure-rel (Varga 2014: 129), tartotta a kapcsolatot a finnugor nyelvészet nagy alakjával, Setälával is (Kósa 1980: 15). Nyelvi törekvéseit regényszerűen így mutatja be Varga Domokos (2014: 99):

„Diósgyőri gyerekkorából hozta még magával a magyar népi nyelv ízeit szájában, s azt a nagy élményt, hogy az ő számára ez volt a felszabadult vidámság, a játékok és a kalandok nyelve – szemben az otthoni szigorúság sótlan német szavaival. Petőfi pedig arra eszméltette rá, hogy ez a népi nyelv betörhet az irodalomba is, vesztére minden vérszegény, hazug finomkodásnak, csináltságának, nyakatekertségnek.

Ha pedig betörhet az irodalomba – tette hozzá –, akkor betörhet a tudományba is. Annak se kell az addigi nyekergő nyelven beszélnie, amelyet még a beavatottak is alig értenek, hát még a laikusok. Olyan nyelven, amelyben hemzsegnek a németből szó szerint fordított, nagyképű szakkifejezések, s nemkülönben azoknak a nyelvújítóknak a suta csinálmányai,

² Magát az „ősfoglalkozás” szót is Herman Ottó alkotta meg.

akik a szobájukban kotelva költik az új szavakat ahelyett, hogy bátran és bőven éljenek a nép nyelvének rejtett kincseivel.”

Herman Ottó nyelvészeti munkásságát mai terminológiával leginkább antropológiai nyelvészeti (európai terminológiával: etnolingvisztikai) természetűnek tarthatjuk (például páratlan terjedelmű és értékű terepmunkája miatt), de nyelvújítói munkássága révén nyelvművelésnek (nyelvi közművelődésnek) is, valamint egyes tanulmányai, megfigyelései kapcsán szemiotikai jellegűnek is. Munkásságát ebben a sorrendben mutatom be.

Az antropológus nyelvész, az etnolingvista

„Szinte páratlan a magyar tudománytörténetben az a sorozat, amely Herman Ottó tudományos szervező és -teremtő tevékenységének eredménye” – írja Kósa László (1980: 10–1). Útja a természettudományos megfigyelésektől, leírásoktól halad a társadalom kutatása és jobbítása felé.

Számos témát úttörő jelleggel fedezett fel: Erdély bőr- és egyenesröptűi (Kolozsvár, 1871), Magyarország pók-faunája I–III. (1876–1879), A magyar halászat könyve. I–II. (Budapest, 1887), Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet (Budapest, 1898), A madarak hasznáról és káráról (Budapest, 1901), A magyar pásztorok nyelvkinccse (Budapest, 1914), Arany, Tompa, Petőfi, és a népköltés madárvilága (Budapest, 1892–1914). E nagyszabású művek avatják Hermant a hazai ornitológiai, arachnológiai (pókszaktani), halászati, tárgyi néprajzi, ősrégészeti, ökológiai, antropológiai (fizikai és nyelvészeti antropológiai és meglátásom szerint: szemiotikai) stb. kutatások többnyire első és megkerülhetetlen alakjává.

Úttörő jellegű és sok tekintetben a modern etológia felé közelítő a hazai pókfauna leírása, de naplójából tudjuk, hogy a hangyák szervezett társadalmát is megfigyelte, sőt meglepő hipotézist állított fel: „ezeknek hátha az agya se kevésbé fejlett – testükhöz képest –, mint az embereké? Hátha csak mi hisszük, hogy ezek afféle primitív kis férgek, csupán mert nem halljuk, nem értjük a nyelvüket?” (Varga 2014: 54). A lehetőséget Várkonyi Nándor (2009: 50–70) is fölveti, meglehetősen reflektálatlan életművében.

Herman Ottónak a néprajzhoz a nyelvészetten át vezetett az útja: „Nagyra becsült madarász elődje, Petényi János Salamon hagyatékában talált ’népies’ halnevek azonosítása során Siófokon ragadták meg figyelmemt a változatos halszerszámok...” (Kósa 1980: 12). A nyelvészetet nem szűk értelemben tekintette, nem úgynevezett belső nyelvészetnek, hanem a múlttal, a kultúrával és a néppel való kapcsolatában, vagyis (a Saussure terminológiájából származó) úgynevezett. külső nyelvészetnek. Másként: metalingvisztika vagy: interdiszciplináris megközelítésmód a megnevezése. Nyelv és kultúra kapcsolatába beletartozik a szemiotika, részben a kommunikációelmélet, az antropológiai nyelvészet. Herman Ottónál egyértelműen fölfedezhető a nyelvi tények közösségi, társadalmi, kulturális, ma úgy is mondhatnánk, hogy „környezeti” vizsgálata.

Lássunk néhány példát az antropológus nyelvész, Herman Ottó kutatásaira. Ilyen irányú érdeklődését mutatja a káromkodásokról vagy éppen a harangok szaváról szóló leírása. Mai szemmel talán nem is tűnik különlegesnek, hogy a káromkodás (Herman Ottónál: káromlás) fölkelte egy tudós figyelmét. Az effajta jelenségek vizsgálata sokáig (sokszor máig) nem jutott el a tudományos vizsgálódásig. Herman Ottó a káromlás témáját néhány sorban tárgyalja, de ez is figyelmet érdemel. Megerősíti a káromkodásokkal kapcsolatos közhiedelmeket: „amiben különösen a XIX. század első felében valóságos ’virtuozitást’ fejtett ki a kanász és csürhész népség és különösképpen az úrkocsis társadalom” (Herman, 1914–1916: 33), de interkulturális megjegyzést is tesz: „És ha a tót száz, sőt ezer istent – sto, tistic bohou – kavart fel, a magyar a hetvenhetedik és jelzős nagyapjával érte be” (1916: 33–4). Értelemszerűen fölveti a káromkodásokkal kapcsolatban a népnevelés kérdését.

Antropológiai nyelvészeti jellegűek Herman Ottónak a hangutánzásra vonatkozó nyelvi megfigyelései. A magyar kutatók fontos észrevétele, hogy a magyar nyelv, különösen a népnyelv igen gazdag hangutánzó szavakban, kifejezésekben. A hangutánzó kifejezések közé sorolhatjuk a természet, a világ hangjaira „kitalált” népi szövegeket. Ilyenek például az állatok hangját vagy például a harangok, mozdonyok stb. hangját utánzó szövegek. Hagyományosan (antropomorfizálva) ezt

a madarak, békák, harangok „szavának” nevezik. Herman Ottó külön könyvben is beszámol a madárvilág magyar nyelvéről, benne természetesen a „madár szavának”, hangjának leírásával (Herman 1908, illetve az ennek az alapján szerkesztett újabb munka: Herman 1983: 100–1): „A madár *szól*, van *szava*, *szólása*, *megszólal*, de *el is némul* vagy *megnémul*. Van *dala*, amelyet *dalol*, s ekkor *dalosmadár*, van *éneke*, melyet *énekel*, akkor *énekes madár*, van *beszéd* és *sokszavú* madár...” Az igen érdekes etnolingvisztikai jelenséget a néprajzkutatók előszeretettel kutatták, például hangutánzó mondatnak is nevezték, utolsó munkájában Rácz Endre a belehallás jelenségébe sorolta (Rácz 1992: 3).

Herman Ottó etnolingvisztikai kutatásaiban mindig megfigyelhető az interkulturális szempont, vagyis a más, kapcsolódó népek, nyelvek adatainak számbavétele. Ez megfigyelhető volt már az előző példával, de ugyanúgy történik a békák szavának leírásában (amelyet a Természettudományi Füzetekben adott közre):

„Német békák:

I. Kum, kom – kum – kom.

II. Wart – wart – wart!

Tót béka:

Co ze je tot, co ze je toto? (Kb. valaki jön...; Várj...; Ki lehet az...?)

Magyar béka:

Adta terremtette, adta terremtette!

A német és a tót béka erre a szóra ijedtében elbúvik” (Herman 1980: 423).

Herman Ottó aprólékos megfigyelést végzett és összehasonlító hangtani magyarázatot adott: „A hangfestés [valójában hangutánzás, hangutánzó mondat, B. G.] oly éles és jellemző, hogy a Bombinator – Szent János béka –, a Bufo – varangy –, és a Rana – kecskebéka – hangja tisztán fölismerhető; az utóbbinak az ’adta terremtettjére’ bújnak el a német és a tót békák, így tisztára kiszül a magyarság hegemoniája...; és semmi kétség, hogy ez a nevezetes népetimologia a magyarságtól ered. – De maga a hangesés vagy lejtés is magyar eredetre vall; ez határozottan a magyar fülhöz van alkalmazva” (Herman 1980: 424).

Mint látható, Herman Ottó a nyelvi adatot mindenekelőtt tisztelte. Mindent aprólékosan lejegyzett, összegyűjtött. (Rajzokkal illusztrált gyűjtőnaplójából megjelentettek részleteket: Erdődy 1983). Gyermekkora óta járta a természetet, s az addig is sokak számára látható, de észre nem vett jelenségeket tárt fel, írt le. Nemcsak szavakat, terminusokat, hanem szólásokat, sőt teljes beszéd-megnyilvánulásokat (frazeológiai elemeket) is.

„A szegedi tanyán.

– Hát hogy vannak, mint vannak?

– Nagy bajba vagyunk, már azt sem tudjuk, mikor virrad!

(Ennek az az értelme, hogy akkor az ínség, hogy már a kakast is megették! H. O.)

– Hát nem tart órát – Szabó bácsi?

– Nem én.

– Hát hogyan igazodik éjjel?

– A csöplédjaim után. Östve búzölnek, éjfél tájban hangosan finganak, röggelfelé mög szarni mönnek” (Erdődy 1983: 44).

Adatait magyarázta, és elemzésnek, kritikának vetette alá. Tehát a nyelvi adatokat nem valami „univerzális” mindenhol érvényes adatnak tekintette, hanem a nyelvi adat és terület problematikáját is figyelembe vette. A halászat szókincsének vizsgálatában például következetesen érvényesítette az egyes szóképzési elemek történeti és táji rétegződését. A népies terminológia legfontosabb tanulságait így látja: „A rendszeres gyűjtés még másra is tanít, arra, hogy a nép a közös kirívó jegyű fajokat sokszorosan összetéveszti [...] A tanulság igen világos; a nép ugyanazt az állatot egyfelől egy tölnevezésnek sokszoros változatával, másfelől olyan nevekkal illeti, amelyek teljesen önállók...” (Erdődy 1980: 250).

Alapos és aprólékos gyűjtőmunkáját az egyik legnagyobb szabású művével, lényegében tematikus szótárával, A magyar pásztorok nyelvkincse cíművel (Herman 1914–1916) világítjuk meg.

A kötet nagyobbik részét kitevő Szószedet tematikus rendben tartalmazza egy adott téma (pásztor-szervezet, jószág, ló, szarvasmarha, juh, kecske, disznó, szamár, kutya, puli, macska stb.) szóképzését. Például több száz lószinnevet sorol föl (ilyeneket, mint: *acélszürke, almapej, almásderes, babos ló, borzderes, csillagos, egérszörű, gesztenyepéj, kékpej, kese, nyári fekete, pettyes, sárcaorrú ~ szárcsaorrú, setétsárga, szögsárga, vasderes* stb.), amely listát azóta is igen sokan hozzák példaként vagy a magyar nyelv páratlanságára, igazolandó a nyelvi relativizmust (Sapir–Whorf-hipotézis). Éppen A magyar pásztorok nyelvkincese című munkájában találhatunk olyan gyűjtési témákat, mint az állatok neve, hangadása, az állatok irányítása szavakkal (terelőszók). Sok területen Herman Ottónak köszönhetjük az első leírást. Azóta a névtani, nyelvjárási (csoportnyelvi) kutatások további nagyon gazdag anyagot tártak fel, de Herman Ottó kezdeményezése elvitatathatlan.

Nyelvművelő, nyelvújító

Herman Ottó nyelvészeti jellegű tevékenységei közül kiemelkedik az „ősfoglalkozások” nyelvének kutatása, valamint ebből kifolyólag a különböző természettudományos (természettrajzi) szakterületek szaknyelvének (terminológiájának) és szűkebb, belső, tudományos nomenklatúrájának a megteremtése iránti (nyelvújító) buzgalom. Tehát amellett, hogy a halászat, a pásztorkodás népi terminológiájának első tudatos leírója; az általa vizsgált természettrajzi területek, a pókászat, a bőregerészet, a madarászat vizsgálója, leírásaiban programszerűen törekedett a népi terminológiából tudományos terminológia (szaknyelv) megteremtésére. A műnyelv kérdései című tanulmányában óv a „természettrajzi neológok” túlzásaitól: „Fő elv gyanánt előttünk csak ez állhat: amit írunk, azt érthesse meg nemcsak a szó szoros értelmében vett szakember, hanem minden művelt magyar ember is; alkotásaink, amelyeket a nyelv terén tennünk kell, aminthogy kell is, ne vétsenek a nyelv szabályai, szelleme ellen, ne sértsék az ép nyelvérzékét” (Erdődy 1980: 90). A másik alapállás: „a műkifejezések vagy szavak (termini technici) magyarítása kívánatos, a neveké – tehát a nomenklatúráé – nem kívánatos” (Erdődy 1980: 93). Az is máig ható javaslat, hogy a szakterületek képviselőinek a nyelvészekkel együtt kell munkálkodniuk: „ahol a szakemberek szókézslete már kifogyott; ott a nyelvész még mindig győzte; s ha a viszonyt, amelyre a műkifejezés kellett, jól, akár rajzban is megmagyarázták a nyelvésznek, ez mindig tudott alkotni” (Erdődy 1980: 95). A terminológiai munkában ma is együtt kell dolgoznia az adott szaktudomány képviselőjének a nyelvessel.

Herman Ottó a nyelvfejllesztő, nyelvújító törekvéseknek (szaknyelvek magyarítása, terminológiai egységesítés) tudatában volt, nemcsak lelkes pártolója, de cselekvő egyénisége is, ezért nevezhetjük nyelvújítónak is. Szaknyelvújítói tevékenysége nincs teljességgel föltárva, de az egyes szakterületek képviselői úgy tartják, hogy Herman Ottó magyarításai máig frissek, élvezetesek (ha nem is mindig használatosak), ellentétben a korszak sokszor valóban papírizú és erőszakos magyarítóival.

Varga Domokos (2014: 140–1) „regényes” leírása így mutatja be Herman Ottó szaknyelvújító tevékenységét:

„A magyar tudomány a saját nyelvének foglya volt akkoriban. (Egyik-másik ága még ma is az.) A szépprózában Petőfi, Jókai már polgárjogot szerzett az élőbeszéd szókincsének, fordulatainak, tagolásának, lüktetésének, de a magyar tudományos prózának még nem volt Petőfi-je, se Jókaija. Még Kemény Zsigmondja se.

Herman Ottó vállalkozott erre a szerepre, hogy a tudománynak legalább egy szűkebb területén megteremtse a valóban magyar szaknyelvet, ahelyett, hogy szolgáljon módon lemásolná a német frazeológiát, vagy csöstül gyártaná a tudományos tolvajnyelv lombikszagú műszavait. [...] (A) magyar népi nyelvhez fordult segítségért. Pókokról lévén szó, mindenekelőtt a takácsmestereket faggatta ki, s a tőlük ellesett szavakat, kifejezéseket alkalmazta a maga munkájában. Így lett az ő pókjainak sámjakarma, bordáskarma, fogassertéje, fonalszűrője, csévéje, fonója. De egyéb testrészeinek is ilyen neveket adott: rágó, barázda, csipő, tompor, térd, szár, talpecsét; nekik maguknak meg ilyeneket: nádipók, búvárpók, kalózpók, marópók, csőszövőpók, vitorlapók, zugpók és így tovább” (Varga 2014: 140–1).

Szinetár Csaba zoológus (és „pókász”) nagyra értékeli Herman Ottó „pókászati” és egyben „nyelvészeti” tevékenységét. A Magyarország pók-faunája (I. kötet, 1876) kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy a „monográfia önmagában is alkalmas lehet arra – sőt meg is érdemelne egy alaposabb nyelvészeti kutatást –, hogy [...] az úttörő jellegű fogalom- és névalkotás folyamatát és eredményét vizsgáljuk. Zoológusként mindig nagyon hálás vagyok azoknak, akik egy új fogalom bevezetőjeként, illetve névadóként olyan, a magyar szókincset is gazdagító szavakat alkalmaznak, melyek informatívak, önmagukban is beszédesek. Ahogyan egy műfordító sem képes hiteles fordításra a vers vagy egyéb írásmű értő átélése nélkül, úgy egy zoológus sem tud az állat megfelelő ismerete nélkül ’igazán jó’ nevet adni” (Szinetár 2015: 161). Szinetár Csaba két, Herman Ottó által adott póknévvel illusztrálja mondanivalóját:

„*Lycosa prativaga* – Rétjáró farkaspók (pratum = rét, vage = kóborolva, a tartózkodásról). A farkaspókokra jellemző zsákmányszerző viselkedést, a fogóháló nélküli vadászatot, cserkelést, lesben várakozást remekül ragadja meg a »járó« szó. A hazajáró, ágyrajáró, alvajáró, terepjáró stb. közhasznú szavaink analóg »csengése« teszi érzékletessé magát a közhasznú fajnevet.

Epeira (Araneus) alsine – Hűsölő keresztspók (alsus = frissítő, hűsítő; alkalmasint a tartózkodásra vonatkozik). A pók ismerete nélkül nem érthetjük a név okát. E lenyűgözően szép, narancsvörös színű és fénylő testű pókra akkor talál rá a »lápértjáró« pókász, ha egy, a gyepszintben kifeszített kerekhálóban lefelé néző és tölcsérré formált, száraz falevélre lesz figyelmes. Ha hajtja a Herman Ottó-i kíváncsiság, akkor bepillant a napernyőként szolgáló levél alá, és megtalálja az impozáns pókot” (Szinetár 2015: 161).

Herman Ottó a magyar tudományos szaknyelv megalapításában – a halak körül folytatott vizsgálódásának terminológiai eredményeként – a következő általánosítható tapasztalatokat fogalmazza meg (Erdődy 1980: 249–50):

1. a szerzőknek a népies elnevezésekre vonatkozó adataik csak relatív értékűek, mert rendszeren csak lokális természetűek, sokszor találmokra alkalmazhatnak;
2. a nép elnevezései is ingadozók; elváltozásuk széles határok között mozog;
3. a tisztázást csak a rendszeres gyűjtés, a gondos megrostálás és az összehasonlítás teszi lehetővé.

Azaz nem elég a még legpontosabb helyi gyűjtés (lásd 4.3. pont), az adatokat kritikának kell alávetni, meg kell vizsgálni a pontos denotációját (jelentésének kiterjedését), lokális elterjedését stb.

Herman Ottó a halnevek világából hozza példáját. A halászati írók a *görgécse* és a *durba* halat külön halfajként kezelik. A két népies elnevezés azonban egy harmadik halfajé: *borholy*, *disznóhal*, *dörgecs*, *dörgécse*, *dörgicse*, *dörgöcse*, *dörgöce*, *durbancs*, *durbincs*, *durda*, *dürgencs*, *görgécse*, *görgicse*, *görgölcse*, *lezsére*, *maca*, *paptetű*, *pikó*, *tövishal*, *varsinta*, *vízidarázs* (Erdődy 1980: 250).

A terminológiáról szóló tanulmányának végén a következő biztatást adja: „Mívelődési viszonyainkra való tekintetből mondom, hogy a nemzet annak fogja nyújtani a pálmát, aki rendszeres eljárással – de rendszerrel ám! – megjavítja a tudás legfőbb szerszámát, a nyelvet” (Erdődy 1980: 251).

Herman Ottó tudományos munkássága mindig szorosan összekapcsolódott egyfajta népnevelői, köznevelői magatartásformával. Lényegében ez volt a hajtóereje a nyelvújításnak is. Szinte minden írásában találhatunk nagyon szép gondolatokat a nyelvújítás, a magyar nyelven való szólás értékéről, értelméről. Egész életében folyamatosan hajtotta a közösségéért való elkötelezettség.

Munkásságának ezt a területét leginkább nyelvművelőnek tarthatjuk, amely magában foglalja a nyelvújítást és a nyelvvédelmet, és valójában a magyar nyelvi kultúra hagyományainak őrzését, a magyar nyelv tudatos és mértékletes fejlesztését jelenti.

Herman Ottó, aki magyarul csak az iskolában tanult meg, a magyar nyelv cselekvő védelmezőjévé vált. Akárcsak a magyar nyelv kipusztulását hirdető herderi jóslat, amelynek elementáris hatása volt a nyelvújításra és a reformmozgalomra, Herman Ottót is éri ilyen hatás. Mint írja: „akadt egy német testület, mely némely nyelveket – köztük a magyart is – kizárta a tudományban számba vehetők sorából!” Ezek után felsorolja a német testület illetéktelenségét ez ügyben, majd levonja a következte-

tést: „De valamint a svéd svéd marad, és mindenekelőtt nemzetének élve, anyanyelve jogait is szentül őrzi, és így kíván részt venni a tudomány művelésében, úgy talán nekünk is megengedtetik, hogy magyarok maradjunk, s nemzetünknek élve, szintén védjük nyelvünk jogait” (Erdődy 1980: 23 és 24).

Ez akár programnak is tekinthető a tudományos nyelv magyarátsa, az ismeretterjesztés mellett, de mint már láttuk, ez Hermannál nem vezethető vissza egyetlen okra. A halászati munkája bevezetőjében például ez a hitvallás fogalmazódik meg: „Nekem a közérthetőség mellett arra kellett törekednem, hogy a nyelv lehetőleg tiszta legyen s a szárazságot elkerüljem, tehát valami ismeretterjesztő műfajt meghonosítani igyekezzem...” (idézi: Kósa 1980: 9).

Stílusának szüntelen alakításáról, tudatosításáról ezt írja a halászati munkája bevezetőjében (idézi Kósa 1980: 9–10): „A szárazságot, mely a munka természetében fekszik, élénkebben lüktető leírásokkal iparkodtam enyhíteni... nem követem azokat, akik nyelv dolgában mindenáron kreatórok, hozzá pedig német szellemben írnak, mert jól tudom, hogy a rossz szót és azt a bizonyos tudálékosságot a magyarság be nem veszi, lévén neki saját nyelve és saját eszejárása; de igenis tanultam a francia íróktól, kik még az exact tudományok terén is a nyelv tisztaságára és szellemre törekednek s ennyiben szépírók is”.

Stílustörekvéseit (*A madarak hasznáról és káráról* című könyve kapcsán) költőien mutatja be Varga Domokos:

„Írni kezdte a könyvet olyan ékes magyar nyelven, hogy már a pusztá olvasása gyönyörűséget szerezzen mindenkinek, aki kezében veszi, legyen bár városi vagy falusi, úr vagy paraszt, öreg vagy gyerek. Olyan magyar nyelven, amelyet lépten-nyomon a nép szólásai fűszereznek (naplóiban egy életen át jegyeztette fel az ilyen szólásokat), nem is csak a jó ízek végett, hanem hogy a sok hasznos tudnivaló könnyebben emészthető legyen” (Varga 2014: 220).

Azon tudósok közé tartozik, akik nemzet és nyelv kapcsolatát egymásra utaltságban látják: „Mindenes lényeges tétel ott áll az egész nemzet használatára, mert az anyanyelv közös kincsé avatja” (Herman 1980: 18). S igaz ez az anyanyelvi szakirodalomra is: „a nemzeti szellemben kezelt eredeti szakirodalom hathatós befolyást fog gyakorolni magára a nemzeti szellemre is” (Herman 1980: 22). Végül pedig ez a népnevelés világos pedagógiai kérdés: „Az anyanyelv ápolása avval a végzetetlen nagy előnnyel jár, hogy az ifjú nemzedékben már korán ébreszti fel a tudományos hajlamot, ezt ápolja, növeli, s a helyes irányban meg is tartja” (Herman 1980: 19).

Bár a címben Herman Ottó nyelvészeti munkásságának bemutatását ígértem, és műveinek áramlatában ezt meg is kíséreltem, de a végén le szeretném szögezni, hogy általában a magyar szakterületi nyelvújítás alapos és kritikus áttekintésével még adósak vagyunk. Nagyon sok szaknyelvi újítási lista kéziratárban pihen, van olyan, amelyet egy évszázada senki meg sem nézett. Herman Ottónak számos cikke, írása van, amelyet ugyancsak át kellene tekinteni nyelvészeti szempontból (vö. Bokrosné Stramszky – Szabóné Lenkefi 2003). Egy ilyen alapos áttekintésnek kellene tipologizálni a szaknyelvújítókat, a szaknyelvújítás módszereit (amelyek némiképpen eltérnek általában a nyelvújítókétól), meg kellene vizsgálnia, hogy milyen számban alkottak sikeres kifejezéseket stb.

Szemiotikus

Herman Ottónak leginkább az etnolingvisztikai kutatásaihoz sorolhatnánk, de külön is említhetők a jel tudományi (szemiotikai) vizsgálódásai. A jó néprajzkutató és a jó nyelvész számára nemcsak a tárgy, a nyelvi adat, hanem a metakommunikáció is hasznos útbaigazító. Herman Ottónál sok helyen találunk utalást a gesztusokra, sőt önálló gesztusnyelvre, valamint a régi, korlátozottan használt magyar írásrendszerre, a rovásírásra.

A gesztusnyelvre érzékletes utalást tesz *A kéz és a szám az ösfoglalkozások tükrében* című írásában: „Szinte csodálatos a kéz szerepe az emberi szónak beszédformában való színezése érdekében” (Herman 1980: 67). Bemutatja az ökölbe szorított kéz, a parancsoló, a kiutasító kéz, az esküvő kéz gesztusát, valamint a számolás, a számrovás módszereit. Talán az első magyarországi szemiotikai leírásnak tekinthetjük a Tihany „öshalászatáról” szóló írását, amelynek címe: *A „látott hal”* (Herman

1980: 239–47). Ebben bemutatja a Tihany szirtfokáról a halászbokrokknak a gardavonulás irányáról jeleket, másoknak tévjeleket adók kiáltásait, mozdulatait (kiabálás, subját botra teszi és fölemeli, előre, jobbra, balra, vesd ki a macskát). Herman Ottót a tihanyi jeladós vadászat az északi tengeren folyó heringhalászatra emlékezteti.

Az elsők között hívja fel a figyelmet a „harangok szavára”, azaz egy hanghatás társadalmi, kulturális és nyelvi következményeire: „A félrevert harang megdöbbenést, riadalmat okoz; de ugyane harang hangjának más a hatása, amidőn délre kondul; más, ha temetésre szól, és ismét más, ha a bevonuló nagyot üdvözlí” (Herman 1980: 419). Ugyanitt „harangszó-magyarázatokat” is közöl.

A szemiotika területéhez sorolható a magyarság nemzetkarakterológiáját megrajzolni kívánó munkája: A magyar nép arca és jelleme. Kósa László (1980: 22) szerint kevésbé sikerült könyv, „sajátos biologizmusának és a nemesi-romantikus eredetű nemzet-karakterológiájának furcsa ötvöződéséből született. Azt írta meg, amilyennek ő szeretne volna látni a magyarságot, nemes tulajdonságúnak, büszkének, hallgatagnak, kellemes és arányos megjelenésűnek, mely tulajdonságok erősítik, hogy a soknyelvű országban az a legkülönb nemzetiség. Eszmeifuttatása tele van súlyos tévedésekkel, nemcsak olyanokkal, hogy a szemnek és a tekintetnek nagy jelentőséget tulajdonít az antropológiában, hanem a fajta (rassz) és nép (etnikum) fogalmainak teljes összekeverésével is”. Herman Ottó azonban maga is azt írja, hogy leírása „nem bevégzett dolog”, de reméli, hogy „a magyarság nagy és bonyolult problémájának megfejtéséhez új szempontokkal járult” hozzá (Herman 1980: 435). Tény, hogy utóbb a nemzetkarakterológiai vizsgálatok zsákutcába futottak, és sok esetben vállalhatatlan politikai akaratnak szolgáltattak municiót, de a törekvés, kultúránk és magunk jobb megértése továbbra is előttünk áll, s korszerű módon is végezhető (vö. a Mi a magyar? gondolköre, nemzeti identitás, szimbólumok, metaforák, pl. Kapitány–Kapitány 1999; Kövecses 2015 stb.).

Értékelés

Herman Ottó polihisztori munkásságában sok (nem nyelvészeti értelemben vett) „csodabogár” akad, tömördek a korban gondolt, hangoztatott, mára meghaladott gondolat. A lelkes amatőrök, csodabogarak világából azonban messze kiemeli kritikai és rendszerező képessége. A sok területen tevékenykedő polihisztor nagyon sok nyelvészeti vagy nyelvészeti jellegű kutatásban az első, koránál messzebb, távolabbra látott. Rendkívül gazdag és széleskörű nyelvi anyagát a korabeli tudományosságot sokszor meghaladó módon szemlélte kritikával, vagyis a maga helyén, a maga értékén. Általában szakszerűen adatolt gyűjtései maradandóak, máig alapvető és sokszor első források, hivatkozások.

Herman Ottó nem volt nyelvész. Ám a korabeli nyelvtudomány sokféleségét tekintve Herman Ottó akár nyelvésznek is tekinthető. „Nehéz” embernek tartották, mert független, szókimondó volt. Olyan ember volt, aki valóságos tücsköt és bogarat, börröptűt és pókot, halat és vadat figyelt meg, osztályozott, abban a biztos tudatban, hogy mindezzel a tudománnyal a népet, a „közművelődést” szolgálja. Ma, amikor már szinte senki nem ejti ki a száján azt a szót, hogy közművelődés, fejet hajthatunk az emléke előtt.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2001. Műnyelvi válság egykor és most. *Természettudományi Közlöny* 132/5: 201.
- Balázs Géza 2006. Anyanyelvápolással a közművelődésért. (Herman Ottó nyelvészeti munkássága). In: Hevesi–Viga (szerk.): 2006. 4–13.
- Bokrosné Stramszky Piroska – Szabóné Lenkefi Ildikó 2003. *Herman Ottó. „Az utolsó magyar polihisztor”.* *Bibliográfia*. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc.
- Erdődy Gábor (válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta) 1980. *Az átalakulások világáról. Válogatás Herman Ottó természettudományos, nyelvészeti és archeológiai írásaiból.* Magvető, Budapest (Magyar Hírmondó).
- Erdődy Gábor (válogatta, sajtó alá rendezte, és az utószót írta) 1983. *A pokol cséplője. Herman Ottó gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei.* Magvető, Budapest.
- Frecskay János 1912. *Mesterségek szótára.* Hornyánszky Viktor, Budapest. (Reprint: Nap Kiadó, 2001.)

- Hála József 2015. „Nagy lélek szállott el közülünk.” Herman Ottó halála és halálának 100. évfordulója. *Honismeret* 2015. február (XLIII/1), 35.
- Herman Ottó 1908. *A madarak hasznáról és káráról*. A m. kir. földművelésügyi miniszter kiadványa 18. Budapest. (Reprint: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1984.)
- Herman Ottó 1914–1916. *A magyar pásztorok nyelvkincse*. A *K. M. Természettudományi Társulat* (LXXXIX. kötet), Budapest.
- Herman Ottó 1980. *Halászélet, pásztorkodás*. (Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és jegyzeteket írta: Kósa László.) Gondolat, Budapest. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Herman Ottó 1983. *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*. (Válogatta, sajtó alá rendezte Schelken Pálma.) Szépirodalmi, Budapest.
- Hevesi Attila – Víga Gyula (szerk.) 2006. *Herman Ottó öröksége*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1999. *Magyarságszimbólumok*. Európai Folklor Központ, Telegi László Alapítvány, Budapest.
- Kemény Gábor 2014. Az antonómia helye a nyelvi képek családjában. *Magyar Nyelv* 110: 257–65.
- Kósa László – Keve András – Farkas Gyula 1971. *Herman Ottó*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kósa László 1980. Herman Ottó (Bevezetés). In: *Herman* 1980: 5–24.
- Kövecses Zoltán 2015. *A nemzet metaforái*. Előadás a Pesti Bölcsész Akadémián, 2015. október 14.
- Lambrecht Kálmán 1933. *Herman Ottó élete*. Könyvbarátok kis könyve. Magyar Könyvbarátok, Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rác Endre 1992. *A belehallás jelenségéről*. Akadémiai, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 134.)
- Szathmári István 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor, Budapest. (Reprint: Nap Kiadó, 1999.)
- Varga Domokos 1967/2014. *Herman Ottó*. Nemzeti Környezetügyi Intézet, Budapest.
- Vásárhelyi Tamás (szerk.) 2015. *Herman Ottó, a polihisztor munkássága, hatása*. Konferencia, 2015. február 26–7. Független Pedagógiai Intézet, Budapest.
- Vásárhelyi Tamás – Treiber Zsuzsa 2006/2014. *Nyitott szemmel Herman Ottó útjain*. Felfedező füzet felsőtagozatosoknak és tanáraiknak. Magyar Környezeti Nevelési Egyesület, Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Balázs, Géza

The work of Ottó Herman in linguistics

Ottó Herman was a self-taught scientist and scholar of the second half of the 19th century with considerable work in linguistics, too. The influential scholar contributed to the foundation of a number of present-day areas of science/scholarship. His work in linguistics would be classified as “anthropological linguistics” (or “ethnolinguistics”, to use a European term), due, among other things, to his unparalleled fieldwork (unparalleled both in extent and in value); but we can also think of him as a language educator, particularly on account of his contribution to the Language Reform. Furthermore, some of his studies or observations had a distinctly semiotic flavour. This paper discusses and interprets his oeuvre in the above order.

Keywords: Ottó Herman, scientist, ethnographer, ethnolinguist, language reformer, semiotician

Piros és vörös színneveink korpuszalapú kognitív nyelvészeti vizsgálata: produktivitás, figurativitás és alapszínnevi státusz¹

1. Bevezetés

Berlin és Kay (1969) a színnevek univerzalitását vizsgáló alap kutatásában a magyart olyan különleges nyelvként tartja számon, amelyben az általánosan jellemző tizenegy alapszínnevtől eltérően tizenkettő alapszínnevvvel rendelkezik (i. m. 35–6): *fejér*² [sic!], *fekete*, *piros*, *vörös*,³ *zöld*, *sárga*, *kék*, *barna*, *lila*, *rózsaszín*, *narancs* és *szürke*.

Ez a nyelvspecifikus sajátosság azonban nem vonja automatikusan maga után a *piros* és *vörös* színneveinkre vonatkozó munkák sokaságát, annak ellenére, hogy a *piros* és a *vörös* színneveink sajátos, tisztázatlan viszonyáról szóló értekezések, használati köreinek definiálására tett kísérletek csaknem alapításuktól kezdve jelen vannak a magyar nyelvtudományi folyóiratokban. A nem túl kiterjedt szakirodalom két fő terület köré csoportosul: az elméletibb jellegű, korábbi és főként magyar nyelvű kutatási irány a két színnév jelentésviszonyainak az elkülönítésére irányul. A két színnévvvel kapcsolatos másik fő kérdés Berlin és Kay (1969) nyomán a vörös alapszínnevi státuszának meghatározása.

Ami az előbbi kutatási irányt illeti, a két színnév problémája és ezzel együtt elkülönítésük igénye már a Czuczor–Fogarasi- (1862–1877) szótárban (a továbbiakban CzF.) is megjelenik. Érdemes tehát kiindulásképp az itt található meghatározásokat alapul venni. Eszerint a *piros*: „A vereshez legközelebb áll, s annak neméhez tartozó szín, de higabb [sic!], világosabb, nem oly szembeszőkő, gyöngédebb, bájoló hatású [sic!]” (i. m. 246). Ezzel szemben a *vörös*: „A hét egyszerű prismai színnek egyike s legélénkebbike, mely a napképhez legközelebb áll, s utána a veressárga, sárga stb. következik” (i. m. 937). Kezdetben tehát ez a fizikai-perceptuális, árnyalatbeli különbség szolgált a két színnév szemantikai elhatárolásának alapjául, a Czuczor–Fogarasi-féle álláspont azonban nem tekinthető egységesen elfogadottnak már a 19. század végén sem. Ennek például éppen az ellenkezőjét javasolja az első általunk ismert, a két színnév egymáshoz való viszonyulását elemző tanulmány (Csapodi 1899). Csapodi javaslata szerint a kékes árnyalatok megnevezésekor a *piros*, a sárgás-barnásaknál pedig a *vörös* a kívánatos. A cikkből az is kiderül, hogy a *piros* és a *vörös* disztribúciója 1899-ben is éppen olyan problémás volt, mint amilyenek napjainkban tűnik. A cikk szerzője – felismerve a megkettőzött alapszínnevé egyedülállóságát az európai nyelvek között – már ekkor sürgeti az egyes szintermusok használati köreinek pontos, konvención alapuló meghatározását. Abbéli nézetét, hogy ezek a terminusok két, egymástól nehezen elkülöníthető, de különböző színárnyalatot jelölnek, később többen osztották (l. pl. Kenedy 1921). Velük szembehelyezkedve, az árnyalatok szerinti felosztás következtelenségét hangsúlyozva és a már kialakult használati mintázatokra (pl. *vöröskáposza*, *vörös/piros arcszín*) hivatkozva Gárdonyi József (Gárdonyi 1920: 85) amellet érvel, hogy „a *vörös* és *piros* színmegnevezés nem annyira technikai színjelölés, mint inkább érzelmi”. Így tehát a használatukban megmutakozó különbségek a szerző szerint sokkal inkább értékviszonyulásokat tükröznek: a *piros* pozitívát, a *vörös* negatívát. Ezzel az elképzeléssel a század derekán publikált cikkében Selényi Pál (Selényi 1948) is egyetért. Összességében tehát az figyelhető meg, hogy a 19. század végéről a 20. század közepére a két színnév közötti viszonyítás fókuszja áttevődik a konkrét, fizikai, árnyalatbeli különbségekről a jóval absztraktabb, pozitív-negatív polaritáson alapuló konnotációbeli különbségekre. Bár ezzel a hangsúlyváltással a probléma korántsem lett megoldva, a 20. század második felében a *piros-vörös* kérdés vagy kikopott a magyar nyelvű terminológiai diskurzusból, vagy pedig belesimult az általánosabb szinterminológiai mun-

¹ Köszönettel tartozunk Keith Allannek, Kiss Gábornak és Kövecses Zoltánnak értékes és inspiráló észrevételeikért és javaslataikért. Ugyancsak köszönettel tartozunk Sass Bálintnak a korpuszlekérdezésekhez nyújtott segítségéért.

² Berlin és Kay (1969) csupán egy magyar anyanyelvű beszélővel készített interjú alapján jutott erre az eredményre. Feltehetően az egyébként „Madarasz”-ként hivatkozott adatközlőnek a nyelvhasználatát tükrözi a nem sztenderd *fejér* színnév használata.

³ A szerzők a *pirost* 'red1'-ként, a *vöröst* 'red2'-ként tartják számon.

⁴ A CzF. szótárban a *vörös* mellett a *veres* névváltozat is önálló szócikként szerepel. Ezt a változatot azonban nem emeltük be sem a szótári szócikk feldolgozása, sem pedig a korpuszvizsgálat során.

kákba (l. pl. Kicsi 1988 vagy Wierzbicka 1996), és csak az ezredfordulót követően éledt újjá egy nagyobb lélegzetű meghatározási kísérlet (Kiss–Forbes 2001 és Kiss 2004) erejéig.

A *piros* és *vörös* színnevek kutatásának másik fő iránya főként Berlin és Kay (1969) magyar színnevekre vonatkozó megfigyeléseire, azon belül is a *vörös* alapszínnev-státuszára reflektál. Eszerint a *piros* kontextustól függően jelenthet egy általánosabb és egy specifikusabb, a *vöröshöz* képest világosabb árnyalatot. A problémát azonban a tanulmány ennél részletesebben nem tárgyalja – hiszen az jócskán meghaladta volna annak eredeti célkitűzését és átfogó, univerzalitásra törekvő igényét –, és ezáltal nyitva hagyta a kérdést a nyelvspecifikus vizsgálatoknak.

A jelenség részletesebb vizsgálatára csak 31 évvel később, Kiss és Forbes (2001) kutatásában kerül sor. Ez a tanulmány nemcsak a *vörös* alapszínnev-státuszát vizsgálja, hanem azzal összefüggésben a két színnév használati köreinek meghatározására is kísérletet tesz. Ehhez a szerzők elsőként az egy- és kétnyelvű akadémiai szótárak szócikkét vetették egybe annak igazolására, hogy mindkét szinterterminus alapszínnevek számít. Ezt követően empirikus kutatásukban 98 személyt kértek meg, hogy 1. soroljanak föl színneveket, 2. nevezzenek meg tipikusan vörös, majd tipikusan piros dolgokat. Az első kérdésre adott válaszok listája érdekes adalékot nyújt az alapszínnev-kérdéshez, amennyiben míg a *piros* átlagosan a harmadik helyen szerepel a színnevek gyakorisági sorrendjében, a *vörös* csak a tizenharmadik a 30 tételből álló listán. Mindez százalékokban kifejezve még egyértelműbb: a válaszadók 92%-a sorolta föl a *pirost* a színmegnevező teszten, a *vöröst* viszont már csak 46%. Ezek az eredmények szemben állnak a tanulmány tizenkét alapszínnevet számon tartó végkövetetetésével. A második feladatra adott válaszok (vagyis a tipikusan *piros* és tipikusan *vörös* dolgok) összevetése azt mutatja, hogy bár léteznek tipikusan *vörösként* (pl. *haj, róka, csillag, meggy*) és tipikusan *pirosként* (pl. *alma, cseresznye, lámpa*) számon tartott entitások a nyelvünkben, a megnevezett dolgok jelentős részénél azonban ingadozást mutatott a hozzárendelt színnév használata (pl. *vér; rózsza, toll*). A második megnevezőteszt tehát nem hozott általánosítható eredményeket a két színnév használati szabályaira nézve. Mindezek alapján a tanulmány a *vörös* alapszínnevi státusza mellett érvel, ugyanakkor korántsem tekinti lezárhatónak a (legalább) 1899 óta vizsgált problémát, és a további kutatásokhoz a számítógépes szövegtárak használatát javasolja. Ennek megfelelően a cikkhez készült utótanulmány (Kiss 2004) a két színnév használati köreinek vizsgálatát már a *Magyar nemzeti szövegtár*⁵ anyagára alapozza. Ennek a korpuszalapú vizsgálatnak az eredményei megerősítik a Kiss és Forbes (2001)-ben eredményül kapott tipikusan *piros* és tipikusan *vörös* entitások elkülönülését. A tanulmány végkövetetetésében ugyancsak megerősíti a Berlin és Kay (1969) alapvetését a *vörös* alapszínnevi státuszáról és ezáltal a magyar nyelv tizenkét alapszínnevvvel bíró, különleges voltáról.

Ez a nézet azonban nem egyeduralkodó a szakirodalomban. Mind Maclaury et al. (1997), mind pedig Uusküla és Sutrop (2007) a Berlin és Kay (1969) által használt színmegnevező tesztekét végezték el újra. Ezek a vizsgálatok azért tekinthetők megbízhatóbbnak az eredetinel, mert mindkét tanulmány az eredetinel jóval nagyobb számú adatközlőt (Maclaury et al. [1997] 10-et, Uusküla és Sutrop [2007] pedig 40-et) kérdezett meg, amelynek eredményeképp az eredetivel ellentétes következtetésre jutottak. A színnevek használati viszonyainak elkülönítéséhez és a jelen kutatás szempontjaihoz is különösen relevánsak Maclaury et al. (1997)-nek a két szinterminus különböző konnotációiról szóló megállapításai. A 10 kísérleti alany által kitöltött kérdőívek azt mutatják, hogy a nyelvhasználók szerint a *vörös* sötétebb („darker”) és „vészjóslóbb” („more sinister”) árnyalatnak számít, ugyanakkor a szenvedély, szerelem, a forradalom és a kommunizmus, továbbá a puhaság, melegség, mélység („warmth, depth and softness”, i. m. 77) fogalmihoz kötődik. Ezzel szemben a tesztben részt vevő nyelvhasználók számára a *piros* szín fogalmi behatárolása jóval nehezebb feladatnak bizonyult. Az egyetlen, általuk egyértelműen a piroszhoz rendelhető fogalom az egészség volt.

1.1. Etimológia és konvencionális: a *piros* és a *vörös* egynyelvű szótárainkban

Bár nem nevezhetők különálló kutatásnak, a napjainkban használatos egynyelvű szótárak meghatározásai mégis alapvető viszonyítási pontként szolgálnak a két színnév használati megoszlásának,

⁵ Pontosabban annak kezdeti, 2004-es változatát használja.

jelentésköreinek az elhatárolásában. Ezek tisztázatlanságát mutatja, hogy a két szinterminus szótárainkban is jobbára egymásra vonatkoztatva, egymás árnyalataiként jelenik meg: a *piros*: „A vörösnél világosabb, élénk színű”-ként (Eöry 2007: 1264), a *vörös* pedig: „Sötét árnyalatú piros színű”-ként (Eöry 2007: 1776). Az ÉrtSz. úgy tesz különbséget a két terminus között, hogy míg a *piros*t a *vöröshöz* hasonlítja, a *vöröst* a vér színeként definiálja (Pusztai 2011: 1082, 1485). Mindez összhangban áll a *vörös* szó etimológiájával, ugyanis mind a TESz. (Benkő 1984), mind pedig az újabb keletű etimológiai szótárak (Bárczi 1994; Zaicz 2004) egybehangzó megállapítása szerint a régebbi terminus, a *vörös* a *vér* főnév származéka. A szemantikai közelséget mutatja, hogy a *vér* szó *-s* melléknévképzővel ellátott alakja a *véres* melléknév szóhasadásos párja, és az előbbi – figyelembe véve a két alak közti szabályos töváltóztatást – levezethető az utóbbiból (Benkő 1984: 1178). A színre való utalás így tehát a vér piros volta alapján fejlődött, terjesztődött ki a *vér* szóból absztrakció útján. Álláspontunk szerint ebben a folyamatban a FELTÜNŐ TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímia valósul meg. Ezeket az eredményeket az a tény is alátámasztja, hogy a piros szín több finnugor nyelvben is hasonlóképpen, a vérből vezethető le (a magyar és más finnugor nyelvek színneveinek összehasonlításáról l. Uuskula 2008). Ezek a szempontok – a történeti elsőbbség, a testi tapasztalatokra való egyértelmű visszavezethetőség – a *vörös* alapszínnev-státuszát sugallják.

Ami a *piros* szó etimológiáját illeti, ez a *pir-per* hangutánzó eredetű töveinkből (vö. *perzsel*, *pörkök*, *pörc*) alakult ki, később, mint a *vörös* (Benkő 1984: 208). A TESz. szerint: „Lehetséges, hogy a *pir-*, *per-* stb. tő igen régi nomenverbum; hangalakja eredetileg az égési sérülési folyamattal járó pattogás, ropogás hangjára utalt”, és a szót eredetileg sülés, piritás következményeként jelentkező vöröses, barnás elszíneződés jelölésére használták, majd innen terjesztődött ki hasonló színárnyalatok megnevezésére. A két szinterminus használati köreinek elkülönítésére a TESz. is kísérletet tesz, amely kísérlet egybehangzik mind Gárdonyi (1920), mind pedig az ÉrtSz. (Pusztai 2011) konnotációkat, értékjelentéseket középpontba állító vélekedésével: „A két szó használatában főként eltérő hangulati velejárok jelentik a különbséget; a piros általában kedvesebb, kellemesebb dolgokkal kapcsolatos színbenyomásokra vonatkozik.”

2. A tanulmány céljai és hipotézisei

A fentiekből látszik, hogy a *piros* és *vörös* színnevek használati, gyakorisági és szemantikai attribútumainak elkülönítése közel sem tekinthető lezártnak, hiszen az eddigi vizsgálatok számos megválaszolatlan kérdést és egymásnak ellentmondó eredményt hagytak maguk után. Mindezeket figyelembe véve a jelen dolgozat célja, hogy kitöltse a korábbi kutatások által hagyott hézagokat, és ekképp állást foglaljon a *piros* és a *vörös* alapszínnevi státuszát illetően. Ennek érdekében a szövegnyelvészet és a kognitív nyelvészet megközelítésmódjait ötvözzük. Először is, a *Magyar nemzeti szövegtár* (MNSz) felújított, kibővített változatán, az MNSz2-n (Oravecz–Sass–Váradi 2014) végeztünk korpuszkutatást,⁶ amelyben a mai magyar *piros* és *vörös* színnevek fővegekkel alkotott kollokációit vizsgáltuk. A továbbfejlesztett szövegtár nagyobb anyagánál fogva minden eddiginél nagyobb és megbízhatóbb mintán való keresést tett lehetővé. Következő lépésként az így kapott kollokációkat, fogalmi kapcsolatokat a kognitív nyelvészet elméleti keretében elemezzük, elsősorban a fogalmi metaforák és metonimiák szerepét kihangsúlyozva a jelentésváltozásokban és a szemantikai kapcsolatok, konnotációk szerveződésében.

Megközelítésmódunk – a korpusz és a kognitív elemzés kombinációja – kiválasztásában fontos tényező volt a funkcionális-kognitív nyelvelírás egyik legmeghatározóbb alapelveinek, a használatalapúságnak a szem előtt tartása. Eszerint mind a nyelvről való, mind pedig a nyelvben kódolt tudást a nyelvhasználat alakítja, nem pedig valamilyen elvágólagos határokkal rendelkező, előre meghatározott, merev kategóriarendszer. A használatalapúság figyelembevételének természetes módszertani következménye, hogy valós, természetes nyelvhasználaton alapuló korpuszadatokból (pontosabban azok kvalitatív elemzéséből) indul ki (Gries 2006; Wong 2012). Mindezeket figyelembe véve dolgozatunk 3 fő tézise a következő.

⁶ A korpuszról és elődjéhez, az MNSz-hez képesti eltéréséről l. Oravecz–Sass–Váradi (2015).

1. Nyelvtörténeti (etimológiai) szempontból a két szinterminus közül a *vörös* a régebbi (Benkő 1948: 1178), és ennél fogva a vörösnek volt több ideje az idiomatizálódásra. Ennek alapján feltételezhető, hogy a két színnév között jelentős eltérések lesznek típus- és példánygyakorisági megoszlásaikban (*type/token ratio*). Pontosabban megfogalmazva feltételezhető, hogy alacsonyabb típusgyakorisági értékeket találunk majd a *vörösnél*, mint a *pirosnál*, hiszen a magasabb fokú idiomatizáltság behatárolja egy adott nyelvi egység használatát. Ezzel szemben a példánygyakoriságok vonatkozásában ennek az ellenkezője lesz igaz, vagyis a *vörös* esetében magasabb lesz, mint a *pirosnál*, azaz limitált számú, de gyakran használt kifejezéseket találunk majd. Ezzel szemben a *piros* esetében a *vöröshöz* képest magasabb típusgyakoriság, ugyanakkor alacsonyabb példánygyakoriság feltételezhető, ami a színnév nyitottabb, rugalmasabb használatára utal.
2. Következésképpen azt állítjuk, hogy a két színnév közül a *piros* az általánosabb, semlegesebb és ezáltal szélesebb fogalmi körben használt színnév, míg a *vörös* használata jóval kötöttebb, és meghatározott szemantikai mezőkre korlátozódik. Ebből adódóan feltételezhető, hogy a *piros* főképp az elsődleges, fizikai, külső (szín)tulajdonságot megnevező jelentésében lesz használatos, míg a *vörös* esetében ez kevésbé lesz jellemző, helyette annak jelentéskiterjesztésen alapuló, figuratív használata kerül előtérbe. Az is feltételezhető, hogy ezekben a figuratív jelentésekben a vörös etimológiai alapját képező vér fogalma (a KÖZPONTI TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímián keresztül) fontos szerephez jut.
3. Amennyiben a *piros* valóban a semlegesebb és általánosabb a két színnév közül, a *vörösr*e pedig jellemzőbb az absztraktabb, figuratív használat, akkor mindezek alapján feltételezhető, hogy a *vörös* a mai magyar nyelvben (többé) nem tekinthető alapszínnévnek.

Dolgozatunk következő, harmadik egységében ismertetjük a korpuszvizsgálat eredményeit. Ezt követően a negyedik részben a korpuszadatokat a kognitív nyelvészet elméleti keretében értelmezzük. Végül, dolgozatunk ötödik részében az egyes egységek részkonklúzióit egyesítve összegezzük eredményeinket, és következtetéseket vonunk le, amelyek alapján állást foglalunk dolgozatunk alapkérdését, a *vörös* alapszínnévi státuszát illetően.

3. A korpuszvizsgálat eredményei

Munkánk egyik legfőbb inspirációs forrása, egyben előtanulmánya Kiss (2004), amelyben a szerző elsőként használt korpusznyelvészeti adatokat az alapszínnévkérdés tisztázására. Ennek alapvetéseit követve elsőként a *piros* és a *vörös* színnevek előfordulásaira kerestünk rá az MNSz2-ben mint önmagukban álló, lemmatizált lexikai egységekre, a többi alapszínnévhez viszonyítva. Az erre a keresésre kapott gyakorisági adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

A számokból világosan látszik, hogy a többi alapszínnévhez képest mind az ötödik helyet elfoglaló *piros*, mind pedig a hetedik helyen álló *vörös* igencsak gyakorinak számít. Ez az adat első látásra azt a benyomást kelti, hogy mind a *piros*, mind pedig a *vörös* alapszínnévnek számít, azaz alátámasztja Forbes (1979) elképzelését az alapszínnévi státusz és az előfordulási gyakoriság közti szoros korrelációról. Eszerint, ha egy színnév alapszínnév egy adott nyelvben, akkor az az előfordulási gyakoriságában is leképeződik. Ugyanakkor nem árt óvatosnak lenni ennek a feltételezésnek a kapcsán. A színnevek előfordulásaira kapott adataink szerint mind a *sötétkék*, mind pedig a *bíbor* – amelyek közül természetesen egyik sem alapszínnév – nagyobb előfordulási számmal van jelen az MNSz2-ben (a *sötétkéké* 957, a *bíboré* 758), mint az alapszínnévi státusszal rendelkező *narancssárga*. Következésképpen az alapszínnévi státusz és a gyakoriság nem minden esetben korrelálnak egymással.

Ennek megfelelően az 1. táblázat adatai alapján az egyetlen biztosan megállapítható következtetés, hogy a többi színnévhez képest mind a *vörös*, mind pedig a *piros* előfordulása gyakorinak mondható. Ahhoz, hogy közelebb jussunk a két színnév használati és ebből adódó szemantikai jellemzőinek a feltérképezéséhez, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen fogalmakkal milyen gyakran

fordul elő mind a *piros*, mind pedig a *vörös*, vagyis a két színnév típus- és példánygyakoriságaira kell rákérdeznünk.

1. táblázat. Színeveink előfordulási gyakorisági sorrendje az MNSz2-n végzett lekérdezés alapján

Sorrend	Színnév	Előfordulások száma az MNSz2-ben
1	fekete	40 036
2	fehér	37 357
3	zöld	24 414
4	kék	17 351
5	piros	16 857
6	sárga	13 455
7	vörös	12 760
8	barna	9 550
9	szürke	8 139
10	lila	3 981
11	rózsaszín	2 411
12	narancssárga	564

3.1. A *piros* és a *vörös* típus- és példánygyakorisági megoszlása

3.1.1. Nyers adatok

Korpuszvizsgálatunk következő lépéseként tehát a *piros*+N és *vörös*+N kollokációkra kerestünk rá az MNSz2-ben. Az eredmények ismertetése előtt szükségesnek látjuk pár módszertani megjegyzés mellett ismertetni a lekérdezés és az adatok kezelésének a menetét. A nyers adatok (*raw data*) esetében nem tettünk különbséget a színnév+főnév szintagmák és a színnév+főnév szóösszetételek között, ám később az egybeírás-különírás következményeire, illetve a lexikalizáció⁷ magasabb fokozataival együtt járó fontos szemantikai változásokra is kitérünk (l. a 3.3.-ban). Ezt a döntésünket indokolja az is, hogy a korpuszpéldák tanúsága szerint egyrészt a természetes nyelvhasználatban a nyelvhasználók nem minden esetben konzervensek az egybeírás-különírás tekintetében, emiatt viszont nem szerettük volna „elveszíteni” a helytelenül írt formákat. A másik fontos tényező – és ez részben magyarázatot ad a helyesírási bizonytalanságokra –, hogy a kollokáció > egybeírás nyelvünk egyik legdinamikusabb és leggyakoribb lexikalizációs folyamata. Továbbá a korpusz jelentős részben tartalmaz a szinkrón nyelvhasználattal nem teljesen egyező irodalmi szövegeket is, így például a *vörösbor* szavunk a *vörös bor* alakjában is előfordul. Hasonlóképpen, az elemzésnek ebben a kezdeti szakaszában nem tettünk különbséget sem az azonos fogalmak kétféle írásmódja között (pl. *vörös terror* vs. *vörösteror*), sem pedig az olyan konstrukciók esetében, ahol éppen az írásmódbeli különbség különít vagy különíthet el két különböző fogalmat (pl. *piros pont* vs. *piros pont*). A teljességre törekvés mellett ugyanakkor nem vettük figyelembe a keresés tulajdonnévi találatait (földrajzi nevek, keresz- és családnevek, felhasználói nevek). Szintén kiiktattuk a 10 vagy annál kevesebb előfordulású adatokat. Az így lefutott keresésünk eredményeit a Függelék tartalmazza.

Ami ezekből az adatokból rögvest feltűnik, hogy a *piros* jóval több fogalommal kerül kapcsolatba, és alkot kollokációt, mint a *vörös*. Számokban kifejezve, előbbi típusgyakorisági értéke 126, míg utóbbié csupán 96, vagyis a *piros* 24%-kal több főnévvel alkot kollokációt, mint a *vörös*. Ami a típus- és példánygyakoriság megoszlását illeti, a *piros* nagyobb típus-, az egyes típusokon belül

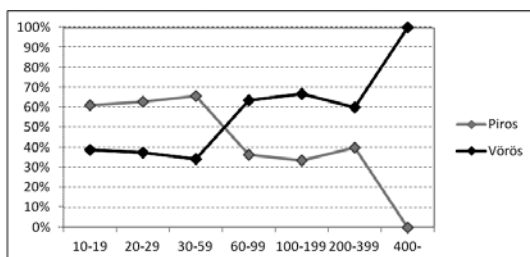
⁷ Dolgozatunkban a lexikalizáció terminust Bauer (1983: 55–9) értelmében használjuk, és az idiomatizáció folyamatával párhuzamosnak tartjuk.

viszont kisebb példánygyakorissággal rendelkezik. A *vörös* esetében ez a megoszlás éppen ellenkező tendenciát mutat: alacsonyabb típusgyakorisságot, ezeken belül viszont magasabb példánygyakorisságot. Az ide vonatkozó számadatokat a 2. táblázat összegzi.

2. táblázat. Piros/vörös típusok gyakorisági tartományaik szerint

A típusok gyakorisági tartománya	<i>piros</i> +N	<i>vörös</i> +N
10–19 között	63	40
20–29 között	27	16
30–59 között	23	12
60–99 között	8	14
100–199 között	4	8
200–399 között	2	3
400–	0	3

Ennek első oszlopa a típusgyakorisság egyes tartományait mutatja, a második és a harmadik oszlop pedig azt, hogy hány *piros* és *vörös* típusadat tartozik ezekbe a tartományokba. Következő lépésként minden gyakorisági tartományban (l. az első oszlopot) kiszámoltuk a *piros* és a *vörös* százalékos arányát (tehát, ha egy adott tartomány 100%-ot képvisel, akkor abban milyen arányban oszlik meg a két színnév). Ennek grafikus ábrázolása az 1. ábrában található.

1. ábra. A piros és vörös típusok gyakorisági tartományok szerinti százalékos aránya

Az ábrára nézve egyből feltűnik, hogy a két színnév gyakorisági viszonyai ellentétes tendenciát mutatnak. Azaz a *piros*nál a *vöröshöz* képest jóval nagyobb arányban vannak jelen az alacsony típusgyakorisságú tartományok (10–19-es, 20–29-es), ezért „indul felülről” a grafikonon. Ahogy a típusgyakorisság növekszik (pl. 30–59-es, 60–99-es tartományok), úgy csökken a tartományokban a *piros* aránya. (Tehát fordítottan arányos a típusgyakorissági tartományok növekedésével.) Ezzel szemben a *vörös* esetében ennek a tendenciának pont az ellenkezője figyelhető meg: a *piros*hoz viszonyítva az alacsonyabb típusgyakorissági tartományokban a *vörös* jóval alacsonyabb százalékban van jelen, és minél magasabb gyakorisági tartományhoz érünk, annál magasabb ez az érték. A *vörös* vonatkozásában tehát a típusgyakorissági tartományok növekedése egyenesen arányos a *vörös* bennük elfoglalt százalékos arányával. Mint láthatjuk, a két, egymással ellentétes tendencia metszete (a fordulópont) a 60–99-es tartományban következik be, itt a *vörösnél* 14, a *piros*nál viszont csupán 8 típusadatot regisztráltunk. A Függelékéből az is kiténik, hogy jelentős különbség van a két színnév között a legmagasabb példánygyakorisság vonatkozásában is. A *piros*hoz tartozó legmagasabb példánygyakorissági adat 356 (a *piros lámpa* fordul elő ennyiszor), míg ez a szám a *vörösnél* 1872 (a *vörös kereszt* fordul elő ennyiszor).

Ezek az adatok beigazolni látszanak azt a hipotézisünket, amely szerint a *vörös* típusgyakorissága a *piros*éhoz képest alacsonyabb lesz, míg az ezekhez tartozó példánygyakorissági értékek

magasabbak. Ezt a feltevésünket igazolni látszik, hogy a *piros* valóban a fogalmak tágabb körével kerül asszociációs viszonyba, és alkot kollokációkat, mint a *vörös*, ami az adataink alapján úgy tűnik, hogy a fogalmaknak egy jóval behatároltabb körével kerül kapcsolatba. Ezek az asszociációk viszont jóval kötöttebbek, köszönhetően a nagyszámú példánygyakoriságnak.

Véleményünk szerint az ezek mögött a tendenciák mögött meghúzódó magyarázat a következő. Mivel – mint ahogy arról már az előzőekben is szó volt – a két szinterminus közül a *vörös* a régebbi, esetében a lexikalizáció/idiomatizáció folyamata szükségszerűen hosszabb, úgy is mondhatnánk, hogy a *vörös*nek a *piros*hoz képest több ideje volt lexikalizálódni, ezáltal az idiomatizációnak a *piros*énál magasabb fokára jutott el. Ennek következményeképpen a használata jóval kötöttebb a *piros*énál. További jellemzőjük ezeknek a kollokációknak, hogy előfordulásuk a mindennapi nyelvben gyakorinak mondható.⁸

Mindezek alapján fölmerül a kérdés, hogy feltételezhető-e bármiféle kapcsolat a típus- és példánygyakorisági megoszlás és a produktivitás között. Vagyis miért van az, hogy a jóval magasabb példánygyakorisággal rendelkező *vörös* sokkal kevésbé produktív, mint a *piros*. Bybee (2011: 119) szerint a produktivitás nem a példány-, hanem a típusgyakoriságon alapul: „A már létező típusok száma közvetlenül befolyásolja annak a valószínűségét, hogy az adott minta hatással lesz-e az új (nyelvi) elemekre is.” („The number of existing items that a pattern applies to bears a direct relation to the probability that it will affect new items.”) Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy az újonnan alkotott szerkezetekben a *piros* nagyobb valószínűséggel szerepel majd, mint a *vörös*, hiszen a nagyobb típusgyakoriság rugalmasabb, nyitottabb használatot tesz lehetővé. Ez két fő okra vezethető vissza. Először is, a magasabb típusgyakoriság az elemezhetőség magasabb fokát teszi lehetővé – tehát a nyelvhasználók könnyebben azonosítják és általánosítják az adott nyelvi mintát. Ezzel szemben a gyakran előforduló, tehát magas példánygyakorisággal rendelkező szerkezetek – ahogy arról már az idiomatizálódás kapcsán már volt szó – bizonyos fokú autonómiára tesznek szert, ezáltal kiemelkednek a többi, hasonló szerkezet közül (l. a színanimával fel nem cserélhetőség kritériumát) („frequently occurring structures achieve a certain autonomy from related forms” (Bybee 2011: 125). A *vörös*re vonatkozóan ez annyit jelent, hogy a begyakorlottság, idiomatizálódás magasabb fokán állva már kevésbé transzparens az elemzés számára, ennél fogva kevésbé alkalmasak új minták létrehozására. Összességében a második, kollokációkat vizsgáló lekérdezésünk eredményei alapján az a következtetés vonható le, hogy a *piros* több olyan újonnan keletkezett kifejezésben használatos, amelyek – éppen az újonnan keletkezett voltuknál fogva – alacsony példánygyakorisággal rendelkeznek. Ezzel szemben a *vörös* hajlamosabb a lexikalizáció és az idiomatizáció magasabb fokán álló, ennél fogva kötöttebb, ugyanakkor gyakori, tehát magas példánygyakoriságú szerkezetekben előfordulni.

Itt érdemes kitérni azokra a kollokációkra, amelyek főnévi tagja mindkét színnév mellett előfordultak. A *vörössel* kollokációt alkotó főnevek mintegy egyharmada a *piros* mellett is előfordul, ugyanakkor a *pirossal* kollokációt alkotó főneveknek csupán az egynegyede fordul elő a *vörössel* is. Ez a látszólagos ellentmondás a két színnév eltérő típusgyakorisági értékeivel magyarázható. A 3. és 4. táblázatban összegezzük ezeknek a mindkét színnévnél előforduló kollokátoknak a típus- és példánygyakorisági megoszlását/megoszlásait.

Még a kvalitatív elemzés hiányában is feltűnő, hogy azokban az esetekben, ahol a *vörös* a domináns – közülük az első öt főnév csökkenő sorrendben: *kereszt*, *bor*, *csillag*, *zászló* és *fény* – a *piros* előfordulása kevésbé gyakori (vö.: *kereszt*: 15 vs. 1872 példány; *bor*: 34 vs. 1157 példány; *csillag*: 16 vs. 329 példány; *zászló*: 102 vs. 222 példány; *fény*: 45 vs. 106 példány).⁹ Hasonlóképpen, azokban a szerkezetekben, ahol a *piros* a domináns – ugyancsak az öt leggyakoribb, csökkenő sorrendben: *lámpa*, *pont*, *szín*, *rózsa* és *folt* – a két színnév megoszlásában jóval kevésbé éles a kontraszt (vö.: *lámpa*: 356 vs. 19 példány; *pont*: 228 vs. 12 példány; *szín*: 113 vs. 109 példány; *rózsa*: 95 vs. 88 példány; *folt*: 85 vs. 82 példány). Érdekeségük ezeknek a szerkezeteknek, hogy az idiomatikus

⁸ Mind az etimológia, mind pedig az ide vonatkozó régebbi szakirodalom (Csapodi 1899; Gárdonyi 1920; Kenedy 1921) azt sugallja, hogy a két színnév megoszlása napjainkig számos változáson ment keresztül. Természetesen a piros és vörös színevek szemantikájának teljes körű elemzése nem nélkülözheti ezeknek a változásoknak a részletes feltárását. Egy ilyen jellegű munka azonban a szinkrón nyelvtanra korlátozódó dolgozatunk keretei.

⁹ Az első szám a *pirossal* alkotott kollokációk példánygyakoriságát mutatja, míg a második – kontrasztképp – a *vörössel* alkotott szerkezetekét. Erre a disztribucionális viszonyra Kiss (2004: 163) is kitér.

jelentésű *piros lámpa* és *piros pont* konstrukciókat követően zuhanásszerűen csökken az ezeket követő *piros+N* kollokációk példánygyakorisága (ez főleg a *rózs*a és a *szín* esetében látványos, ahol a *pirossal* és a *vörössel* alkotott kollokációk száma csaknem megegyezik). Mindent egybevetve, ezek az eredmények igazolják azt a feltevésünket, hogy a *vörös* használata inkább lexikalizálódott, kötött szerkezetekre jellemző, ezzel szemben a *piros* használata rugalmasabb és nyitottabb.

3. táblázat. *Pirossal és vörössel is előforduló főnevek.*
A 10 leggyakoribb vörössel előforduló típus

Típus	A vörössel előforduló példányok száma	A pirossal előforduló példányok száma
kereszt	1 872	15
bor	1 157	34
csillag	329	16
zászló	222	102
fény	106	45
szín	109	113
rózsa	88	95
folt	82	85
szőnyeg	71	40
arc	61	60

4. táblázat. *Pirossal és vörössel is előforduló főnevek.*
A 10 leggyakoribb pirossal előforduló típus

Típus	A pirossal előforduló példányok száma	A vörössel előforduló példányok száma
lámpa	356	19
pont	228	12
szín	113	109
zászló	102	222
rózsa	95	88
folt	85	82
virág	82	20
ruha	64	20
arc	60	61
szalag	53	18

3.1.2. Összetételek vs. szintagmák

Bár adataink morfológiai elemzése – vagyis a szintagmák és a szorosabb szemantikai összetartozást kifejező összetételek közti kvantitatív és kvalitatív különbségtétel – kétségkívül fontos és releváns kérdés a lexikalizációs folyamatok és ezáltal az alapszínnevség vonatkozásában is, ez a kérdés nem nélkülözi a problémákat. Ahogy arra már fentebb utaltunk, ezeknek a szerkezeteknek a helyesírása a korpuszban messze nem tekinthető konzisztensnek. Ez azt jelenti, hogy csak egy kvalitatív – tehát minden egyes *piros+N* és *vörös+N* konstrukció minden egyes kontextusára kiterjedő – szemantikai elemzés alapján lehetne elkülöníteni, hogy az egybeírás-különírás mely esetekben adekvát, és mely esetekben tudható be szimplán helyesírási hibának vagy éppen egy nem szinkrón nyelvállapot

manifesztumának (l. pl. a *vörös bor* alakokat). Ilyen részletekbe menő elemzésre a jelen dolgozat keretei között nincs módunk. Amivel viszont szolgálhatunk, az egy sor, a típusadatok általánosításán alapuló átmeneti következtetés. A következőkben tehát elemzéseink azon az általánosításon alapulnak, hogy minden *piros*N és *vörös*N szerkezetet szóösszetételként, míg valamennyi *vörös*+N és *piros*+N szerkezetet szintagmaként értelmezzük, fenntartva az ettől való esetleges eltérések lehetőségét a fent ismertetett okoknál fogva.

Mindezeket szem előtt tartva, az összetételek vs. szintagmák vonatkozásában először kiszámoltuk az összetételek és a szintagmák megoszlását az összesített típusgyakoriságok vonatkozásában. Az eredmény jócskán aszimmetrikus a két színnév között. A *piros* esetében 125 db *piros*+N (tehát szintagma) és csupán 3 db *piros*N (tehát összetétel) fordul elő. Ezzel szemben a *vörösnél* ez az arány jóval kiegyenlítettebb: 85 : 21-hez. Mindezt talán még egyértelműbben fejezik ki a százalékok: a *pirossal* alkotott kollokációk 98%-a szintagma, míg a *vörös* esetében ez csak 80% – utóbbi esetben tehát minden 5. kollokáció szóösszetétel. A 3 *pirossal* alkotott összetétel a *pirospaprika* (171), a *pirospon*t (57) és a *pirosbetli* (33). Az 5 leggyakoribb *vörössel* alkotott összetétel a *vöröskereszt* (1822), a *vörösbor* (922), a *vöröshagyma* (398), a *vörösréz* (138) és a *vörösbegy* (94). Ezek a számok még beszédesebbek, ha a példánygyakoriságok vonatkozásában nézzük őket. Mindezt összevetve, az összes általunk vizsgált, *piros*+N kollokációknak csupán mintegy 6%-a, míg a *vörössel* alkotott összes, általunk vizsgált kollokációk 52%-a szóösszetétel.¹⁰ Ez az adat további alátámasztást nyújt abbéli feltételezésünknek, hogy a *vörös* előfordulása a lexikalizáció magasabb fokán álló szerkezetekben (a jelen elemzésre vonatkoztatva: szóösszetételekben) jellemzőbb. Ezekben a kötöttebb, idiomatizálódott szerkezetekben az összetevők jóval rögzültebb szemantikai viszonyt hoznak létre egymással, mint a *pirossal* alkotott szerkezetek esetében, ahol az összetevők között lazább, szervetlenebb a kapcsolat, és így a lexikalizáció alacsonyabb foka jellemző. Ez a fajta megoszlás a *piros* szélesebb szemantikai tartományát jelzi, ami a színnév általánosabb használatával jár együtt – ez utóbbi pedig szükségszerűen magával hozza a további *piros*+N minták megjelenését.

4. A *piros* és a *vörös* szemantikai elemzése

Az eddigi vizsgálataink tehát azt mutatják, hogy a *piros* a fogalmak és nyelvi leképeződéseik, a kifejezések egy szélesebb körében, változó gyakorisággal használatosak. Ezzel szemben a *vörös* használata egy szűkebb fogalmi körre korlátozódik, és ezekkel kötöttebb, viszont gyakran használt kifejezéseket hoz létre.

Ezek az eredmények, ahogyan azt a fentiekben láthattuk, fontos relevanciával bírnak a *piros* és a *vörös* jelentésviszonyaiban is. Először is, a fenti adatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a *piros* magas típus- és alacsony példánygyakorisági megoszlásának köszönhetően főképp az elsődleges, fizikai, nem figuratív értelmében van jelen a nyelvhasználatban, és entitások külső (szín) tulajdonságát jelöli. Másrészt, és ezzel szemben, feltételezhető, hogy az alacsony típus- és magas példánygyakorisági megoszlásánál fogva a *vörös* a *piros*nál kevésbé használatos ebben az elsődleges, a *piros*nál sötétebb színárnyalatot jelölő, fizikai jelentésében, helyette sokkal inkább a figuratív jelentései dominánsak. Ugyanitt az is előrebocsátható, hogy a *vörös*nek ezek a figuratív jelentései nem önkényesek és egymástól függetlenek, hanem fogalmi metonimiák kapcsolják őket egymáshoz.

Korábban már utaltunk rá, hogy mivel az általunk használt korpusz igencsak tekintélyes méretű, dolgozatunknak nem célja a *pirossal* és a *vörössel* alkotott kollokációk részletes, példányokra és egyedi kontextusokra kiterjedő elemzése, hiszen a minden egyes *piros*+N és *vörös*+N konstrukció referenciális viszonyainak vizsgálata jócskán szétfeszítené dolgozatunk kereteit. Mindezek alapján úgy döntöttünk, hogy a *piros* és a *vörös* szemantikai jellemzőiről alkotott hipotéziseinket a Függelék alapján, tehát pusztán a típusadatokat alapul véve, dekontextualizált formájukban vizsgáljuk. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az így kapott adatok a túláltalánosítás veszélyét hordozzák magunkban, és így a részletekbe menő szemantikai elemzést nem teszik lehetővé. Ez azonban nem is célunk. Helyette sokkal inkább arra törekszünk, hogy megvilágítsuk a lehetséges korrelá-

¹⁰ Mindez a konkrét számok tükrében: a *piros* 4187-es összes előfordulása közül csupán 261 összetétel található. A *vörös* esetében ez az arány 7924 : 4124.

ciókat a színnevek gyakoriságaira, típus-példány eloszlásaira és jelentéstartományaikra vonatkozó általános tendenciák között. Ugyanakkor reméljük, hogy a jelen következtetések további – a mostaninál részletesebb – elemzéseket inspirálnak majd a *piros* és *vörös* pontos és részletes szemantikai viszonyait illetően.

4.1. *Piros*

4.1.1. A *piros* mint külső, fizikai tulajdonság

A *pirossal* alkotott szerkezetek szemantikai elemzése alapján elmondható, hogy a *piros*+N kifejezések jelentéstartományára vonatkozó első feltevésünk beigazolódott. Vagyis a Függelék által tartalmazott típusok döntő többségében a *piros* az általa módosított entitás külső szintulajdonságát jelöli. Ami ezeket a *pirossal* kollokációs viszonyba lépő entitásokat illeti, közülük a két legnagyobb szemantikai csoport (mindkettő az összes típus kb. egy ötödét teszi ki) 1. a ruhadaraboké (ügymint: *ruha, gomb, sál, szoknya, kabát, topánka, kalap* stb.) és 2. az ember által készített tárgyaké (ügymint: *bicikli, filctoll, ceruza, labda, pad, gyertya* stb.). Továbbá a *piros* gyakran jelenik meg növényt jelölő főnevek mellett, mint a *paprika, rózsza, alma, szegfű, tulipán, virág, bogyó, paradicsom, pipacs, gyümölcs, cseresznye, ribizli, szírom*. Ez utóbbi példák két szempontból is figyelemreméltók. Egyrészt ezek a főnevek – a *paprika* kivételével – csak virágokat és gyümölcsöket jelölnek, közülük is olyanokat, amelyek igen gyakornak és általánosnak számítanak Magyarországon. Másrészt a *pirossal* alkotott kollokációik egyike sem jelöl egy bizonyos fajtát (tehát ezek a *piros*+növénynév szerkezetek nem lexikalizálódtak), a *piros* módosítóként csupán a külső szintulajdonságukat írja le. Ugyanakkor a gyümölcsök esetében (*alma, bogyó, cseresznye, ribizli*) a *piros* az érettségüket is jelzi, vagyis, hogy készek a fogyasztásra (szemben az éretlenséget jelölő *zölddel*). Ennek alapján az a következtetés vonható le, hogy a *piros* ezekben a kifejezésekben az érettség pozitív fogalmához társíthatók.

Az általunk vizsgált korpuszban szintén gyakran fordul elő a *piros* testrészek mellett: *arc, szem, vér, száj, orr, fej, bőr, alak, nyelv, tenyér*. A testrészpéldák érdekessége (főképp az *arc, bőr, ajak, nyelv, orr* vonatkozásában), hogy ezekben az esetekben a *pirosság* az egészséges pír értelemben van jelen, azaz végső soron az egészségesség letéteményesei. Arra, hogy nyelvünkben a *pirosság* és az egészség/egészségesség kifejezésére is használatos, már Maclaury et al. (1997) is felfigyelt. Ez a kapcsolat vélhetően a vér és a piros szín metonimikus kapcsolatára vezethető vissza (amely a FELTŰNŐ (SZÍN)TULAJDONSÁG AZ ENTITÁS/KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímiát valósítja meg, amelyben így a szín maga áll az ilyen színű kategória, a vér helyett). A fogalmi metonímia tapasztalati alapja, hogy a vérbőség a jó egészség jelének tekinthető. A Függelékből az is látszik, hogy a vér csakis a *pirossal* alkot kollokációt, a *vörössel* nem, annak ellenére, hogy utóbbinak etimológiai alapja éppen a vér. (Ehhez az érdekes „helycserés” jelenséghez a 4.2.1-ben fogunk visszatérni.) A vérről való konceptuális kapcsolat azonban – bár visszavezet a színnév használatának tapasztalati alapjaihoz – önmagában nem ad magyarázatot a *piros* használatának arra a feltűnő sajátosságára, hogy még a fizikai, elsődleges jelentéseiben is szinte kizárólag pozitív fogalmak (egészség, érettség) kötődnek hozzá (l. ezzel kapcsolatban Pusztai [2011] szótári szócikkét is). Ennek magyarázatára a későbbiekben kerül sor.

4.1.2. A *piros* jelentéskiterjesztésen alapuló, figuratív jelentései

A két legfontosabb *piros*hoz társítható figuratív jelentés a „jutalom, érdem”, ahogy a *piros pont* esetében látható, és a „figyelmeztetés”, mint ahogy az a *piros lap, piros lámpa, piros jelzés* kifejezésekben manifesztálódik. Ezek a jelentéskiterjesztésen alapuló, figuratív jelentések szintén visszavezethetők a *piros* „külső szintulajdonság” alapjelentésére. Utóbbira nyújt potenciális magyarázatot Allan (2009: 631) észrevétele, aki szerint általánosságban megfigyelhető, hogy fogalmi rendszerünkben a *piros* gyakran kapcsolódik össze a veszéllyel. Szerinte ez a kapcsolat szintén arra az archetipikus tapasztalatra vezethető vissza, hogy a *piros* a vér színe (tehát valójában ezt a figuratív jelentést ugyancsak a fenti (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímiára vezeti visz-

sza). Ezt a magyarázatot a magyar *piros* vonatkozásában ugyanakkor problémásnak tarjuk, hiszen ebben az esetben a *vér* szavunkból származó *vörös* ugyanilyen joggal és valószínűséggel alkothatna kollokációt a *lap*, *lámpa* stb. főneveinkkel. Mindez azt sugallja, hogy a *piros lap*, *piros lámpa*, *piros jelzés* konstrukciók motivációját máshol kell keresnünk.¹¹

A kognitív pszichológiai megfigyelések nemcsak azt támasztják alá, hogy a piros az egyedfejlődés során először megkülönböztetett szín (ez a csecsemők nagyjából 4 hónapos korára tehető), hanem azt is, hogy a piros a fizikailag és pszichológiailag legfeltűnőbb szín (I. Bornstein [1975] és Ratliff [1976]). Következésképpen szembetűnőségének és kimagasló kognitív szalienciájának köszönhetően (I. Uusküla és Sutrop [2007]-et a színek kognitív szalienciájának összehasonlításáról), a piros fokozottan ideális figyelemfelhívó színek, vagyis – többek között – arra, hogy veszélyes, ártalmas dolgokra hívja föl a figyelmünket. Innen eredeztethető tehát nézeteink szerint a *piros* figyelemzavar, potenciális veszélyhez (annak jelzéséhez) köthető jelentése. Mindezek mellett még mindig tartja magát a kérdés, hogy a magyarban miért a *piros* és miért nem a *vörös* használatos ebben az értelemben. Meglátásunk szerint a *piros lámpa* és a *piros jelzés* motivációja arra az eredeti perceptuális distinkcióra vezethető vissza, amely a *pirost* a világosabb, a *vöröst* a (*piros*hoz képest) sötétebb árnyalatnak felelteti meg. Ennek folyománya, hogy a világosabb árnyalat (a *piros*) jobban látható, könnyebben észlelhető, mint a sötétebb (a *vörös*) – ez a könnyebben észlelhetőség tételezhető föl abban is, hogy a közlekedési lámpák fénye is a világosabb (azaz a *piros*) és nem a sötétebb (azaz a *vörös*) árnyalat. Ehhez kapcsolódik a szabálytalan(kód) játékoszt az esetleges eltiltását kilátásba helyező *piros lap* kifejezés motivációja is. Itt feltehetőleg a HATÁS AZ OK HELYETT fogalmi metonímiára vezethető vissza a *piros* használata, amennyiben, ha egy adott cselekvés veszélyes, akkor annak gyakorlása vagy folytatása tiltott (hiszen emberek megsérülhetnek benne és általa stb.). Következésképpen esetünkben az ok (a pirossal jelölt veszélyes cselekvés) áll a hatás/okozat (a cselekvéstől való eltiltás) helyett. Egy másik értelmezés szerint az ok állhat a potenciális eredmény, vagyis a sérülés és az esetlegesen ezzel járó vérzés, vér helyett is (ebben az esetben a CSELEKVÉS AZ EREDMÉNY HELYETT metonímiával van dolgunk). Ez az értelmezés a metonimikus lánc (*metonymic chain*) kezdőpontjához vezet minket vissza, a FELTŰNŐ (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT (PIROS A VÉR HELYETT) fogalmi metonímiához. Véleményünk szerint a *piros pont* fogalmi motivációja is a piros nagyfokú fizikai és pszichológiai-kognitív feltűnőségével magyarázható, hiszen ez teszi a színt alkalmassá arra, hogy erős kontrasztot alkothasson a büntetést, rossz teljesítményt jelző *fekete pont* feketéjével.

4.2. Vörös

4.2.1. A vörös mint külső, fizikai tulajdonság

A *vörös* bár szintén előfordult külső, fizikai (szín)tulajdonságot jelölő funkciójában, a *piros*hoz viszonyítva a *vörös* színnévként ez a jelentése több szempontból is eltérést mutat. Az egyik ilyen eltérés, hogy a *vörös* mint külső színtulajdonság csak nagyon kis mértékben, alig fordult elő a *pirossal* jellemzően kollokációt alkotó szemantikai csoportokkal: a ruhadarabokkal és ember által készített tárgyakkal. Gyakran fordult viszont elő természetes, organikus anyagokkal (mint a *bor*, *hús*, *föld*, *iszap*, *homok*, *agyag*, *réz* stb.). Ami a *vörös*nek a növénynevekkel való előfordulását illeti, ezeknek a kollokációknak a többsége lexikalizálódott, amennyiben egy külön faj, fajta elkülönítésére szolgálnak. Ilyen a *vöröskáposzta*, *vörös áfonya*, *vörösfenyő*, *vöröshagyma* vagy *vöröshere*. Szintén jellemzőjük ezeknek a konstrukcióknak, hogy a tényleges színük mind a konvencionálisan *vörös*-ként, mind pedig a konvencionálisan *piros*ként meghatározott színektől nagyfokú eltérést mutatnak: a *vöröskáposzta* és a *vöröshere* valódi színe lilásabb árnyalat, a *vöröshagyma* pedig valójában narancssárgás-barnás színű. Ilyen eltéréseket a *piros* által módosított főnevek csoportjánál nem találunk, hiszen például a *piros alma* és a *piros pipacs* valóban a prototipikus pirosként meghatározott árnyalatban pompáznak. További érdekes különbség a két színnév viszonyában, hogy míg a *piros* kizárólag virágok és gyümölcsök módosítóiként szerepel, a *vörös* főképp zöldegekre, fákra

¹¹ Ugyanakkor a *vörös lámpa* -s képzés alakjának egyértelműen szexuális konnotációi vannak, l. például *vöröslámpás nyeged/ház*. Erről részletesebben a 4.2.1.-ben lesz szó.

és fűszernövényekre vonatkozik. (az egyetlen vörössel együtt álló virág a *rózsa* és annak fölrendelt kategóriája, a *virág*).

Hasonló különbségek figyelhetők meg az állatnevek szemantikai mezőjében is. Ami a *piros* állatnevekkel való előfordulását illeti, nagyon csekély számú – csupán öt – találatot kaptunk (*lő, madár, csikó, bogár, hal*), amelyek közül – csakúgy, mint a növénynevek esetében – egyik sem lexikalizálódott, azaz nem jelöl speciális fajokat. Ezzel szemben a *vörössel* módosított állatnevek – a *vörös+növény*név konstrukciókhoz hasonlóan – meghatározott állatfajokat jelölnek, például *vörösbegy, vöröshangya, vörös kánya, vörös vércse, vörös róka*. További hasonlóság az előző, *vörös+* állatnevek csoporttal, hogy ezekre az entításokra is igaz, hogy a valódi színük igen távol állnak a *vörös* (vagy akár a *piros*) konvencionálisként meghatározott színárnyalatától, hiszen ezek az állatok a valóságban vagy inkább narancsos, vagy pedig barnás színűek.

A vörös testrészekkel is gyakran előfordul, l. a Függelék *köröm, bőr, haj, kéz, fej, arc, szem* típusadatai. Közülük a *bőr, fej, szem, arc* – mint láthattuk – a *pirossal* is előfordult, ezeknek a testrészeknek a különböző színnevekkel való előfordulásaihoz azonban más-más konnotáció társul. A köztük lévő jelentésmegoszlásra, ahogy arról már az 1.1.-ben is szó volt, Pusztai (2011: 1485) is felfigyelt. Meghatározása szerint ezek a testrészek intenzív érzelmek (pl. düh, hőség, láz, fizikai megerőltetés) következtében válhatnak *vörössé*, tehát sosem természetes állapotuk szerint azok (ezzel szemben – mint ahogy a 4.1.1.-ben láthattuk – a *bőr, az arc* és a *nyelv* éppen az egészségességük jeléül lehetnek *pirosak*). Érdekes továbbá a *vörös* színnév kapcsolata etimonjával, a *vérrel*. Korpuszunkban a *vörös vér* konstrukció nem fordult elő, a *vér* csak a másik színnévvel, a *pirossal* alkotott kollokációt.¹² A vér specifikusabb szintű leírásai: a *vörös vértést* és a *vörös vérsajt* azonban kizárólag a *vörössel* és nem a *pirossal* fordultak elő. Szintén a vérré vezethető vissza a *vöröskezelt* kifejezésünk is. Összességében a testrészekre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy bár a *vörös* (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT metonímia a *vörös* esetében is jelen van a szinkrón nyelvhasználatban, a *pirossal* ellentétben a „vérről teliség, vérrrel telítettség” ezekben a kifejezésekben semmiféle pozitív konnotációt (mint az egészségesség, termékenység a *pirosnál*) nem hordoz.

A *vörösnek* egy közös alapra visszavezethető jelentésköre mutatkozik meg a *vörös köröm, vörös rüzs, vörös lámpa* kollokációkban. Ezekben az esetekben a *vörös* egyértelműen szexuális konnotációt hordoz. A kérdés tehát, hogy honnan eredeztethető a *vörös* kapcsolata a szexualitással. Allan (2009: 631) érvelése szerint a vörösre rüzsözött ajkak azért hordozhatnak szexuális szimbolikustartalmat – egyúttal férfiak azért nem viselnek vörös rüzsöt – mert „a vörös és fényes ajkak egy vérbő vulvát szimbolizálnak (‘red and glossed lips model an engorged vulva’). Ebben az esetben egy újabb metonimikus láncsal van dolgunk, ahol a *vörös* – A (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímia megvalósulásaképp – a vérbőség helyett áll, ez pedig (a HATÁS AZ OK HELYETT metonímiát megvalósítva) a szexuális vágykeltés helyett áll. Ezzel szemben a szexualitás csak marginális formájában jelenik meg a *piros* konnotációi között: a *piros tojásban*, amely hagyományosan a nők húsvéti ajándéka a férfiaknak. Itt azonban fontos leszögezni, hogy ez a szimbolikus tárgy elsődlegesen a termékenységet jelképezi, nem pedig a szexualitást – ezért sem érezzük zavarba ejtőnek vagy meghökkentőnek, sőt kifejezetten tipikusnak számít, hogy gyerekek is adhatják vagy kaphatják.

4.2.2. A *vörös* jelentéskiterjesztésen alapuló, figuratív jelentései

A *vörös* kifejezetten gyakori a valamilyen módon a forradalomhoz és a kommunizmusozhoz köthető fogalmak – nevezetesen a *csillag, zászló, khmer, katona, terror, hadsereg, lobogó, diktatúra, őr-ség* – mellett. A színnév kapcsolódása a forradalomhoz értelmezésünk szerint egy háromelemű metonimikus láncban testet öltő, feltehetően univerzális motivációs faktorra vezethető vissza. Ennek a láncnak első eleme a mindkét színnév elsődleges jelentéskiterjesztéseit motiváló (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT (vagyis a VÉR SZÍNE A VÉR HELYETT) fogalmi metonímia. Következő lépésként egy további fogalmi metonímia vezet tovább a forradalom céljelentéshez: a vér a sérülés, vérontás

¹² Ezek a *piros vér* példák azonban szinte kizárólag csak irodalmi kontextusban, azok közül is emelkedett, hazafias hangulatú szövegekben fordultak elő. Ez az eredmény tovább igazolja a Pusztai (2011) által is megfigyelt tényt a *piros* dominánsan pozitív konnotációról.

helyett áll – ezt a metonimikus figyelemáthelyeződést (*metonymic meaning shift*) a HATÁS AZ OK HELYETT fogalmi metonímia motiválja. A lánc harmadik, egyben utolsó darabjaként a sérülés/vérontás fogalmi nyújtanak mentális hozzáférést a forradalom kevésbé kézzelfogható, absztrakt és komplex fogalmához, az EREDMÉNY A CSELEKVÉS HELYETT fogalmi metonimiát megvalósítva ezáltal. Ez utóbbi esetben a korreláció alapja a forradalmakról alkotott kulturális tudásunknak az a része, amely szerint a forradalmak gyakran járnak személyi sérüléssel, szélsőségesebb esetekben (akár) halállal. A legérdekesebb ide vonatkozó kérdés, hogy a két színnév, a *piros* és a *vörös* közül miért az utóbbi kapcsolódik rendszeresen a forradalomhoz köthető fogalmakhoz?

Meggyőződésünk szerint az erre a kérdésre adható válasz a két színnév fizikai alapjelentése által konvencionálisan jelölt árnyalatok közötti perceptuális különbségekre vezethető vissza. Ahogy a *Bevezetőben* összefoglaltuk, mind a színnévkérdésről szóló szakirodalom korai darabjai (Csapodi 1899; Kenedy 1921), mind a színárnyalatok fizikai megkülönböztetését célul kitűző kutatások (Mclaury et al, 1997), mind pedig a napjainkban konvencionálisnak számító, sztenderd nyelvhasználatot tükröző akadémiai állásfoglalás (Pusztai 2011) szerint a *piros* hagyományosan a világosabb, míg a *vörös* a sötétebb színárnyalatot jelöli. Számos, a színneveket vizsgáló tanulmány (Philip 2006; Szlávi 2008; Allan 2009) alátámasztja azt a tényt, hogy a sötétebb színek negatív fogalmak megalkotására és jellemzésére használatosak, míg a világos színnevek gyakrabban kapcsolódnak pozitív fogalmakhoz. (Így hát nem meglepő, hogy Mclaury et al. [1997: 77] színjellemző tesztjében a tesztalanyok a *vöröst* a *piroshoz* képest „vészjóslóbb” [„more sinister”] árnyalatként írták le.)

Mindez nemcsak azt világítja meg, hogy miért éppen a *vörös* köthető a forradalom nem túl pozitív fogalomköréhez, hanem egyúttal az általános tendenciát is, amelybe a konkrét példa (a *vörös* és a forradalom kapcsolata) beleágyazódik. Jelesül, hogy a JÓ VILÁGOS ÉS A SÖTÉT ROSSZ metaforák meghatározzák (vagy részben meghatározzák) a színnevek figuratív, jelentéskiterjesztésen alapuló használatát (esetünkben a *piros* mint az egészség és az érettség, termékenység jele, a *vörös* mint a tabunak számító szexuális tartalmak, fizikai elváltozások jele stb.). Azt, hogy ezek a metaforikus jelentéskiterjesztés útján létrejövő jelentések hogyan hatnak vissza az eredeti, színárnyalatot jelölő alapjelentésre (pontosabban: hogyan relativizálják el azt), jól példázzák az *elpirul* vs. *elvörösödik* kifejezések, ahol szintén a (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT és a HATÁS AZ OK HELYETT metonimiák vannak jelen, amennyiben valamilyen érzelmi reakció hatására vérrel telítődik az arcunk. Ami a két jelenség perceptuális, fizikai megnyilvánulását illeti: pontosan ugyanaz történik mindkét esetben, ugyanaz a vér tolu az arcunkba (nagyjából ugyanazzal az intenzitással) ugyanazt a színhatást elérve. Az egyetlen különbség a nyelvközösség által konvencionálisan rögzített *értelmezése* a két jelenségnek. Míg az első esetben egy ártatlan (l. még pl. a *piros tojás* ártatlanságát), finom gesztusról van szó, amely tipikusan egy bókra adott reakció, addig az *elvörösödik* esetében jelen van a negatív konnotáció, hiszen valamiféle erősebb zavart fejez ki, titok akaratlan elárulását, szorult helyzetet stb. Tehát ugyanannak a (fizikai, fiziológiai) jelenségnek a pozitív vagy negatív értelmezése határozza meg a két színnév használati viszonyait. Az így megképződő, jelentéskiterjesztett jelentések tehát már nem (feltétlen) illeszkednek az alapjelentés sötétebb-világosabb disztribúciójához (hiszen pl. az *elvörösödik* és az *elpirul* árnyalatai fizikailag megegyeznek, nincsen közöttük sötétebb/világosabb különbség, mint ahogy a többi, vérrel kapcsolatos kifejezésekben sem fordul elő a színnevek fizikai alapjelentés szerinti, eredeti sötétebb-világosabb eloszlása). Ez a folyamat, vagyis az alapjelentés tulajdonképpeni felülírása a figuratív jelentések által, továbbá az a tény, hogy a színnevek sötétebb-világosabb distinkción alapuló fizikai alapjelentésbeli különbséget már nem megtartó, de arra közvetett módon visszavezethető figuratív jelentések egymás mellett, egymással párhuzamosan vannak jelen a mai magyar nyelvhasználatban, feltételezhetően a piros-vörös probléma komplexitásának fő forrásai.

Mindent összevetve, a *piros* és a *vörös* szemantikai vizsgálata számos, a két színnév használati megoszlásával kapcsolatos sajátosságot világított meg. Ezek az eredmények korrelációt mutatnak a korpuszvizsgálat előző részét képező kvantitatív elemzés eredményeivel. A kvalitatív elemzés legfőbb eredményeit, pontosabban azt, hogy milyen szemantikai tartományokkal együtt használatos a *piros*, és milyenekkel a *vörös*, az 5. táblázat összegzi.

5. táblázat. A pirossal és a vörössel kapcsolatba kerülő jelentéstartományok

piros	vörös
valamely entitás külső szintulajdonsága (<i>piros szoknya, piros labda</i>)	egy adott (állat- vagy növény-)faj neve (<i>vörös áfonya, vöröshangya</i>)
érettség (<i>piros paradicsom, piros cseresznye</i>)	megeőröltetés, düh (<i>vörös arc, vörös szem</i>)
egészség (<i>piros száj, piros nyelv</i>)	szexualitás (<i>vörös rúzs, vörös lámpa</i>)
érdem (<i>piros pont</i>)	forradalom (<i>vörös zászló, vörös khmer</i>)
figyelmeztetés (<i>piros lap, piros lámpa</i>)	sérülés (<i>vöröskereszt</i>)

Először is, a két színnév közül a *piros* sokkal kevésbé használatos figuratív jelentéseiben, mint a *vörös*, helyette az esetek többségében külső, fizikai (szín)tulajdonságot jelöl. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne léteznének a *piros*hoz köthető, kollokációiban rendszeresen előforduló figuratív jelentései. A kiemelkedő kognitív és perceptuális feltűnőség mellett ide tartoznak az érettség, az egészség és a termékenység szorosan egymáshoz kötődő, absztrakt fogalmai. Az, hogy ezek a pozitív fogalmak a *piros*hoz, és nem a *vörös*hez kötődnek, mint láthattuk, egy, a két színnév eredeti, nem figuratív jelentéseiből, vagyis a sötétebb-világosabb színárnyalatot jelölő, fizikai jelentésükből elvonatkoztatott/metaforikus jelentéskiterjesztés (A JÓ VILÁGOS, A ROSSZ SÖTÉT) eredménye. Ehhez képest a *vörös* figuratív használata jóval gyakoribb, ezzel egy időben a külső, fizikai (szín)tulajdonságot jelölő használata visszaszorulóban van. Azokban az esetekben, amikor mégis külső szintulajdonságot jelöl, az általa jelölt entitások valódi színe jócskán eltávolodik mind a konvencionálisan *vörösként*, mind pedig a konvencionálisan *pirosként* meghatározott árnyalatoktól, vagy a lila árnyalatok felé (mint ahogy azt pl. a *vöröskáposzta* esetében láttuk), vagy a barnás-narancssárgás árnyalatok felé (pl. *vörösfenyő, vörös réz, vörös róka*). Másrészt korpuszeredményeink azt mutatják, hogy az állat- és növénynevek esetében a *vörös*+N kollokációk egy meghatározott fajt vagy fajtát jelöltek, míg a *piros*+N kollokációk esetében ez nem fordult elő (vagyis előbbieket a lexikalizáció magasabb fokán állnak az utóbbiaknál). Továbbá, a *vörös*+N kollokációknak egy bizonyítottan nagyobb hányada volt jelen a korpuszunkban figuratív használatban. Ezeknek a jelentéskiterjesztés útján létrejövő figuratív jelentéseknek első és legjellemzőbb lépése a (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímia, amely a vér fogalmához biztosít mentális hozzáférést, ezen keresztül pedig a sérülés/baleset sérülés okozása, forradalom, düh, megeőröltetés, szexualitás és tűz fogalmakhoz.

A *vörös* etimológiája alapján azt feltételeztük, hogy a két színnév közül a vér egyedül a *vörös* szemantikájában játszik majd fontos szerepet. Ezzel szemben eredményeink azt mutatják, hogy a vér fogalma mindkét színnév figuratív jelentéseiben fontos szerepet játszik (l. a sokszor hivatkozott (SZÍN)TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímiát). A színnevek szemantikai disztribúcióját strukturáló fő különbség tehát nem a vérhez való erős kapcsolódás, hanem az, hogy ez a kapcsolódás pozitív vagy negatív nézőpontú-e, azaz pozitív vagy negatív értékek, konnotációk társulnak-e az adott színnév (vérből) kiterjesztett, figuratív jelentéseihez. Ennek a polaritásnak tehát fontos következményei vannak a két színnév szemantikájára nézve: a *piros* gyakran hordoz pozitív jelentéselemeket, de mint ahogy a korpuszelemzés eredményei mutatják, magasabb gyakoriságánál fogva a semleges, „fizikai (szín)tulajdonság” jelentés is sokkal jellemzőbb a *pirosra*, mint a *vörösre*. Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy a *vörös* fizikai, színjelentése napjainkra igencsak háttérbe szorult – ez pedig komoly ellenérvet támaszt alapszínnévi státuszát illetően.

5. Konklúzió

A korpusz- és kognitív elemzés alapján biztosan állíthatjuk, hogy az első két hipotézisünk beigazolódtott. Először is, feltételeztük, hogy jelentős különbségek mutatkoznak majd a két színnév között

típus- és példánygyakorisági megoszlásaikban. E mögött a *vörös*sel alkotott kollokációk erősebben lexikalizálódott státusza állhat (vagyis az, hogy a *vörös* használata egy meghatározott számú, de gyakran használt kifejezésre korlátozódik, míg a *piros* használata jóval szélesebb körű, ennél fogva a vele alkotott kifejezések változó gyakoriságúak). Ezzel összefüggésben a második hipotézisünkben előrebocsátottuk, hogy a *piros* főképp konkrét, fizikai színjelentésében lesz majd használatos, míg a *vörös*re a figuratív jelentésű használat lesz inkább jellemző. A szemantikai elemzés alátámasztotta, hogy a *vörös* etimológiai alapjául szolgáló vér a *vörös* figuratív jelentéseinek legnagyobb részében motivációs szerepet játszik, ugyanakkor a *piros*hoz köthető jelentések motivációjában is megjelenik. Összességében a szemantikai elemzésből az a következtetés vonható le, hogy a *vörös* eredeti, fizikai, egy bizonyos színárnyalatot jelölő jelentése a szinkron nyelvhasználatból kiszorulóban van, így alapszínnevi státusza erősen megkérdőjelezhető.

Kutatásunk fényt derített továbbá arra is, hogy az alapszínnevstátusz nem feltétlenül egyenlő a gyakorisággal – a kettő megfeleltetése tehát módszertani tévedésnek bizonyul. Bár a *vörös* igen gyakori színnevet számít a magyarban (l. az 1. táblázatot), ez a gyakoriság abból ered, hogy kevés számú, de gyakran használt, megszilárdult kollokációkban fordul elő. Ezeknek a kollokációknak a jelentős része azonban nem külső szintulajdonságot jelöl, vagy nem olyan tárgyakat, amelyek valós színe megfelelne a *vörös* által konvencionálisan jelölt sötétebb pirosas árnyalatnak. A gyakori használattal párhuzamosan ezeknek a kifejezéseknek egy jelentős része idiomatizálódott. Ezekben a *vörös* jelentése már csak közvetetten kapcsolódik a színnev fizikai alapjelentéséhez: az utóbbi figuratív jelentéskiterjesztés útján jött létre az előbbi alapjelentésből. A két színnev, a *piros* és a *vörös* közül, mint ahogy arra a típus- és példánygyakorisági elemzésünk rámutatott, egyértelműen a *piros* a produktívabb. Ez a színnev jóval nagyobb eséllyel fordul elő alacsony típusgyakoriságú, új keletű kifejezésekben, ahol tipikusan nem figuratív, fizikai, szintulajdonságot jelöl. Ezt a megfigyelésünket a szemantikai elemzés is megerősíti. Ennek tanúsága szerint a *piros* a dominánsan pozitív vagy semleges szintermus. Ugyancsak fontos eredmény, hogy a két színnev közül a *piros* kapcsolódik a feltűnőséghez (*salience*), nem pedig a *vörös*, ez a tulajdonság pedig az alapszínnevség egyik meghatározó kritériuma (Moss 1989). Mindezek függvényében arra a következtetésre jutottunk, hogy a *vörös* a mai magyar nyelvben nem tekinthető alapszínnevet. Sokkal inkább – Berlin és Kay (1969: 35) alternatív (és kevésbé ismert) hipotézisével egybehangzóan azt állítjuk, hogy a *piros*nak mint alapszínnevet két jelentése van: az általánosabb jelentésű, főlegrendelt színkategóriaként használt *piros*₁ és a sötétebb árnyalattal, a *vörös*sel kontrasztot alkotó világosabb piros árnyalat, a *piros*₂.

Dolgozatunkban a *piros* és a *vörös* színnevek alapszínnevstátuszának tisztázására tettünk kísérletet. A korpusz- és kognitív nyelvészeti elemzés alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a *vörös* a mai magyar nyelvben nem tekinthető alapszínnevet. Az állítás teljes körű igazolásához pszicholingvisztikai vizsgálatok lennének szükségesek, ám arra vonatkozó kutatások, hogy milyen sorrendben és mikor jelenik meg a két színnev¹³ a nyelvvelajátítási folyamatban – legjobb tudásunk szerint – nem léteznek. Mindazonáltal eredményeink alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a *vörös* használata a nyelvvelajátításnak egy jóval későbbi szakaszában jelenik meg, mint a *piros*é.

SZAKIRODALOM

- Allan, Keith 2009. The connotations of English colour terms: Colour-based X-phemisms. *Journal of Pragmatics* 41: 626–37.
- Bárczi Géza (szerk.) 1994. *Magyar szófejtő szótár*. Második kiadás. Trezor, Budapest.
- Barratt, Leslie B. – Miklós Kontra 1996. Matching Hungarian and English color terms. *International Journal of Lexicography* 9/2: 102–17.
- Bauer, Laurie 1983. *English word-formation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹³ Közülük csak a *piros* jelenik meg Gósy (1998) színnevek elsajátításáról szóló kutatásában (és ez a körülmény szintén sokatmondó a *vörös* nem alapszínnevi státuszát illetően). Ebben a színfelismerő vizsgálatban 50, 5 és 7 év közötti gyermeknek kellett a nekik mutatott színeket megnevezni (összesen húszféle színt használtak). A részt vevő gyermekek mindegyike fölmertette a pirosot (a *vörös* előfordulásáról a cikk sajnos nem közöl adatokat).

- Berlin, Brent – Paul Kay 1969. *Basic color terms: Their universality and variation*. University of California Press, Berkeley, CA.
- Bornstein, Marc H. 1975. Qualities of color vision in infancy. *Journal of Experimental Child Psychology* 19: 401–19.
- Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and language use*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Csapodi István 1899. Vörös és piros. *Magyar Nyelvőr* 28: 201–4.
- Eöry Vilma (szerk.) 2007. *Értelmező szótár +*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Forbes, Isabel 1979. The terms *brun* and *marron* in modern standard French. *Journal of Linguistics* 15: 295–305.
- Gárdonyi József 1920. Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 16: 84–7.
- Gósy, Mária 1998. Színmegnevezések gyermekkorban és felnőttkorban. In Lengyel Zsolt – Navracsecs Judit (szerk.): *Alkalmazott nyelvészeti tanulmányok II*. Veszprém: Veszprémi Egyetem. 55–69.
- Gries, Stefan Th. 2006. *Introduction*. In: Gries, Stefan Th. – Anatol Stefanowitsch (eds.): *Corpora in cognitive linguistics: Corpus-based approaches to syntax and lexis*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Jenssen, Theo – Gisela Redeker (eds.) 1999. *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Kenedy Géza 1921. Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 18: 33–4.
- Kicsi Sándor 1988. Az alapszínnevek lexikalizálásáról. *Magyar Nyelvőr* 112: 456–63.
- Kiss Gábor 2004. A piros, vörös és más színnevek használata a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 160–5.
- Kiss Gábor – Isabel Forbes 2001. *Piros, vörös – red, rot, rouge*. In: Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 190–9.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris. Budapest.
- Lengyel Klára 2000. *A szóösszetétel*. In: Keszler Borbála (szerk.): 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 324–48.
- Maclaury, Robert E. – Judit Almási – Zoltán Kövecses 1997. Hungarian *piros* and *vörös*: Color from points of view. *Semiotica* 114/1–2: 67–81.
- Moss, A. E. 1989. Basic colour terms: Problems and hypotheses. *Lingua* 78: 313–20.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC*.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2015. Mennyiségből minőséget. Nyelvtechnológiai kihívások és tanulások az MNSZ új változatának elkészítésében. In: Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *MSZNY 2015. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. JATEPress, Szeged, 109–21.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2011. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ratliff, Floyd 1976. On the psychophysiological bases of universal color terms. *Proceedings of the American Philosophical Society* 120: 311–30.
- Selényi Pál 1948. Piros és veres. *Magyar Nyelvőr* 72: 12–4.
- Szlávi, Anna 2008. *The conceptualization of black and white in Adjective + Noun compounds*. Unpublished MA thesis. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
- Uusküla, Mari 2008. *Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: Myths and facts*. Tartu University Press, Tartu.
- Uusküla, Mari – Urmas Sutrop. 2007. Preliminary study of basic colour terms in modern Hungarian. *Linguistica Uralica* 43/2: 102–22.
- Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics: Primes and universals*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Wong, May L.-Y. 2012. Corpus linguistics and cognitive linguistics: A convergence of basic assumptions. *International Journal of Cognitive Linguistics* 3/1: 43–68.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2004. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Tóth-Czifra Erzsébet

ELTE BTK

Kulturális nyelvészet doktori program

Benczes Réka

Monash Egyetem, Melbourne

Függelék

A piros+N és vörös+N kollokációk típus- és példánygyakorisági megoszlása

A típusok száma	Piros+N	A példányok száma	Vörös+N	A példányok száma
1	lámpa	356	kereszt	1872
2	pont	228	bor	1157
3	paprika	198	ördög	414
4	lap	114	hagyma	398
5	szín	113	csillag	329
6	zászló	102	zászló	222
7	rózsa	95	bolygó	192
8	alma	93	khmer	186
9	folt	85	réz	138
10	virág	82	katona	116
11	jelzés	73	posztó	113
12	ruha	64	szín	109
13	tojás	61	haj	106
14	arc	60	fény	106
15	ceruza	54	begy	94
16	szalag	53	here	90
17	gomb	53	rózsa	88
18	csík	53	fenyő	86
19	betű	53	folt	82
20	szem	52	vérsejt	79
21	sapka	52	terror	79
22	vonal	51	köd	77
23	vér	46	szőnyeg	71
24	fény	45	hadserég	68
25	festék	42	vértest	66
26	szőnyeg	40	eltolódás	65
27	csizma	39	arc	61
28	autó	39	márvány	60
29	szív	37	fej	51
30	labda	36	festék	50
31	szegfű	34	szem	49
32	bor	34	tégla	45
33	betli	33	bársony	42
34	nadrág	32	szegfű	41
35	pötty	31	lobogó	39
36	tulipán	30	gárdista	38
37	száj	30	nyakkendő	37
38	ing	29	óriás	35
39	csőr	29	kakas	33
40	sál	28	csík	33

A típusok száma	<i>Piros</i> +N	A példányok száma	<i>Vörös</i> +N	A példányok száma
41	szoknya	28	iszap	28
42	kendő	28	hangya	26
43	kabát	28	kánya	26
44	sáv	27	vonal	24
45	paprika	27	postakocsi	24
46	orr	27	kő	24
47	könyv	27	salak	22
48	pulóver	26	mező	22
49	nap	26	zóna	21
50	bogyó	26	hús	21
51	pántlika	25	betű	21
52	nyakkendő	25	virág	20
53	láng	25	ruha	20
54	kör	24	nap	20
55	papucs	22	gróf	20
56	ló	22	ember	20
57	kocsi	22	lámpa	19
58	alap	22	fonál	19
59	sarok	21	szalag	18
60	madár	21	selyem	17
61	háromszög	21	kutya	17
62	lé	20	por	16
63	fej	20	kép	15
64	bársony	20	hó	15
65	ász	19	föld	15
66	paradicsom	19	bőr	15
67	műanyag	19	agyag	15
68	cipő	19	vércse	14
69	bőr	19	maffia	14
70	ajak	19	kéz	14
71	útlevel	18	kokárda	14
72	tinta	18	homokkő	14
73	nyíl	18	báró	14
74	hó	18	sarok	13
75	toll	17	kendő	13
76	szandál	17	izzás	13
77	pecsét	17	homok	13
78	masni	17	farok	13
79	gömb	16	drapéria	13
80	fez	16	diktatúra	13
81	csillag	16	káposzta	13
82	pad	15	róka	12
83	könyvecske	15	pont	12

A típusok száma	Piros+N	A példányok száma	Vörös+N	A példányok száma
84	király	15	köröm	12
85	kereszt	15	korong	11
86	blúz	15	félhold	11
87	öv	14	örség	10
88	zokni	14	áfonya	10
89	trikó	14	szőr	10
90	selyem	14	szikla	10
91	petty	14	macska	10
92	nyelv	14	kockakő	10
93	gyertya	14	fal	10
94	cseréptető	14	bársonyfűggöny	10
95	tégla	13	alap	10
96	pipacs	13	abrosz	10
97	kő	13		
98	fazék	13		
99	vászon	12		
100	karika	12		
101	fotel	12		
102	csikó	12		
103	bogár	12		
104	szám	11		
105	metró	11		
106	mellény	11		
107	hal	11		
108	gyümölcs	11		
109	fűggöny	11		
110	filctoll	11		
111	cserép	11		
112	cseresznye	11		
113	topánka	10		
114	tető	10		
115	tenyér	10		
116	szírom	10		
117	ribizli	10		
118	posztó	10		
119	mező	10		
120	mez	10		
121	lada	10		
122	kalap	10		
123	fakanál	10		
124	cérna	10		
125	bojt	10		
126	bicikli	10		

SUMMARY

*Tóth-Czifra, Erzsébet and Benczes, Réka***A corpus and cognitive linguistic analysis of *piros* and *vörös*:
Productivity, figurativity and basicness**

Previous studies on the Hungarian colour terms *piros* and *vörös*, both denoting ‘red’, have concentrated on one of the following questions: either (1) disambiguating the meanings of the two terms; or (2) their status in Hungarian as basic colour terms. In the present paper we attempt to resolve these issues in one go by a combined approach of corpus and cognitive linguistics. Accordingly, we hypothesize that (1) as *vörös* had more time to undergo idiomatization, there will be significant differences and systematic trends between the type/token ratios of the two terms; (2) *piros* is a more generic term used for a larger and looser range of concepts, while *vörös* is associated with a more limited range of concepts; and (3) *piros* is mostly used in its primary, literal sense, while *vörös* tends to be used in a figurative sense. On the basis of a corpus and cognitive linguistic analysis of data extracted from the updated Hungarian National Corpus, we come to the conclusion that *vörös* is not a basic colour term of Hungarian.

Keywords: basic colour term; *piros*; *vörös*; corpus linguistics; cognitive linguistics; conceptual metonymy

Az intertextualitás vizsgálata nyelvészeti szempontból**1. Bevezetés, problémafelvetés**

Az intertextualitás kérdésköre a germanisztikai nyelvudomány egyik aktuális és közkedvelt kutatási területe, számos tanulmány foglalkozik a szövegek között felfedezhető sokrétű kapcsolatrendszer leírásával (l. Fix 2000; Krause 2000; Janich 2008; V. Rada 2013). Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom vizsgálatakor azt tapasztalhatjuk, hogy az említett kérdés jelenleg még kevésbé feldolgozott területe a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomnak, csupán néhány esettanulmány és szövegtani monográfia tárgyalja a szövegek közötti intertextuális viszonyokat (l. Szikszainé 1999; Boronkai 2006; Kabán 2011). Érdemes azonban részletesebben is foglalkozni a kérdéskörrel, hiszen vizsgálata számos új lehetőséget rejt magában a szövegek és szövegfajták kutatásával kapcsolatban, amelyek a magyar nyelvészeti kutatások szempontjából is hasznosnak bizonyulhatnak.

Dolgozatom célkitűzése a szövegek közötti intertextuális viszonyok vizsgálata egy nyelvészeti szempontú elemzésben. Feltételezésem szerint ugyanis nem csupán az irodalmi szövegek körében, hanem a hétköznapi szövegek esetében is funkcionális szereppel bírnak az intertextuális összefüggések. A dolgozat empirikus részében különböző szövegfajtákat képviselő reklámszövegeket elemzek, mégpedig a szövegek és szövegfajták közötti intertextuális viszonyok feltárása céljából. Ahhoz, hogy a szövegek közötti intertextuális viszonyokat feltárjuk, elsőként részletesen elemeznünk kell az egyes szövegeket egy olyan egységes szempontrendszer szerint, amelynek alapján kimutathatóvá válnak a köztük lévő összefüggések. Mivel a dolgozat vizsgálati tárgyát különféle, saját gyűjtésű reklámszövegek alkotják, ezért olyan elemzési modell szükséges, amely figyelembe veszi a reklámok multimodális jellegét, ennek megfelelően egy multimodális stíluslemzési modell segítségével (Stöckl 2003) dolgozom, kiegészítve az intertextualitás szempontjával.

A dolgozat felépítését tekintve két nagyobb egységre tagolódik: elsőként a szövegek közötti intertextuális jelenségek nyelvészeti vizsgálatához szükséges elméleti háttér kidolgozásával foglalkozom, majd az ezt követő, empirikus részben az elemzési modell és a saját gyűjtésű szövegek bemutatása, illetve a kiválasztott szövegfajtákat képviselő reklámszövegek konkrét elemzése következik.

SUMMARY

Tóth-Czifra, Erzsébet and Benczes, Réka

**A corpus and cognitive linguistic analysis of *piros* and *vörös*:
Productivity, figurativity and basicness**

Previous studies on the Hungarian colour terms *piros* and *vörös*, both denoting ‘red’, have concentrated on one of the following questions: either (1) disambiguating the meanings of the two terms; or (2) their status in Hungarian as basic colour terms. In the present paper we attempt to resolve these issues in one go by a combined approach of corpus and cognitive linguistics. Accordingly, we hypothesize that (1) as *vörös* had more time to undergo idiomatization, there will be significant differences and systematic trends between the type/token ratios of the two terms; (2) *piros* is a more generic term used for a larger and looser range of concepts, while *vörös* is associated with a more limited range of concepts; and (3) *piros* is mostly used in its primary, literal sense, while *vörös* tends to be used in a figurative sense. On the basis of a corpus and cognitive linguistic analysis of data extracted from the updated Hungarian National Corpus, we come to the conclusion that *vörös* is not a basic colour term of Hungarian.

Keywords: basic colour term; *piros*; *vörös*; corpus linguistics; cognitive linguistics; conceptual metonymy

Az intertextualitás vizsgálata nyelvészeti szempontból

1. Bevezetés, problémafelvetés

Az intertextualitás kérdésköre a germanisztikai nyelvudomány egyik aktuális és közkedvelt kutatási területe, számos tanulmány foglalkozik a szövegek között felfedezhető sokrétű kapcsolatrendszer leírásával (l. Fix 2000; Krause 2000; Janich 2008; V. Rada 2013). Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom vizsgálatakor azt tapasztalhatjuk, hogy az említett kérdés jelenleg még kevésbé feldolgozott területe a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomnak, csupán néhány esettanulmány és szövegtani monográfia tárgyalja a szövegek közötti intertextuális viszonyokat (l. Szikszainé 1999; Boronkai 2006; Kabán 2011). Érdemes azonban részletesebben is foglalkozni a kérdéskörrel, hiszen vizsgálata számos új lehetőséget rejt magában a szövegek és szövegfajták kutatásával kapcsolatban, amelyek a magyar nyelvészeti kutatások szempontjából is hasznosnak bizonyulhatnak.

Dolgozatom célkitűzése a szövegek közötti intertextuális viszonyok vizsgálata egy nyelvészeti szempontú elemzésben. Feltételezésem szerint ugyanis nem csupán az irodalmi szövegek körében, hanem a hétköznapi szövegek esetében is funkcionális szereppel bírnak az intertextuális összefüggések. A dolgozat empirikus részében különböző szövegfajtákat képviselő reklámszövegeket elemzek, mégpedig a szövegek és szövegfajták közötti intertextuális viszonyok feltárása céljából. Ahhoz, hogy a szövegek közötti intertextuális viszonyokat feltárjuk, elsőként részletesen elemeznünk kell az egyes szövegeket egy olyan egységes szempontrendszer szerint, amelynek alapján kimutathatóvá válnak a köztük lévő összefüggések. Mivel a dolgozat vizsgálati tárgyát különféle, saját gyűjtésű reklámszövegek alkotják, ezért olyan elemzési modell szükséges, amely figyelembe veszi a reklámok multimodális jellegét, ennek megfelelően egy multimodális stíluslemzési modell segítségével (Stöckl 2003) dolgozom, kiegészítve az intertextualitás szempontjával.

A dolgozat felépítését tekintve két nagyobb egységre tagolódik: elsőként a szövegek közötti intertextuális jelenségek nyelvészeti vizsgálatához szükséges elméleti háttér kidolgozásával foglalkozom, majd az ezt követő, empirikus részben az elemzési modell és a saját gyűjtésű szövegek bemutatása, illetve a kiválasztott szövegfajtákat képviselő reklámszövegek konkrét elemzése következik.

Bár az intertextualitás átfogóbb vizsgálatához több szöveg (amelyek egyúttal különféle szövegfajták reprezentánsai is) elemzése lenne szükséges, jelen dolgozat keretei között erre nincsen lehetőség, ezért a célkitűzésem néhány kiválasztott szöveg részletes elemzése, amelynek alapján ugyan általános következtetéseket még nem vonhatunk le, mégis szemlélteti az intertextualitás elemzésének nyelvészeti lehetőségeit, és a későbbi, átfogóbb vizsgálatok kiindulópontjául szolgálhat. Az elemzés egyúttal módszertani szempontból is releváns lehet, hiszen mind az intertextuális jelenségek vizsgálatára választott elemzési modell működőképességét, mind pedig a multimodális szövegek elemzési lehetőségeit bemutatja.

2. Elméleti háttér

Az alábbi fejezet célja a vizsgálathoz szükséges alapfogalmak definiálása, valamint egy egységes elméleti háttér kialakítása. Mivel a dolgozat során az intertextuális viszonyokat különféle reklám-szövegeken vizsgálom, ezért az elméleti háttér kidolgozásánál két nyelvészeti kutatási terület eredményeire támaszkodom: egyrészt a nyelvészeti intertextualitás-kutatás, másfelől a szövegnyelvészet jelentik a szükséges elméleti hátteret a jelenség megfelelő megközelítési módjához. A dolgozat adta keretek között azonban nem a szerteágazó kutatástörténetet és az intertextualitás, valamint a szöveg fogalmának sokféle definíciós lehetőségét szeretném bemutatni, sokkal inkább a dolgozat során használt kulcsfogalmak (*intertextualitás, szöveg, szövegfajta és reklám*) tisztázására törekszem.

2.1. A nyelvészeti intertextualitás-kutatás

2.1.1. Intertextualitás-felfogások a magyar és a német nyelvű szakirodalomban

Az intertextualitással foglalkozó szakirodalom vizsgálatakor különbséget kell tennünk az irodalomtudományi és a nyelvtudományi megközelítések között. Az alap gondolat, miszerint az egyes szövegek között sokrétű kapcsolatrendszer jöhet létre, köztudottan az irodalomtudományból származik, és Julia Kristeva 1967-es tanulmányára vezethető vissza. A szövegek közötti kapcsolatrendszer alap gondolatából kiindulva, számos intertextualitás-koncepció és ennek kapcsán sokféle terminológia kialakult. A következő áttekintésben néhány, nyelvészeti szempontból is hasznosítható kutatási irányt mutatok be, mégpedig a magyar és a germanisztikai nyelvtudomány vonatkozó szakirodalmá alapján. Az intertextualitással kapcsolatos kutatások három különböző irányhoz sorolhatók: különböző tehetünk a radikális intertextualitás-felfogás, a restriktív megközelítési mód és a „közvetítő” modellek között (l. Janich 2008; V. Rada 2013).

A radikális intertextualitás-felfogás tágan értelmezi az intertextualitás fogalmát, e szerint minden szöveg kapcsolatban áll valamilyen módon a már meglévő szövegekkel. E megközelítésmód az 1960-as, 1970-es évek irodalomelméleti kutatásaiból származik, főként Julia Kristeva (1967) munkásságához köthető, és leginkább a kultúra- és irodalomtudományi munkákra jellemző. A radikális koncepció egy olyan kitágított szövegfelfogáson alapul, amelynek értelmében a szöveg kevésbé körülhatárolható, Kristeva értelmezése szerint a kulturális jelenszerek minden formája és maga a kultúra is szövegnek tekinthető. A posztmodern irodalomelmélet szövegértelmezéséből következően az intertextualitás is tág körű fogalom, amelynek értelmében „minden szöveg csak a korábbi szövegekhez viszonyítva hozható létre, illetve értelmezhető” (Janich 2008: 179, ford. Gy. K.).¹ A radikális intertextualitás-felfogás recepciójából a germanisztikai nyelvtudomány területéről leginkább Heinemann (1997) és Linke–Nussbaumer (1997) elgondolását érdemes kiemelni, akik részletesen foglalkoznak ezzel a koncepcióval. Megállapításuk szerint a radikális intertextualitás-felfogás tudományosan improduktív és nyelvészetileg nehezen értelmezhető, mivel a szöveg és az intertextuális viszonyok kitágított értelmezése radikálisan túlmutat a nyelven. Bár a szöveg folyamatszerűségének hangsúlyozása miatt e felfogás összefüggésbe hozható a kognitív nyelvészet

¹ A német nyelvű idézet: „[...] jeder Text immer nur vor der Folie bereits existenter anderer Texte geschrieben und gelesen werden kann [...]” (Janich 2008: 179).

szövegértelmezésével, mégsem alkalmas a nyelvészeti intertextualitás-kutatás alapjául, hiszen itt a szöveg és az intertextualitás fogalma eltávolodik a nyelvtől, a szigorúan esztétikai perspektíva okán pedig a szövegek kommunikációs beágyazottságát teljesen figyelmen kívül hagyja, és ez a nyelvészeti vizsgálatok számára alkalmatlanná teszi (Janich 2008: 180).

A *restriktív intertextualitás-fogalom* képviselői törekvéseket tesznek az intertextualitás tág és bizonytalanul definiálható fogalmának a leszűkítésére. E megközelítésmód is az irodalomtudományból származik, célja a szövegek közötti különféle viszonyok differenciálása és tipológiája. A restriktív felfogáshoz sorolható például az irodalomtudományban Genette (1982) klasszifikációja és Broich–Pfister (1985) munkássága. A restriktív koncepció a szöveget körülhatárolható és viszonylag önálló képződménynek tekinti, az intertextualitást a szövegleírás aspektusaként értelmezi, és leszűkíti a konkrét szövegek között kimutatható utalásokra. Pfister 1985-ös definíciója értelmében az intertextualitás fogalma „a tudatos, szándékolt és jelölt utalásokra korlátozódik, valamely szöveg és egy másik szöveg vagy szövegcsoporthoz” (Broich–Pfister 1985: 25; idézi: Janich 2008: 181, ford. Gy. K.).² Az intertextualitás ebben az értelmezésben tehát a szöveg alapvető jellemzője, amely a szövegben megjelenő konkrét utalásokon alapul. Az 1990-es évek végén a germanisztikai nyelvtudományban számos munka reflektál a restriktív intertextualitás-felfogásra, amelyben fontos szerepet játszik az, hogy az intertextualitás fogalma leszűkül a verbális objektumok közötti kapcsolatokra, így a szövegek közötti viszony nyelvileg megragadhatóvá válik, tehát a fogalom nyelvészeti szempontú vizsgálatok számára is alkalmas lehet. Az ilyen irányú nyelvészeti kutatások közül a germanisztikai szakirodalomból Wolfgang Heinemann (1997) felfogását érdemes kiemelni. Heinemann aktuális problémaként utal az intertextualitás fogalmának sokféle értelmezési lehetőségére, ami a szakirodalomban a „szövegek általános, hálózatszerű összefüggéseinek jelenségétől” a „két (vagy több) szöveg közötti konkrét kapcsolatok” jelöléséig terjed (Heinemann 1997: 22, ford. Gy. K.),³ ezért szükségesnek látja egy egyértelmű meghatározás kialakítását. A radikális felfogással szemben Heinemann tehát az intertextualitás fogalmának leszűkítése mellett érvel, és javaslatot tesz egy szövegnyelvészeti szempontú intertextualitás-fogalom kialakítására. Véleménye szerint a radikális felfogásban a fogalom elveszíti specifikus tartalmát, ezért meghatározásában törekszik a tág jelentésmező korlátozására. A radikális intertextualitás-értelmezésből következik a szövegfogalom relativizálódása, és ennek leszűkítését is szükségesnek tartja, utalva a nyelvészeti kutatások tárgyára. A restriktív koncepciónak megfelelően Heinemann elmélete szerint az intertextualitás fogalmán nem a „szövegek univerzális kapcsolatrendszeré” értendő, hanem a konkrét szövegek között felfedezhető kapcsolatok, és munkájában kidolgozza a fogalom további leszűkítésének lehetőségét (Heinemann 1997: 32–3, ford. Gy. K.).⁴

Az ímént tárgyalt, kétféle álláspont mellett – amelyek az intertextualitás fogalomkörét egyrészt markánsan kitágítják, másrészt lényegesen leszűkítik –, számos olyan munkát találunk a germanisztikai szakirodalomban, amelyek egyik előbbi modellbe sem sorolhatók egyértelműen, inkább köztes álláspontot képviselnek. Az úgynevezett „közvetítő” modellek (*vermittelnde Modelle*) szövegfelfogására általánosan jellemző, hogy figyelembe veszik a szöveggalkotás és a szövegértelmezés produktív és receptív folyamatait. Mivel ezek a koncepciók a szöveget nem statikus produktumként értelmezik, az intertextualitást sem alapvető szövegjellemzőnek tekintik (*Texteigenschaft*), hanem az értelemalkotás dinamikus folyamatához kötik, amelyhez ugyan szükségesek a szövegben található konkrét jelzések, utalások, emellett azonban nagy hangsúlyt kap a befogadó szerepe az intertextualitás felismerésében. A közvetítő modellek közé sorolható többek között az irodalomtudományban Holthuis (1993) recepcióorientált megközelítésmódja, aki 1993-ban megjelent monográfiájában kizárólag az intertextualitás kérdéskörével foglalkozik. Célkitűzése egy recepcióorientált intertextualitás-koncepció kidolgozása, ennek megfelelően a szöveg feldolgozásának folyamatát állítja

² A restriktív intertextualitás-fogalom Pfister német nyelvű definíciója szerint: „ein restriktiver Intertextualitätsbegriff [...], der eingengt ist »auf bewusste, intendierte und markierte Bezüge zwischen einem Text und vorliegenden Texten oder Textgruppen«” (Broich–Pfister 1985: 25; idézi: Janich 2008: 181).

³ Heinemann az intertextualitás fogalmáról német nyelven: „das Phänomen der generellen Vernetztheit von Texten [...], aber auch konkrete Beziehungen zwischen zwei (oder mehreren) Texten” (Heinemann 1997: 22).

⁴ Heinemann az intertextualitás fogalmáról német nyelven a következőket írja: „nicht die universelle Vernetztheit von Texten, [sondern] die Wechselbeziehungen zwischen konkreten Texten, [eingegrenzt auf] die grundsätzliche Textsortengeprägtheit” (Heinemann 1997: 32–3).

a középpontba, amely elmélete szerint intertextuális viszonyok által irányított folyamat, és alapvetően a szövegben található intertextuális jelzések befolyásolják (Holthuis 1993: 32). Hasonló felfogást képvisel Wolf-Dieter Krause (2000), aki szövegtani munkájának *Intertextualitás* című fejezetében a nyelvtudomány számára használható intertextualitás-értelmezéssel foglalkozik. Meglátása szerint a radikális koncepciók tudományos szempontból improduktívak, mivel nem vezetnek új, konkrét felismerésekhez a nyelvészet számára. A szövegnyelvészet szempontjából szükségesnek látja az intertextualitás-felfogás bizonyos szintű korlátozását, hiszen a szöveg nyelvészeti vizsgálatára épülő tudományág szempontjából nem elfogadható, hogy a tág értelmezések eredményeképpen éppen a szöveg fogalma relativizálódik. Ugyanakkor a szerző Heinemann restriktív irányú elgondolására utalva kifejti, hogy az intertextualitás fogalma semmiképp nem felesleges a nyelvtudomány számára, hiszen az intertextualitás a szövegek egyik objektív tulajdonságának tekinthető.

A magyar nyelvészeti szakirodalomban az intertextualitás kérdésköre jelenleg még kevésbé feldolgozott kutatási területnek tekinthető, az 1990-es, 2000-es évektől azonban egyre több munka foglalkozik ezzel a kérdéssel, így Szikszainé Nagy Irma (1999), Tolcsvai Nagy Gábor (2001), Kárpáti Eszter (2006), Balázs Géza (2007) szövegtani monográfiáinak idevonatkozó részei, valamint Boronkai Dóra (2006), Bańcerowski Janusz (2010) és Kabán Annamária (2011) esettanulmányai. Bár e művek szövegfelfogása és elméleti kerete eltérő, az intertextualitás megközelítésmódjának szempontjából mégis egymás mellé rendelhetők, és többségük a restriktív megközelítési módhoz sorolható.

Szikszainé Nagy Irma szövegtani monográfiája (1999) külön fejezetben tárgyalja a szövegek közötti összefüggéseket, így átfogó képet ad az intertextualitás jelenségéről. A szerző a jelenség megnevezésére a „szövegköziség” terminust alkalmazza. Az intertextualitást önálló, konkrét szövegek között, asszociatív úton létrejövő kapcsolatként definiálja (Szikszainé 1999: 338). A szerző az intertextuális viszonyok számos aspektusával foglalkozik, tárgyalja a lehetséges kifejezőeszközöket, a jelöltség kérdését, az intertextualitás létrejöttének okait és funkcióit – mindezeket irodalmi szövegek példáján szemlélteti. Az intertextuális viszonyok bemutatásánál a szerző Genette (1982) tipológiáját tekinti kiindulópontnak, ennek megfelelően példákon keresztül szemlélteti a transztextualitás öt fő típusát: az intertextualitást, a paratextualitást, a metatextualitást, a hipertextualitást és az architextualitást. Itt érdemes megjegyezni, hogy a magyar terminológiában a nemzetközileg elterjedt „intertextualitás” és a magyar „szövegköziség” megnevezés egyaránt használatos. Balázs Géza szövegantropológiai monográfiájában (2007) az intertextualitás különféle típusaival foglalkozik, és különböző szövegfajták példáján mutatja be a jelenséget. Kárpáti Eszter 2006-os elméleti munkájában a szöveg fogalmával kapcsolatban röviden kitér az intertextuális viszonyok lehetőségére. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani monográfiájában (2001) az intertextualitás a szövegszerzés kritériumai között jelenik meg, Beaugrande és Dressler (1981) nyomán.

Míg a szövegtani monográfiák elméleti megközelítésben tárgyalják az intertextualitás kérdését, addig az esettanulmányok specifikus kutatási szempontok szerint vizsgálják az intertextualitást – röviden bemutatják ugyan az elméleti hátteret, mégis hangsúlyozottan empirikus munkák. Ezek közül emelek ki néhányat: Boronkai Dóra (2006) tanulmányában a dialógusokat vizsgálja az intertextualitás szempontjából. Bańcerowski Janusz (2010) többek között olyan metaszovegbeli operátorokat vizsgál, amelyek intertextuális relációkra utalhatnak. Kabán Annamária (2011) stilisztikai szempontú verselemzésében az intertextualitás és a szöveghozó összefüggéseit vizsgálja.

A fenti áttekintés a germanisztikai és a magyar szakirodalom néhány jelentősebb álláspontját mutatta be, a pozíciók lehetséges csoportosításával. V. Rada Roberta vonatkozó monográfiájában (2013) rámutat arra, hogy az intertextualitás-felfogások közötti különbség legfőképpen abból adódik, hogy eltérő szövegdefiníció alapján dolgoznak, és így eltérő módon értelmezik az intertextualitás fogalmát (V. Rada 2013). A bemutatott felfogások közül a nyelvtudományi vizsgálatok számára leginkább a restriktív koncepció bizonyult alkalmasnak, az 1990-es évektől mind a germanisztikai, mind pedig a magyar szakirodalomban egyre több nyelvészeti munka foglalkozik a szövegek között létrejövő, nyelvileg megragadható intertextuális viszonyok elemzésével és tipologizálásával. A magyar nyelvtudományban az intertextualitással kapcsolatban az irodalmi és nem irodalmi szövegek vizsgálata egyaránt jellemző, míg a germanisztikai nyelvészet dominánsan a nem irodalmi szövegekkel foglalkozik, hangsúlyozott célkitűzése ugyanis egy olyan intertextualitás-tipológia kialakítása, amely a nem irodalmi szövegek elemzésére is alkalmas.

2.1.2. Intertextualitás-tipológia

A lényegesebb intertextualitás-felfogások áttekintése után az intertextuális viszonyok különböző típusainak tisztázása is szükséges. A germanisztikai szakirodalomban számos intertextualitás-tipológia található, mégpedig a nem irodalmi szövegekre vonatkozóan is. Az ilyen irányú nyelvészeti munkák leginkább Holthuis (1993) intertextualitás-tipológiáján alapulnak, aki az intertextualitásnak két alaptípusát különbözteti meg: a *referenciális* és a *tipológiai intertextualitást*, amelyeket globális alaptípusoknak tekint (*Globaltypen*). A szerző utal az intertextuális viszonyok ilyenfajta tipológiájának előzményeire is: a szöveg-szöveg, illetve szöveg-szövegfajta szintű kapcsolatok elkülönítése visszavezethető Broich–Pfister (1985) szöveg- és rendszerszöveg-referencia (Einzeltext-/Systemtextreferenz) és Petőfi–Olivi (1988) referenciális és tipológiai intertextualitás (referenzielle/typologische Intertextualität) fogalomparjára. A legtöbb nyelvészeti intertextualitás-tipológia alapvetően e két típust különbözteti el, az újabb kutatások azonban már egy harmadik típust is említene, mégpedig a szövegfajta szintjén megjelenő intertextualitást, amelynek a jelentőségére elsőként Josef Klein (2000) hívja fel a figyelmet.

Az intertextuális viszonyok tipologizálásánál tehát három alapvető típust különböztethetünk meg: a referenciális intertextualitást, a tipológiai intertextualitást és a szövegfajta közötti intertextualitást (l. Janich 2008; V. Rada 2013). A referenciális intertextualitás (*referenzielle Intertextualität/Einzeltextreferenz*) a szöveg-szöveg szintű kapcsolatokat, vagyis az egyes szövegek közötti konkrét utalásokat jelenti. Ulla Fix meghatározása szerint: „Egy konkrét szöveg, azaz egy szövegpéldány formailag vagy tartalmilag utalhat más szövegekre, amennyiben felmutatja az előző szöveg vagy a következő szöveg tartalmi vagy formai elemeit” (Fix 2000: 449, ford. Gy. K.).⁵ A szakirodalomban az intertextualitásnak e típusát dolgozták fel leginkább, és az intertextualitás fogalmán sok esetben ezt az általánosan elfogadott típust értik. A kutatók többsége – különböző terminológiát alkalmazva ugyan, de – részletesen foglalkozik e viszonyrendszer leírásával. Ulla Fix (2000) szöveg-szöveg szintű kapcsolatokról beszél (*Text-Text-Beziehung*). Krause (2000) speciális intertextualitásnak nevezi (*spezielle/aktuelle, syntagmatische Intertextualität*), Holthuis (1993) az intertextuális viszonyok egyik globális alaptípusaként, mégpedig a referenciális intertextualitásként tárgyalja.

A konkrét szöveg és valamely szövegfajta közötti viszony alkotja az intertextualitás második típusát, amely a szakirodalom alapján *tipológiai intertextualitásnak* (*typologische Intertextualität/Systemreferenz*) nevezhető. A tipológiai intertextualitás esetében leginkább a szövegfajta által való eltérés, valamint a szövegfajta keveredése vethet fel további kérdéseket (l. V. Rada 2008). Az intertextualitás második típusának meghatározásakor Heinemann definíciójára utalok, aki a következőképpen írja le a szöveg és szövegfajta között létrejövő intertextuális kapcsolatot: A tipológiai intertextualitás „a konkrét szövegek alapvető, szövegfajta által történő meghatározottságát” („*die grundsätzliche Textsortenprägtheit*”) jelenti, amelynek értelmében a konkrét szöveg bizonyos szövegfajta reprezentánsa, és az adott szövegfajta releváns jegeit mutatja (Heinemann 1997: 34, ford. Gy. K.). A nyelvtudomány régóta foglalkozik a szöveg és szövegfajta összefüggéseinek tudományos leírásával, már Beaugrande–Dressler (1981) is intertextualitásnak nevezi ezt a típust, amely kulturális hagyományokon alapul, hiszen „a nyelvhasználók a beszéd és az írás kulturálisan szabályozott konvencióira visszanyúlva hoznak létre intertextuális szöveg-szövegfajta szintű kapcsolatokat” (Fix 2000: 449).⁶ A germanisztikai szakirodalomban e típusal kapcsolatot is számos elnevezés található: Ulla Fix (2000) szöveg-szövegminta szintű kapcsolatnak (*Text-Textmuster-Beziehung*) nevezi, Krause (2000) általános intertextualitásként (*allgemeine/paradigmatische Intertextualität*) tartja számon, Holthuis (1993) pedig tipológiai intertextualitásnak nevezi a konkrét szöveg és valamely szövegfajta között felfedezhető kapcsolatot.

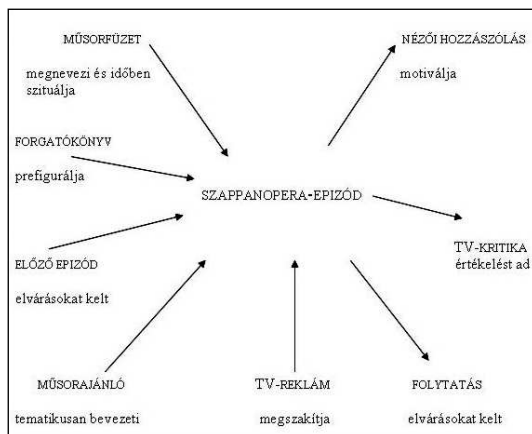
Az intertextualitás harmadik típusa már nem a konkrét utalásokat jelenti, hanem a szövegfajta szintjére vonatkozik, és a szövegfajta leírásának és rendszerezésének egy egészen új perspektíváját jelenti. A szövegfajta közötti intertextualitás (*Textsorten-Intertextualität*) terminuson Klein „a szövegfajta közötti funkcionális összefüggéseket” („*die funktionale Vernetzung zwischen*

⁵ Eredetiben: „Ein konkreter Text, ein Textexemplar kann sich auch – formal oder inhaltlich – auf andere Textexemplare beziehen, indem er Inhalts- oder Formelemente von Vortexten [...] aufgreift bzw. auf Folgetexte verweist“ (Fix 2000: 449).

⁶ Eredetiben: [Jeder Sprachteilnehmer greift] „auf kulturell geregelte Konventionen des Schreibens und Sprechens [zurück], und stellt [...] intertextuelle Text-Textmusterbeziehungen her“ (Fix 2000: 449).

Textsorten”) érti (Klein 2000: 33). A szerző a szövegfajtákat pragmatikai megközelítésben vizsgálja, Brinker szövegfajta-definíciójából (1985) indul ki, és a szövegfajták leírásának és klasszifikációjának kategóriáit egészíti ki a szövegfajták közötti intertextualitás szempontjával.

E felfogás szerint a szövegfajták strukturált részrendszereket alkotnak, és különböző „interakciós keretekbe” (*Interaktionsrahmen*) sorolhatók. Az egyes szövegfajták tehát paradigmaticus viszonyban állnak egymással, és az ilyen értelemben összetartozó szövegfajták együttesen egy komplex kommunikációs feladat ellátására alkalmasak (Adamzik 2000: 103).

1. ábra. A szövegfajták közötti intertextuális viszonyok ábrázolása a szappanopera-epizód példáján, Josef Klein alapján (Klein 2000: 35, ford. Gy. K.)

A példa a szappanopera-epizód és az ezzel funkcionálisan összefüggő szövegfajták viszonyrendszerét ábrázolja, a Klein által javasolt hálózatos formában. A szerző a szappanopera-epizódot tipikus, médiumát tekintve televízióban megjelenő szövegfajtként jellemzi. Az ábrán látható, hogy a központi szövegfajta köré gyűjtötte az ezzel összefüggésbe hozható szövegfajtákat, és megnevezte a köztük felfedezhető funkcionális viszonyt. A szövegfajtákat az ábrán nyílak kötik össze, amelyek a két szövegfajta közti viszony irányát jelzik. Az ábráról ilyen értelemben leolvasható például, hogy a műsorajánló mint szövegfajta tematikusan bevezeti a szappanopera-epizód szövegfajtáját, a megelőző epizód a szappanopera-epizód irányában elvárásokat kelt, míg a szappanopera-epizód a nézői hozzászólás szövegfajtájára motiváló hatást gyakorol.

Klein az újfajta viszonyrendszer leírásához saját terminológiát dolgoz ki. A szövegfajták közötti kapcsolatrendszer átláthatósága érdekében új fogalmakat vezet be: előzmény-szövegfajtának (*Vor-Textsorte*) nevezi azokat a szövegfajtákat, amelyek kiindulópontként motiválják más szövegfajták szövegpéldányainak létrejöttét (az ábrán ilyenek a bal oldalon látható szövegfajták, például a műsorajánló vagy a forgatókönyv). Azok a szövegfajták, amelyek más szövegfajták befolyására, motivációs hatására jönnek létre, Klein felfogása szerint következmény-szövegfajtának (*Nach-Textsorte*) tekinthetők (a szappanopera-epizód tekintetében ezek az ábra jobb oldalán található szövegfajták, így például a nézői hozzászólás és a kritika) (Klein 2000: 36).

A Klein által javasolt módszer szerint tehát hálózatos formában ábrázolhatók az azonos interakciós kerethez (pl.: televíziós szövegfajták, reklám, törvényhozás) tartozó szövegfajták közötti funkcionális összefüggések. Természetesen itt is felmerülnek vitatható pontok, így például az egyes szövegfajták meghatározása (többek között adódhat a kérdés, hogy különböző szövegfajtáknak nevezhetjük-e a „szappanopera-epizódot” és az „előző epizódot”), ám a szövegfajták közötti intertextualitás leírásához a Klein-féle módszer kiindulópontnak tekinthető.

Klein elgondolására utalva Kirsten Adamzik (2000) releváns, új kategóriának tartja a szövegfajták közötti hálózatszerű összefüggést, és a szövegnyelvészet aktuális feladatai közül kiemeli a szövegfajták egymással való összefüggéseinek kutatását: „A leglényegesebb kategória, amellyel a szövegfajták kutatását sürgősen ki kellene egészíteni, a szövegfajták átfogóbb kommunikatív struktúrákba való beágyazódásának kritériumát, illetve azok egymással való összefüggéseit érinti” (Adamzik 2000: 109, ford. Gy. K.).⁷

A bemutatott intertextualitás-típológia kapcsán felmerül a kérdés, hogy a nyelvészeti intertextualitás-kutatás során leginkább elterjedt restriktív koncepció megfelelő elméleti háttérrel jelent-e az újfajta kategória, a szövegfajták közötti intertextuális viszonyok vizsgálatához. A tény, hogy a tipológiában a szövegfajta kategóriája is megjelenik, nem mond ellent a restriktív intertextualitás-koncepciónak, hiszen a konkrét szöveg szövegfajta által történő meghatározottságát az idevonatkozó nyelvészeti szakirodalom már régóta az intertextualitáshoz sorolja – Beaugrande és Dressler (1981) is intertextualitásnak nevezi e viszonyrendszert. A restriktív koncepció alapvetően tehát a szöveg-szöveg és a szöveg-szövegfajta viszonyok leírására alakult ki, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy az új kategória, a bemutatott tipológiában megjelenő szövegfajták közötti intertextualitás esetében alkalmas-e a restriktív megközelítés elméleti háttérnek, vagy esetleg módosításra szorul.

2.2. Szövegnyelvészeti alapok: a reklám szövegfajtái

Mivel dolgozatomban az intertextualitás jelenségét reklámszövegek elemzésén keresztül vizsgálom, az alábbi fejezetben a vizsgálathoz szükséges szövegnyelvészeti alapokkal foglalkozom. A kutatáshoz a szöveg és a szövegfajta fogalmának definiálása mellett a reklám nyelvészeti megközelítésének tisztázása is szükséges. A dolgozat keretei között nincsen lehetőség a szöveg és a szövegfajta számos nyelvészeti megközelítésmódjának részletes áttekintésére és különböző aspektusainak tárgyalására, ezért az alábbiakban csupán a célkitűzésem szempontjából releváns szempontokra szorítok.

2.2.1. A szöveg és a szövegfajta fogalma

A nyelvészeti szakirodalomban a szöveg fogalmára vonatkozóan számos különböző megközelítési módot találunk, amelyek különféle szempontokat helyeznek előtérbe a szöveg definiálásakor. A nemzetközi szakirodalomból a dolgozat célkitűzéseinek megfelelően leginkább Beaugrande és Dressler (1981) szövegfelfogását érdemes megemlíteni, hiszen itt az intertextualitás szempontja a szöveg egyik alaptényezőjeként, a szövegszerűség lényeges ismérveként jelenik meg. A magyar nyelvészeti szakirodalomban a szöveg hagyományos értelmezése (l. Szikszainé 1999) mellett leginkább a szemiotikai alapú szövegfelfogás (l. Petőfi S. 1994), a kognitív nyelvészeti megközelítés (l. Tolcsvai Nagy 2001) és a szöveg antropológiai felfogása (l. Balázs 2007) dominál.

A dolgozat célkitűzésének megfelelő elméleti háttér és szövegdefiníció kiválasztásánál figyelembe kell venni, hogy az empirikus vizsgálat során az elemzésem tárgyát különböző, multimodális reklámszövegek alkotják, amelyek nem csupán nyelvi elemekből állnak, hanem nonverbális elemeket is tartalmaznak, így például képeket, esetleg zenei részeket. A szöveg megfelelő elméleti megközelítéséhez a másik fontos szempont a szövegek funkciója, amely a kutatás során fontos szerepet játszik az intertextuális viszonyok differenciálásánál. E kritériumok alapvetően befolyásolják a szöveg adekvát megközelítésmódját: a kutatási céljaimnak leginkább a funkcionális-pragmatikai megközelítésmód és egy szemiotikai szövegdefiníció integrálása felel meg.

Az egységes elméleti háttér alapja tehát a szemiotikai szövegfelfogás, amely figyelembe veszi a szöveget alkotó különböző jelrendszerek összefüggéseit, hiszen ma már egyre inkább a multimodális szöveg tekinthető prototipikusnak. Petőfi S. János szemiotikai szövegdefiníciója megfelel a kutatás célkitűzéseinek, miszerint a szöveg egy dominánsan verbális, szemiotikai kommunikátumként hatá-

⁷ Adamzik: „Die m.E. wesentlichste Beschreibungskategorie, um die die Textsortenforschung dringend erweitert werden sollte, betrifft das Kriterium der Einbettung von Textsorten in umfassendere kommunikative Strukturen und ihre Vernetztheit miteinander“ (Adamzik 2000: 109).

rozható meg: „A szemiotikai textológia keretében használt ’szöveg’ terminus egy olyan *multimediális, de dominánsan verbális kommunikátumra* utal, amely egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs-szituációban egy tényleges vagy feltételezett funkció betöltésére alkalmasnak tekinthető, s mint ilyen összefüggőnek és valamiképpen lezárult egésznek tartható” (Petőfi S. 1994: 81). E definíció értelmében magyarázható a szövegek nyelvi részeivel szoros egységet alkotó képi és zenei elemek jelenléte, amelyek így a szövegegész szerves részeként értelmezhetők.

Az elméleti háttér másik központi eleme a szövegfajta fogalma,⁸ ennek meghatározásakor Klaus Brinker (1985) gyakran idézett, pragmatikai irányú definíciójából indulok ki, ezt tekintem alapnak, amely azonban kutatásom célkitűzésének megfelelően bizonyos szempontból kiegészítésre szorul. Brinker meghatározása szerint a szövegfajták „a nyelvi kommunikáció olyan komplex mintái, amelyek a nyelvközösségen belül, a történelmi-társadalmi fejlődés során, a kommunikációs igényeknek megfelelően jöttek létre” (Brinker 1985: 118, ford. Gy. K.).⁹

Ez a definíció a szövegfajták pragmatikai irányú felfogásának lényeges kritériumait tartalmazza, szituatív, kommunikatív-funkcionális és strukturális jegyek összességéként tekint a szövegfajtára (Brinker 1985: 124), ám csak a nyelvi kommunikáció körére vonatkozik. A szemiotikai szövegdefiníció bevonásával azonban ez a szövegfajta-meghatározás kiterjeszhető az általam vizsgált multimodális szövegekre is. Így a Brinker-féle szövegfajta-definíció a szemiotikai szöveg meghatározással kiegészítve alkalmassá válik a multimodális szövegfajták leírására. Kutatásom során tehát a szemiotikai szövegdefiníció értelmében, a multimodális szintű kommunikáció komplex mintáit tekintem szövegfajtának. Az imént bemutatott elméleti keret és a fogalom meghatározások olyan kiindulópontnak tekinthetők, amelyek az intertextuális viszonyok tipológiájának leírásához megfelelő elméleti alapot jelentenek.

2.2.2. A reklám fogalma nyelvészeti megközelítésben

2.2.2.1. A reklám fogalmának meghatározása

A szakirodalomban számos definíciót találunk a reklám fogalmára vonatkozóan, mégpedig különféle szempontok előtérbe helyezésével, így például pszichológiai, gazdasági és szociológiai meghatározások egyaránt fellelhetők a reklámkutatások területén. Bár a reklám alapvetően marketinges jelenségnek tekinthető, vizsgálata nem áll távol a nyelvészettől – számos nyelvészeti tanulmány foglalkozik a reklám különféle nyelvi aspektusaival (többek között Sowinski 1998; Janich 1999) –, és az újabb kutatások kifejezetten összekapcsolják a két területet: Veszelszki Ágnes részletesen foglalkozik a marketolinguisztika mint új kutatási irány lehetőségeivel (l. Veszelszki 2014).

Mivel jelen dolgozat nyelvtudományi megközelítésben foglalkozik a reklám jelenségével, ezért a kutatási célnak megfelelően Hoffmann definícióját választottam, amely megfelelő kiindulópontot jelent a reklámszövegek további vizsgálatához: „A reklám a hírek tervezett, nyilvános közvetítésének nevezhető abban az esetben, ha a hír, üzenet bizonyos csoportok ítéletalkotását és/vagy cselekvését befolyásolja, és ezáltal egy javakat, szolgáltatásokat vagy ötleteket előállító vagy lefektető csoportot vagy intézményt szolgál (növelve, megtartóan vagy feladatainak megvalósításában).” (Hoffmann 1981, idézi: Janich 1999: 17, ford. Gy. K.).¹⁰ Ezen a ponton fontos hangsúlyoznunk, hogy a befogadó a reklám észlelése által nem feltétlenül kerül befolyásolás alá, hiszen a reklám önmagában mindössze a befolyásolásra tett kísérlet, amelynek megvalósulása a befogadón is múlik. Ezt azért szükséges kiemelni, mert a reklámokat gyakran támadják manipulatív jellegük miatt (Janich 1999:16).

⁸ Kutatásom során következetesen a *szövegfajta* terminust használom, a germanisztikai szakirodalomban alkalmazott *Textsorte* kifejezés mintájára, mégpedig a magyar szakirodalomban leginkább használatos *szövegtípus* kifejezés értelmében.

⁹ Brinker definíciója eredetiben: „[...] komplexe Muster sprachlicher Kommunikation [...], die innerhalb der Sprachgemeinschaft im Laufe der historisch-gesellschaftlichen Entwicklung aufgrund kommunikativer Bedürfnisse entstanden sind“ (Brinker 1985: 118).

¹⁰ Eredetiben: „Werbung wird die geplante, öffentliche Übermittlung von Nachrichten dann genannt, wenn die Nachricht das Urteilen und/oder Handeln bestimmter Gruppen beeinflussen und damit einer Güter, Leistungen oder Ideen produzierenden oder absetzenden Gruppe oder Institution (vergrößernd, erhaltend oder bei der Verwirklichung ihrer Aufgaben) dienen soll“ (Hoffmann 1981 nach Janich 1999: 17).

2.2.2.2. A reklám materiális tulajdonságai

A materialitás központi fogalom a reklám vizsgálatára vonatkozóan, mivel a sokféle reklámszöveg e tulajdonság alapján klasszifikálható. A materialitás fogalmának tisztázásakor Barbara Sandig szövegstilisztikai munkájára (2006) támaszkodom. Eszerint a materialitás egy olyan komplex fogalom, a szövegek olyan tulajdonsága, amely magában foglalja mindazon jellemzőket, amelyek lehetővé teszik, hogy a szöveget a befogadó észlelhessen. Számos jellemző együttesen alkotja tehát a szöveg materialitását. Az alábbiakban e jellemzők közül emelek ki néhányat, mégpedig azokat, amelyek a későbbi elemzés elméleti hátterét biztosítják.

A materialitás szempontjából tehát az egyik lényeges fogalom a *csatorna*, hiszen ez biztosítja, hogy a szöveg fizikailag eljusson a szövegalkotótól a befogadóig. Az auditív és a vizuális észlelési lehetőségeknek megfelelően a csatorna akusztikus, optikai vagy egyszerre akusztikus és optikai lehet. A csatornát el kell különítenünk a materialitás egy másik releváns elemétől, az úgynevezett *szöveghordozó felülettől* (*Textträger*). E felfogás szerint a szöveghordozó azt a materiális alapfelületet jelenti, amelyen a nyelvi jelek, a kép és a zene megjelennek. Ide sorolható többek között a papír, a vászon vagy a tábla. Végül – a célkitűzésben szereplő vizsgálat szempontjából – a szöveg materiális tulajdonságai közül a gyakran és rendkívül sok értelemben használt médium fogalmának tisztázása szükséges. Sandig meghatározása értelmében a médium „egy technikai csatornán keresztül közvetített [...], részben valamely szöveghordozó felületen közvetlenül elérhető, [programszerű,] speciális használata a vizuális kommunikációnak [...]” (Sandig 2006: 435, ford. Gy. K.).¹¹ E definíció értelmében tehát a médiumokhoz sorolhatjuk például a különböző újságokat és tévéadókat.

2.2.2.3. A reklám mint multimodális szöveg

A reklámszövegek komplex, összetett jelenségek, amelyek számos jelrendszer elemeit tartalmazhatják, a nyelvi jelek mellett képi, zenei elemeket is magukban foglalhatnak, amelyek a szöveg konstitutív részét képezik, mégpedig szövegfajtánként eltérő kombinációban. A reklámszövegek centrális tulajdonságának, a multimodalitásnak a leírásakor Stöckl koncepcióját (2003: 305–23) tekintem kiindulópontnak. Stöckl szemiotikai alapú felfogása szerint a kommunikáció két alapvető megjelenési módja különíthető el egymástól, amelyek egyúttal a szövegek differenciálását is jelentik, mégpedig a monomodalitás és a multimodalitás. A monomodalitás esetében a kommunikáció kizárólag egyetlen jelrendszer használatára korlátozódik. A hagyományos szövegfajták sok esetben tipikusan monomodalisak, és egyértelmű nyelvi konstrukcióként jelennek meg, a gyors ütemű technikai fejlődés és a sokféle médium megjelenésével azonban ma már a szövegek túlnyomó többségére a multimodalitás jellemző. A multimodális szöveg fogalmán tehát olyan szövegek értendők, amelyek többféle jelrendszer kombinációjából épülnek fel: „[...] multimodálisnak olyan kommunikatív artefaktumokat nevezünk, amelyeket több jelrendszer összekapcsolódása jellemez, és amelyek létrehozása, észlelése és kognitív feldolgozása megköveteli, hogy az egyes jelrendszereket egymással formai és tartalmi szinten is kapcsolatba hozzuk” (Stöckl 2003: 308, ford. Gy. K.).¹²

Lényeges azonban különbséget tennünk a multimodalitás és a multimedialitás fogalma között, amelyek a szakirodalomban nem egységesen használt terminusok. Jelen megközelítésmód keretein belül a multimedialitás – a multimodalitással ellentétben – nem a kommunikáció fajtájára és módjára, hanem sokkal inkább az azt közvetítő médiumra vonatkozik, mint például a televízió vagy az újság. A két fogalom azonban szorosan összefügg egymással, hiszen a multimodalitás csak bizonyos mediális feltételek mellett jöhet létre. A multimodalitás tehát a reklámszövegek releváns jellemzője, az effajta szövegekben azonban a különböző jelrendszerek szövegfajtánként eltérő kombinációban jelenhetnek meg, ami lényeges szempontot jelent a reklámszövegek klaszifikációjánál.

¹¹ Eredetiben: „Medien sind hier die über einen technischen Kanal (Habscheid 2000: 136) vermittelten, teils auf Textträgern auch haptisch verfügbaren spezifischeren Nutzungen visueller Kommunikation [...] mit ihrer jeweiligen programmatischen Ausrichtung und visuellen Ausgestaltung“ (Sandig 2006: 435).

¹² Eredetiben: „[...] ‚multimodal‘ soll kommunikative Artefakte benennen, die sich durch eine Verbindung mehrerer Codesysteme auszeichnen und deren Produktion, Wahrnehmung und kognitive Verarbeitung das formale und inhaltliche in Beziehung Setzen der einzelnen Zeichenrepertoires erfordern“ (Stöckl 2003: 308).

2.2.2.4. A reklámszöveg és a reklámszövegfajta fogalma

A reklámszöveg fogalmának nyelvészeti meghatározásához egy integrált definíciót használok, amely egyfelől Petőfi S. János (1994) szemiotikai szövegdefinícióján, másfelől pedig Hoffmann és Janich korábban idézett reklámmeghatározásán (l. Janich 1999) alapul. Ennek megfelelően a *reklámszöveg* olyan dominánsan verbális szemiotikai kommunikátumként határozható meg, amely többféle jelrendszer elemeit tartalmazhatja, és amelynek kommunikációs szándéka, hogy a hírek, üzenetek tervezett és nyilvános közvetítésével a befogadót befolyásolja. A reklámszövegek azonban nem alkotnak homogén csoportot, hiszen a konkrét szöveggaloktatás, a mediális feltételek és a jelek kombinációjának szempontjából heterogénnek tekinthetők. E szövegek alapvetően a közös funkció által tartoznak össze, mégpedig, hogy a befogadó befolyásolására tesznek kísérletet. A reklámszövegek heterogén csoportja tehát tovább klasszifikálható, különböző reklámszöveg-csoportokra osztható. A reklámszövegek egzakt leírása és elemzése szükségessé teszi a reklámszövegfajta fogalmának meghatározását.

A fent kidolgozott szövegfajta-definíció – amelynek értelmében a multimodális szintű kommunikáció komplex mintáit tekintem szövegfajtának – alkalmas a reklám szövegfajtáinak meghatározására is, hiszen a nyelvi jelek mellett figyelembe veszi a multimodális szövegek sajátosságait is. Ennek megfelelően, minden szövegfajta – a Brinker-féle értelmezésben, de kibővítve a multimodális kommunikáció szintjére –, amelynek kommunikációs szándéka a reklámozás, reklámszövegfajta-nak nevezhető. Ilyen többek között a reklámplakát, az újsághirdetés és a reklámfilm.

3. Vizsgálati rész

Dolgozatom célkitűzése szerint az alábbiakban a szövegek és szövegfajták közötti intertextuális viszonyokat vizsgálom, mégpedig reklámszövegek elemzésén keresztül. Ennek során egyfelől a különböző szövegfajtákat képviselő, konkrét reklámszövegek átfogó elemzésére és ezáltal az intertextuális összefüggések kimutatására törekszem, másfelől pedig a megfelelő elemzési modell lehetőségeit és működőképességét szeretném vizsgálni a multimodális szövegek, szövegfajták közötti intertextuális viszonyok kutatására vonatkozóan.

3.1. A vizsgálati anyag bemutatása

Az elemzés tárgyát saját gyűjtésű reklámszövegek alkotják, amelyek különböző reklámszövegfajtákhoz sorolhatók: egy újsághirdetés, egy reklámplakát, egy brosúra és egy reklámfilm. Mivel a vizsgálati anyag különféle reklámszövegfajtákat tartalmaz, így a konkrét szövegek mellett a szövegfajtákra is kiterjeszhető az intertextualitás vizsgálata. A különböző reklámszövegek mind egy adott termékhez kapcsolódnak, mégpedig autóreklámok a Volvo XC60-as modelljéhez. Az egész oldalas újsághirdetés egy utazási magazinból származik (*Világjáró* utazási magazin, XI/10, 2011. október, hátsó borító), a reklámfilm elérhető az interneten, a plakát a főváros egy forgalmas útja mentén kihelyezett reklám, míg a brosúra célirányosan egy autókereskedésből ered.

A vizsgálati tárgy kiválasztásánál és a vizsgálati anyag összeállításánál több szempontot is figyelembe vettem. A hétköznapi szövegek közötti intertextuális viszonyok nyelvészeti vizsgálatára azért választottam reklámszövegeket, mert a reklám alapfunkciójából következően feltételezhető, hogy a figyelemfelkeltés és a könnyebb memorizálhatóság érdekében a szövegek számos, egymásra vonatkozó intertextuális utalást tartalmaznak. A reklámtermék kiválasztásakor további fontos szempont volt, hogy olyan műszaki terméket kerestem, amelynek háttérben várhatóan átgondolt, precíz reklámstratégia áll, ahol különös hangsúlyt kap a nyelv kreatív használata és a minőségi képi elemek felhasználása, és amelyhez lehetőség szerint sokféle reklámszövegfajta érhető el. E szempontokat figyelembe véve az autóreklámokat választottam a dolgozat vizsgálati tárgyául, mégpedig konkrétan a Volvo márkáját, mivel ehhez a termékhez volt elérhető a legtöbb, különféle reklámszövegfajtaéhoz sorolható reklámszöveg. Az összeállított vizsgálati anyag a reklámszövegfajták viszonylagos sokféleségét mutatja, és lehetővé teszi a közöttük felfedezhető összefüggések vizsgálatát.

3.2. Az elemzési módszer: multimodális szövegek elemzése Stöckl (2003) modellje alapján

A különféle reklámszövegfajták összehasonlításához és a közöttük lévő intertextuális viszonyok kimutatásához olyan elemzési modell szükséges, amely figyelembe veszi a reklámszövegekre általánosan jellemző sajátosságot, a multimodalitást. Az elemzéshez Stöckl szemiotikai alapú modelljét (2003) választottam, amely lehetővé teszi, hogy a reklámszövegeket a kutatás során kifejezetten multimodális karakterüknek megfelelően közelítsük meg (Stöckl 2003: 311–21).

A szerző konkrét kritériumokat sorol fel, amelyek alapján a sokféle jelrendszer alkotta multimodális szöveg szisztematikusan vizsgálható. Az elemzés módszertani alapjának leírásakor kifejti, hogy elsőként az egyes jelrendszerek elemzéséből kell kiindulnunk, és csak a jelrendszerek közötti intermodális kapcsolatok feltárása után válik lehetővé a multimodális szöveg teljes értelmezése és funkcióbeli meghatározása. Az elemzés öt lépésből áll: elsőként a szövegezésre (*Gesamttext*) vonatkozó észrevételek, majd a következő három lépésben a multimodális szövegben előforduló különböző jelrendszerek részletes leírása következik – ezek közé a nyelv, a kép és a zene, valamint ezek mediális változatai tartoznak. Végül az egyes jelrendszerek közötti összefüggések, az úgynevezett „intermodális áthidalások” (*intermodale Brücken*) vizsgálatára kerül sor.

A modell átfogó és részletes elemzést tesz lehetővé, és biztosítja, hogy az egyes reklámszövegfajták, illetve a szövegfajtákat képviselő konkrét szövegek multimodális karakterüket figyelembe véve egymással összehasonlíthatók legyenek (Stöckl 2003: 311–21). Bár az intertextualitás nem szerepel külön pontként az elemzési modellben, mégis lehetővé teszi, hogy az egyes szövegek különböző jelrendszereinek részletes elemzése során a szövegek és a szövegfajták között felfedezhető intertextuális viszonyokat leírjuk, mégpedig nemcsak nyelvi szinten, hanem valamennyi előforduló jelrendszerre vonatkozóan. Az alábbiakban a kiválasztott elemzési modell részletes bemutatása következik, amely a reklámszövegek elemzésének kiindulópontját jelenti.

3.2.1. A szövegegész (Gesamttext)

A vizsgálat első lépéseként a multimodális szöveg elemzése összességében, a különböző jelrendszereket átfogóan történik, mégpedig elsősorban a kommunikatív funkcióját megragadva. Az elemzés első szintje a következő lépésekből áll: elsőként meg kell vizsgálnunk a szöveghordozó felületet és a közvetítő médiumot, figyelembe kell vennünk a reklámban megjelenő központi tartalmi elemeket és az ezáltal meghatározható szociális orientáltságot, vagyis a reklám célcsoportját (a feltételezhető címzetteket, akiket a reklám megszólít). A reklámszöveg átfogó megközelítéséhez tartozik továbbá az előforduló jelrendszerek felsorolása és ezek körülbelüli megoszlási aránya. Az egyes jelrendszerek részletes elemzése azonban már a modell következő szintjét érinti.

A modell első elemzési szempontjához tartozik továbbá a reklámot körülvevő marketingkontextus és a választott reklámstratégia bemutatása is, jelen dolgozat során azonban ezeket az elemzési lépéseket figyelmen kívül hagyom, mivel az idetartozó gazdasági és marketinginformációk bemutatása a dolgozat nyelvészeti kérdésfeltevése és célkitűzése szempontjából nem releváns.

3.2.2. Az egyes jelrendszerek elemzése

A multimodális szöveg vizsgálata során az egyes jelrendszereket, a nyelvi, képi és zenei jeleket, valamint ezek mediális variánsait külön lépésenként elemzem a modell keretein belül, mégpedig különböző, az adott jelrendszer elemzésére vonatkozó kritériumgyűjtemények alapján. Stöckl tehát nem átfogó, valamennyi jelrendszerre egyaránt érvényes vizsgálati kritériumokat javasol, hanem az egyes jelrendszerek jellegzetességeit szem előtt tartó elemzési szempontokat dolgoz ki.

A nyelvi jelrendszer elemzése különösen hangsúlyos egy nyelvészeti vizsgálat esetében, a javasolt modellben is ez a szempont szerepel elsőként. A nyelv mint jelrendszer alapvetően szimbolikus jellegében különbözik a többi vizsgálandó jelrendszertől, a jelölő és jelölt közötti kapcsolat ebben az esetben a leginkább stabil és viszonylag egyértelmű. A nyelvi szint elemzéséhez a szerző hat különböző lépést állapít meg, amelyek a jelrendszer különböző aspektusait helyezik előtérbe.

Elsőként a nyelv mediális változatainak elemzésére kerül sor, mégpedig arra vonatkozóan, hogy a konkrét szövegben a nyelv mely megjelenési formái szerepelnek, és ezek milyen viszonyban állnak egymással. Érdemes kiemelni, hogy az írott és a beszélt nyelv mellett a szerző megkülönbözteti a nyelv úgynevezett „énekelt variánsát” („gesungene Variante”) is, amely a szakirodalomban ugyan szokatlan és nem használatos fogalom, a multimodális szövegek, különösen pedig a reklámszövegek tekintetében azonban mégis indokolt e kategória bevezetése, hiszen funkcionális szerepet tölt be a reklámfilmek esetében.

Második elemzési lépésként a pragmatikai szempontok kerülnek előtérbe, amelynek során a nyelvi cselekvések struktúráinak leírásán van a hangsúly, valamint a beszédaktusok és a különböző mondatfajták összefüggései is itt vizsgálandók. A következő szint a szöveg stilisztikai elemzésére biztosít lehetőséget, amennyiben a szöveg retorikai szerkezetét, a figurákat és trópusokat is bevonja a vizsgálatba. A lexikai szint elemzése különösen fontos szerepet játszik a reklámszövegek esetében, hiszen a termék bemutatása általában bizonyos kulcsszavak köré csoportosul, amelyek a leginkább hatásosan fejezik ki és képviselik a különböző reklámtartalmakat. Azon szövegek esetében, amelyek beszélt nyelvi elemeket is tartalmaznak, a fonetikai-fonológiai sajátosságok elemzése jelenti az utolsó vizsgálati szempontot, ennek analógiájára pedig az írott nyelv esetében a tipográfiai sajátosságok, többek között a betűszín, betűméret és a betűtípus jellemzése alkotja a nyelvi szint elemzésének befejező lépését.

A szöveget alkotó különböző jelrendszerek vizsgálatának keretein belül a nyelvi elemek elemzését a kép követi. A nyelvvel ellentétben a kép értelmezése sokkal inkább függ a környező elemektől és a kontextustól, és ezáltal többféle jelentésre ad lehetőséget. Ebből adódóan a kép szoros összefüggésben áll a stabilabbnak tekinthető nyelvi kóddal, amely az asszociatív úton sokszor megszűrt képi jelentést magyarázza, leszűkíti. A reklám esetében azonban a képi elemek sokrétű kommunikációs lehetőséget rejtenek magukban, mégpedig azáltal, hogy feltűnőbbek, gyorsabb recepciót tesznek lehetővé, hatékonyan rögzülnek az emlékezetben, közvetlenül érzelmekhez kötődnek, valamint információban és konnotációs lehetőségekben egyaránt gazdagok (Stöckl 2003: 316).

Az elemzési modellben a képi jel feldolgozása három lépésben történik. Az első lépés a szövegben előforduló képi elemek leírásából áll, vagyis milyen kategóriákba sorolhatók a képi objektumok (emberek, tárgyak, természeti jelenségek stb.), milyen viszonyban állnak egymással, milyen asszociációkat hívhatnak elő, illetve hogyan szólítják meg a befogadót. A képalkotás szempontjának vizsgálatakor számos aspektust figyelembe kell vennünk: a perspektíva, a közeli és távoli felvételek megoszlása, a kameramozgások, a fókuszálás és a színválasztás mind olyan funkcionális elemek, amelyek által a reklámszöveg a legkülönfélébb hatások kiváltására alkalmas.

A képi elemek elemzésének utolsó lépését a narratív struktúra feltárása jelenti, vagyis annak vizsgálata, hogy a képszekvensek hogyan alkotnak egységes, összefüggő struktúrát, illetve tartalmaznak-e egymással kapcsolódó egységeket. Ezen elemzési kategória tehát a mozgóképpel rendelkező multimodális szövegek körét is érinti.

A Stöckl-féle elemzési módszer harmadik jelrendszerét a zene alkotja, amely a multimodális szövegek bizonyos típusainál fontos szerepet játszik a szövegalkotásban. E felfogás szerint a képhez hasonlóan a zene is olyan kód, amely a stabilabb jelentéssel bíró nyelvi elemekre támaszkodik annak céljából, hogy jelentéshordozó, értelmezhető egységet alkosson a kommunikációs folyamatban. Elsődlegesen azonban a zene a reklámszövegben hangulatokat fejez ki, érzéseket, benyomásokat vált ki, amelyek egyrészt egyfajta háttérként kísérik a reklámtartalmakat, másrészt pedig felerősítik azok hatását az asszociációs és konnotációs lehetőségek által. A nyelvi jelekkel összehasonlítva ki kell emelnünk, hogy a zene mint jelrendszer szintén rendelkezik mediális variánsokkal, mégpedig egyfelől az akusztikus kódként realizált változattal, másfelől a hangjegyek formájában lejegyzett vizuális formával, amely azonban a multimodális szövegek esetében, ahol az akusztikus kódok megvalósítása is lehetséges, lényegesen ritkábban fordul elő. E jelrendszer vizsgálata szintén három lépésből áll: a dallam és a hangszerelés, valamint ezek funkciója a szövegben, a hangerő, a ritmus és a tempó leírása, végül pedig – amennyiben lehetséges –, annak megállapítása, hogy az adott dallam mely ismert zeneműből származik, importált egységként beépülve a multimodális szöveg szerkezetébe.

3.2.3. Az „intermodális áthidalások”, vagyis a jelrendszerek közötti összefüggések

A fent bemutatott három különféle jelrendszer a multimodális szöveg szerkezetében nem egymástól elkülönült, zárt rendszerként jelenik meg, hanem szorosan összefüggnek egymással, számos kapcsolódási pont fedezhető fel közöttük, amelyek egy egységes szövegképződmény létrejöttét biztosítják. Az egyes jelrendszerek különálló vizsgálata után az elemzési módszer utolsó lépését a jelrendszerek kölcsönös egymásra hatásának vizsgálata, a kapcsolódási pontok feltárása jelenti. Ehhez a modell négy különböző szempontot tartalmaz:

A multimodális szövegben összefüggéseket fedezhetünk fel elsőként a nyelv különböző mediális változatai között, amelyek egymás mellett is megjelenhetnek a szövegben, és ezáltal ismétléseket, redundanciát vagy differenciát idézhetnek elő. A nyelv és a kép kölcsönösen kiegészíthetik egymást, különösen akkor, ha időben párhuzamosan futnak a szövegben. A képi elemek kibővíthetik a nyelvi jelek asszociációs lehetőségeit, ezzel szemben a nyelv konkrét funkciót csatolhat a képhez, egy olyan kommunikációs szándékot, amely specializálja és egyúttal konkretizálja a kép szerepét a szövegegészben. A zene és a kép – tehát egy akusztikus és egy vizuális kód – szinkron megjelenése az asszociációs keret kibővítését jelentheti, amennyiben e jelek egymást erősítik. A nyelv és a zene bizonyos auditív tulajdonságok, mint a ritmus, a tempó, a hangerő kapcsán hasonlóságot mutathat – e jellemzők alapján a zene és a beszélt nyelv többé-kevésbé harmonikus vagy diszharmonikus viszonyban állhat egymással.

3.2.4. A modell kiegészítése: Az intertextualitás szempontja az elemzés során

A Stöckl által javasolt elemzési módszer az intertextualitásra vonatkozó elemzési kritériumot nem tartalmazza, vizsgálatom célkitűzésének megfelelően azonban a fent bemutatott elemzési modellt kiegészítem az intertextualitás szempontjával. Ennek megfelelően a konkrét szövegek elemzésének utolsó lépéseként megvizsgálom az intertextuális összefüggéseket az elemzésben részt vevő szövegek között – a multimodalitás értelmében mind a nyelvi, mind pedig a képi jelek szintjén. Az intertextuális viszonyok mindhárom típusára kiterjesztem a vizsgálatot, így tehát a tipológiai intertextualitást, a referenciális intertextualitást és a szövegfajták közötti intertextuális viszonyokat is elemzem: első lépésben a konkrét szöveg szövegfajta által történő meghatározottságát (l. Heinemann 1997), majd a konkrét szövegek között esetlegesen megjelenő explicit és implicit intertextuális utalásokat (l. Fix 2000), végül pedig a szövegfajták közötti funkcionális összefüggésekből adódóan a szövegfajták közötti intertextualitást (l. Klein 2000) vizsgálom. Ezt az összehasonlítást az elemzés első egységében elvégzett, átfogó és részletes szövegelemzés teszi lehetővé, amelynek alapján az egyes szövegek összehasonlíthatóvá válnak, és így az intertextuális összefüggések is kimutathatók közöttük, mégpedig a multimodalitás értelmében nyelvi és képi szinten egyaránt.

A fent bemutatott elemzési modell alkalmasnak tűnik a multimodális reklámszövegek sokrétű elemzésére, mivel egyrészt a multimodális szövegek jellegzetességeit figyelembe véve a nyelvi szempontok mellett nyelven kívüli aspektusokat is bevon az elemzésbe, ezáltal lehetővé téve a multimodális szöveg teljes körű elemzését, másrészt a módszer megfelelő keretet biztosít ahhoz, hogy a különböző jelrendszereket mind önállóan, mind pedig egymással való összefüggéseikben vizsgáljuk.

3.3. Elemzés

Az alábbi fejezetben a már ismertetett, saját gyűjtésű vizsgálati anyag, a különböző szövegfajtákat képviselő reklámszövegek¹³ elemzése következik, mégpedig az imént bemutatott multimodális stíluslemzési modell (Stöckl 2003) keretein belül, kiegészítve az intertextualitásra vonatkozó szempontokkal. Terjedelmi okokból a dolgozat csupán két szövegfajta, az újsághirdetés és a reklámplakát részletes elemzését tartalmazza, a brosúra és a reklámfilm vizsgálatának eredményeit egy rövidebb, összefoglaló fejezetben ismertetem (l. 3.3.3. rész).

¹³ Az elemzés során a szemiotikai szövegdefiníció értelmében a *reklámszöveg* terminust következetesen a szövegegészre vonatkozóan használom, amely a nyelvi, képi és zenei elemeket is magában foglalja. Az így értelmezett multimodális szövegek esetében az intertextualitás jelenségének vizsgálata is nyelvi és képi szinten egyaránt megtörténik.

3.3.1. Az újsághirdetés mint reklámszövegfajta

A vizsgálat első lépéseként az újsághirdetés szövegfajtaját képviselő reklámot (l. 2. ábra) elemzem.

2. ábra. Az újsághirdetés

(forrás: Világjáró utazási magazin, XI/10, 2011. október, hátsó borító)

3.3.1.1. A szövegegész szintje

Az elemzés első lépése a szöveg egységes, globális szempontú megközelítését igényli. A modellben megadott kritériumok közül főként a reklámszövegek összehasonlítása tekintetében releváns szempontokra koncentrálok, így a szöveghordozó, az előforduló jelrendszerek, a tartalmi elemek és a felépítés vizsgálatára.

Az újsághirdetés esetében a papírfelület tekinthető szöveghordozónak, míg a kommunikáció médiuma az újság, amelyben a hirdetés található. Az újság mint médium csupán vizuális jeleket tesz lehetővé, így az itt megjelenő jelrendszerek száma is korlátozott, a nyelvnek csupán az írott mediális változata szerepel a konkrét reklámszövegben, míg a képi jelek közül csak a statikus változat lehetséges e médium keretei között.¹⁴ Szövegalkotóként a reklámszakemberek jelölhetők meg, míg a kommunikáció címzettjének az újság olvasóközöret tekinthetjük, amely az újság jellegéből

¹⁴ Az elemzés során a szöveghordozó felület (Textträger) és a médium (Medium) fogalmát Sandig (2006: 425) meghatározása értelmében használom (l. 2.2.2.2. rész).

és a reklám üzenetéből adódóan főként az utazást kedvelő olvasókat jelentheti. A reklámszakemberek vélhetően olyan olvasókört feltételeznek, akik a receptív folyamatok során az elgondolkodtató összefüggéseket, a képi és a nyelvi jelek szintjén megjelenő metaforikus kapcsolatokat is megfelelően értelmezik.

A főbb tartalmi elemek kiemelésekor mind a képi, mind a nyelvi jelek által közvetített tartalmakat figyelembe kell vennünk. A legfontosabb tartalmi pontok, amelyek köré az egész reklám szerveződik, az autó és a viharos táj. A tartalmi elemeket és az újsághirdetés felépítését részletesebben az egyes jelrendszerek elemzésekor (a 3.3.1.2. részben) vizsgálom.

3.3.1.2. Az egyes jelrendszerek: a nyelv és a kép

A nyelv. A nyelvi jelrendszer elemzésekor kiindulásként érdemes az újsághirdetés nyelvi részének felépítését alaposabban megvizsgálnunk, hiszen a nyelvi elemek elrendezése fontos szerepet játszik a reklámstratégiában. Ezzel kapcsolatban Sowinski (1998) és Janich (1999) monográfiájára támaszkodom. Az egész oldalas kép mellett a leginkább szembetűnő nyelvi rész, az úgynevezett „headline” is a figyelemfelkeltés eszköze, egyúttal kiemelten fontos a szerepe az olvasóra gyakorolt emocionális és racionális hatások elérésében – ezt a funkciót a vizsgált Volvo-reklámban a következő mondat tölti be: „*A lehetetlen meghódítása*”. A headline után található a „folyószövegnek” nevezhető nyelvi egység, amely a reklámtermék és a gyártó fontosabb adatait tartalmazza. A folyószöveg kisebb betűméretű, mivel funkciója nem a figyelemfelkeltésben rejlik, hanem sokkal inkább az információátadásban és az érvelésben. Mivel a gyártó e nyelvi egység által akarja saját terméke mellett meggyőzni az olvasót, itt részletesebben kifejti azokat az információkat, amelyeket tömör formában már a headline is tartalmazott. A reklám különösen fontos egysége a termék logójának és a márkanévnek feltüntetése, ez nem csak az újsághirdetésnél játszik fontos szerepet, hanem valamennyi reklámszövegfajta esetében kiemelt helyen található meg, hiszen ez biztosítja a termék azonosítását.

A nyelv mediális változatait érinti az elemzési modell első lépése. Az újsághirdetésben a materiális tulajdonságok adta keretek miatt csupán vizuális jelek fordulhatnak elő, ennek megfelelően a nyelv csak írott formában jelenik meg az újsághirdetésben. A reklám nyelvi cselekvéseinek struktúrájával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az újsághirdetés mint reklámszövegfajta esetében alapvetően két különböző beszédaktus figyelhető meg, egyfelől a „meggyőzés”, másfelől pedig az „informálás”, amelyek számos további részecselekvésekre bonthatók, és az illokúciót, vagyis a szövegalkotó szándékát fejezik ki. Az elemzett reklámszövegben a következő részecselekvések fedezhetők fel: „a termék explicit megnevezése”, „a termék jellemezése” (*fogyasztási adatok, CO₂-kibocsátás értékének megadása*), „érzelmek előhívása” (*a kihívások és az önmegismerés említése*) és „értékek megnevezése” (*tapasztalat, tudás, alkalmazkodás, tervezés, felszereltség*) (Janich 1999: 74–6 alapján). Globális szövegfunkcióját tekintve az újsághirdetés a direktívumok közé sorolható (l. Searle 2000), hiszen reklámszövegfajtként fő funkciója a befogadó meggyőzésében rejlik.

A szintaktikai szint jellemzésekor szembetűnő, hogy az újsághirdetésben szinte kizárólag kiemelt mondatok találhatók, ezek valósítják meg mind a „meggyőzés”, mind pedig az „informálás” beszédaktusát. Egyetlen felszólító mondat található a szövegben, amely direkt formában a televíziós reklám megtekintésére szólítja fel az olvasót (*Nézz meg a tv-reklámot most!*).

A reklámszöveg retorikai struktúrájára alapvetően az érvek intenzitásának növelése, tehát a fokozás jellemző. Ebből következően a retorikai szerkesztés a klimax jelenségével írható le, amelynek funkciója a termék emocionális felértékelésében áll, mégpedig az autó pozitív tulajdonságainak egyre erősebb hangsúlyozásán keresztül. Így például az alábbi kifejezések egyre erősödő intenzitással fejezik ki, hogy a termék a vevő igényeinek mindenben eleget tesz: *az autó alkalmazkodása, a funkciók a vezető által testre szabhatók, az igényeinek megfelelően tervezhesse meg az utat, a Volvo modelljeit Önnek terveztük*. Érdemes kiemelni, hogy a *tervez* ige többször is előfordul a szövegben, retorikai szempontból ez a figura tehát ismétlésnek tekinthető, amely a termékkel kapcsolatos pozitív asszociációkat hívja elő, hiszen a tervezettség, ezáltal pedig az autó megbízhatóságára, a háttérben álló precíz és minőségi munkára utal. A szóképek tekintetében rögtön a headline mondatában (*„A lehetetlen meghódítása”*) metaforikus utalásokat fedezhetünk fel, és ezt az értelmezési lehetőséget a képi elemek teszik lehetővé. A folyószöveg mondatai a szó alapjelentését fejtik ki, a *lehetetlen* itt azt a kihívást jelenti, amely a reklám folyószövegében megemlített terepverseny teljesítése (*Volvo Ocean Race*), metaforikus értelemben azonban arra utal, hogy a reklámtermék zord

körülmények közötti autózást és messzi tájak meghódítását teszi lehetővé. A folyószövegben tehát a *lehetetlen* szó alapjelentése szerepel, míg a headline a szó metaforikus értelmezését kívánja meg, amely a képi szinten megjelenő elemek által válik egyértelműen értelmezhetővé, és jelöli a rideg időjárási viszonyokat és a járhatatlan utakat, amelyek az autó segítségével áthidalhatók. A headline mondatában szereplő másik szó, a *meghódítás* nem csupán konkrét értelemben, valaminek az elfoglalására vonatkozik, hanem sokkal inkább átvitt értelemben, a távoli vidékek felfedezését, a nehéz körülmények közötti autózást jelenti metaforikus szinten. A metafora használata által a reklám kreatív és feltűnő lesz, gondolkodásra készíti az olvasót, ez pedig nagymértékben hozzájárul a termék megjegyzéséhez.

Az újsághirdetés lexikai szempontú elemzése során szembetűnik, hogy a szöveg egészében a főnevek használata a meghatározó. Ennek oka abban keresendő, hogy a főnevek itt egyértelműen kulcsszavakként funkcionálnak, és elsősorban ezek hordozzák a reklámszöveg üzenetét. A legfontosabb kulcsszavak a reklámban: *lehetetlen, meghódítás, tapasztalat, felszereltség, alkalmazkodás, útviszonyok* – e kifejezések központi szerepet játszanak a reklám értelmezésében, a szövegegész jellemző metafora alappillérei, és pozitív asszociációkat hívnak elő az autózással kapcsolatosan. A reklámtermék műszaki jellegéből adódóan a szöveget szakaszok használata jellemzi, amelyek a folyószövegben találhatóak: *dinamikus menetstabilizáló rendszer, folyamatosan felügyelt futómű koncepció, fogyasztás, CO₂ kibocsátás*. Emellett számok, mértékegységek megnevezése szolgálja a fontosabb műszaki adatok megjelenítését (*4,7–10,7 l/100 km, 119–249 g/km*). Az újsághirdetésben szereplő szakkifejezések és numerikus adatok a szövegfajta materiális tulajdonságaival is összefüggésbe hozhatók: abból adódóan, hogy az újsághirdetés csak vizuálisan érzékelhető kódokat tartalmazhat, amelyek a televíziós reklámokkal ellentétben csak statikus formában jelenhetnek meg, az olvasónak elég idő áll rendelkezésére, az adatok és a számok értelmezésére és megjegyzésére, amelyek azonban feltehetően a reklámfilm szövegfajtájára kevésbé jellemzőek. Különösen szembetűnő a szöveg olvasásakor az *Őn* személyes névmás gyakori használata, amely konkrétan négyyszer fordul elő a szövegben, és funkciója az olvasó explicit, közvetlen és személyes megszólítása, ami által a reklám azt a hatást kelti, mintha kifejezetten az adott befogadóhoz szólna. A lexikai szintre vonatkozóan végül a tulajdonnevekre érdemes kitérni, hiszen a reklámszövegekben kulcsfontosságú a termék megnevező tulajdonnevek használata. A *Vólvo* márkanév többszöri előfordulása egyrészt a termék azonosítását szolgálja, másrészt pedig a reklámtermék memorizálásának az eszköze, amely a lehetséges vevők elérésének és a termék eladhatóságának alapfeltétele, és így a reklám fő funkciójának megvalósításában is kulcsszerepet játszik.

A nyelvi jelrendszer elemzésének utolsó lépése a modell szerint a reklámszöveg tipográfiai jellemzőinek a vizsgálata. Első megközelítésben leginkább a nyelvi egységek színválasztása és elrendezése tűnik fel. A fehér betűszín egyrészt eleganciát és letisztultságot sugároz, másfelől pedig a sötét háttér előtt az olvashatóságot és a figyelemfelkeltés funkcióját szolgálja. A headline és a folyószöveg egyértelműen elkülönül egymástól, egyrészt a betűméret különbözősége, másrészt az elrendezés által. A headline a lap középső részén jelenik meg, nagyobb betűméretben, és ez megfelel ezen nyelvi egység figyelemfelkeltő funkciójának, míg a folyószöveg kisebb betűmérettel, a lap jobb felső harmadában található. Érdemes kiemelni, hogy a fontosabb adatok, így a termék megnevezése és az internetes elérhetőség vastagon szedett betűkkel és a többtől eltérő betűtípussal szerepelnek a reklámszövegben, így már az első olvasás során feltűnnek, míg a műszaki adatok a betűméret és az elhelyezés tekintetében is háttérbe szorulnak, ami arra utal, hogy ezek a szakmai információk már az érdeklődő olvasót és az elmélyültebb recepciót feltételezik.

Funkcionális szempontból a nyelvi jelrendszer két fontos célt valósít meg az újsághirdetés esetében: az informálást és a felszólítást. A különböző, fent leírt nyelvi elemek által ugyanis a szövegalkotó nem csupán információkat közöl az adott termékről, hanem az olvasó manipulatív befolyásolásra is törekszik. Emellett bizonyos nyelvi elemek figyelemfelkeltő funkcióval is rendelkeznek, így például a reklám címszövege, a headline, ez azonban csak másodlagos jellegű, hiszen a figyelemfelkeltés sokkal inkább az egész oldalt betöltő képi elem által valósul meg.

A kép. Az újsághirdetés képi szinten megjelenített tartalmi elemei alapvetően két kategóriához sorolhatók: tárgyak és természeti jelenségek. Az egész oldalt betöltő kép előterében a reklámtermék, vagyis az autó áll, mégpedig olyan szögben, hogy oldalról és előlről egyaránt jól látható legyen.

Ez a perspektíva biztosítja, hogy szembevetendő legyen mind a márkajelzés, mind pedig az autó áramvonalas megjelenése, amely a dinamika és a gyorsaság képzetét erősíti. Az autó elegáns sötét színe asszociatív úton erőt fejezhet ki a külső, környezeti hatásokkal szemben, míg a belsejében lévő fény, a sárgás színek feltételezhetően az autó által nyújtott biztonságot, kényelmet szimbolizálják. Az autót körülvevő táj sötét, borongós és esős. Ez főként a headline nyelvi elemeinek metaforikus értelmezését biztosítja, és arra utal, hogy a reklámtermék a nehéz terepviszonyok közötti autózást is lehetővé teszi. A kép vizsgálatakor feltűnik az emberalakok hiánya, aminek feltehető oka talán egy általánosító funkcióban keresendő, hiszen így semmiképp nem korlátozódik le a reklám üzenete bizonyos emberek körére, a kép sokkal inkább kiterjeszti a referenciát, bárkire vonatkozhat a szöveg kijelentése: „*Önnek terveztük*”. A kép színvilágára alapvetően a sötét színek jellemzők, a szürke, a fekete, a sötétkék mellett hangsúlyt kapnak az ezüst, fehér, sárgás színek is, mintegy kontrasztot húzva az autót körülvevő viharos táj és az autó által nyújtott biztonság képzete között.

Az újsághirdetés mint reklámszövegfajta csak statikus kép megjelenítését teszi lehetővé, amely azonban a receptív folyamatok során asszociációkat hívhat elő, és szoros kapcsolatban áll a nyelvi jelrendszerrel. Ennek megfelelően a képi jelrendszer funkciója az újsághirdetés esetében egyfelől a termék pontos kinézetének és lehetséges felhasználási területeinek a megjelenítése, másfelől azonban fontos szerepet játszik a nyelvi megfogalmazott információk hatásának az erősítésében is. Emellett a képi elem a figyelemfelkeltés elsődleges eszköze is, hiszen az egész oldalt betöltő kép az újság gyors átlapozása közben is megragadja az olvasó tekintetét.

3.3.1.3. A jelrendszerek közötti összefüggések

Mivel az elemzett újsághirdetésben csak kétféle jel található, nyelvi és képi, így az intermodális kapcsolódási pontokat is kizárólag az írott nyelv és a statikus kép között vizsgálhatjuk. Az elemzett reklámszöveg esetében egyértelműen látható, hogy a kétféle jelrendszer elemei kiegészítik egymást, és erősítik egymás hatását – ezáltal asszociációkat hívnak elő, és a nyelvi szinten megjelenő metafora értelmezéséhez a kép jelent támpontot. Így a reklámszöveg a nyelvi és a képi elemek összehatása révén a terméket bemutató konkrét információk mellett számos asszociációs lehetőséget kínál.

3.3.1.4. Intertextualitás

A reklámszöveg részletes elemzése után az intertextuális viszonyok szempontjából vizsgálom a szöveget, mégpedig az intertextualitás mindhárom típusára vonatkozóan. A tipológiai intertextualitás, vagyis a szöveg szövegfajta által történő meghatározottsága szempontjából a vizsgált reklámszöveg mint konkrét szöveg egyértelműen az újsághirdetés szövegfajtájának reprezentánsa, annak releváns jegeit mutatja (I. Heinemann 1997). Bár a szövegek közötti utalások és összefüggések vizsgálata csak a következő szöveg elemzése után válik lehetővé, már az újsághirdetésben szerepel néhány explicit hivatkozás a többi reklámszövegre, mégpedig a reklámfilmre való konkrét utalás (*Nézz meg a tv-reklámat most!*), amely egyúttal egyfajta konkrét kapcsolódási pontot is jelent a különféle reklámszövegfajták között.

A szövegfajták közötti esetleges intertextuális relációk feltáráshoz a szövegfajta funkcionális jellemvonásait kell megvizsgálnunk, hogy később, a többi szövegfajttal összevetve, rámutathassunk a köztük lévő funkcionális alapú összefüggésekre (I. Klein 2000). Az újsághirdetés mint reklámszövegfajta esetében az újság mint médium a vizuális kódok, így az írott nyelv és a statikus kép megjelenítésére ad lehetőséget. A médium adottságaiból következik, hogy a befogadó számára elegendő idő áll rendelkezésre a szöveg többszöri, figyelmes olvasására és megfelelő értelmezésére, ami a szöveggalkotás során is fontos szerepet játszik, hiszen így az újsághirdetés szakmai információkat és konkrét adatokat is tartalmaz. Ezen alapul a szövegfajta funkciója is, az olvasó figyelmének felkeltése és mérsékelt szintű szakmai tájékoztatása, valamint továbbvezetése a részletesebb információt tartalmazó szövegfajták felé.

3.3.2. A reklámplakát/óriásplakát

Az alábbi fejezet a Volvo reklámplakátjának (l. 3. ábra) elemzésével foglalkozik, amely egy forgalmas út mentén kihelyezett, nagyméretű reklám.

3. ábra. A reklámplakát (saját gyűjtés)

3.3.2.1. A szövegegész szintje

A reklámplakát mint szövegfajta tekintetében a vászon, illetve a papír minőségű szöveghordozó felületnek. A kommunikáció médiumának a plakátfelületet tekinthetjük, amely vizuális jeleket tesz lehetővé – ebből adódóan a reklámplakáton megjelenő jelrendszerek a nyelv, mégpedig írott formában, és a statikus kép.

A kommunikáció címzettjeit viszonylag széles körben kereshetjük: egyrészt azokat a lehetséges vásárlókat szólítja meg, akik az út mentén kitett óriásplakát feltűnő szövegét megpillantva érdeklődni kezdenek a termék iránt, és a megadott internetes hivatkozás segítségével újabb reklám-szövegfajtaikat érnek el az adott termékkel kapcsolatban (így például a reklámfilmet vagy a broszúrát). Az óriásplakát másrészt esetleg azokat is megpróbálja elérni, akik a termékhez kapcsolódó újsághirdetéssel és más reklámszövegfajtaikkal már találkoztak, és így számukra (az újsághirdetés ismeretében) a plakát rövidebb nyelvi egységeinek utalásai elegendők a korábban már megismert reklámtartalmak felidézéséhez.

A vizsgált reklámplakát nyelvi és képi szinten megjelenő, főbb tartalmi elemei az autó mint reklámtermék, a svéd táj által szimbolizált zord természet és a felfedezőúton lévő ember.

3.3.2.2. Az egyes jelrendszerek

A nyelv. A reklám nyelvi részének felépítése alapvetően két részre osztható: elsőként, a plakát bal felső sarkában jelennek meg a headline mondatai (*Made by Sweden, Fedezze fel Volvo XC60 modellünket!*), amelyek a figyelemfelkeltést szolgálják, és ennek megfelelően nagyobb betűméretben, kiemelt formában szerepelnek. A nyelvi elemek másik egysége a kép alatt, a plakát alsó részében szerepel, itt olvasható röviden néhány lényegesebb információ a gyártó elérhetőségével kapcsolatban. A folyószöveg tehát a plakát esetében lényegesen tömörebb, mint az újsághirdetésben, ahol a folyószöveg további lényeges adatokat tartalmaz az elmélyültebb olvasáshoz. A plakát esetében azonban teljesen más észlelési körülményeket kell figyelembe venni – a médium adottságaiból következően a reklámplakát nyelvi egysége csak néhány lényegesebb információra korlátozódik.

A plakát effajta tömör nyelvi szerkesztését többek között az újsághirdetés elemeire vagy a teljes kampány további elemeire való utalás és az internetes elérhetőségre való hivatkozás teszti lehetővé. A reklámplakát esetében a nyelv mediális változatai közül az újsághirdetéshez hasonlóan csak az írott forma jelenik meg, hiszen a plakát – materiális tulajdonságaiból következően – csupán vizuális kódot tesz lehetővé.

A beszédaktusok közül a reklámplakátot elsődlegesen a 'felszólítás' és az 'informálás' jellemzi, amelyek egy felszólító mondat („*Fedezze fel Volvo XC60 modellünket!*”) és tömör szerkezetű kijelentő mondatok formájában realizálódnak a szövegben. Szintaktikai szinten tehát rövid, tömör fogalmazás jellemzi a plakát nyelvi részét, kizárólag egyszerű mondatokból áll, egyetlen összetett mondatot sem tartalmaz – ami az újsághirdetés esetében jellegzetes volt –, vagyis olyan mondat-szerkezetek jellemzik, amelyek egyszeri, gyors észlelés során is könnyen olvashatók, értelmezhetőek és esetleg megjegyezhetőek. Az efféle mondat-szerkesztés leginkább a reklámszövegfajta mediális adottságaiból következik, hiszen az itt mentén kihelyezett óriásplakátokat általában csak utazás közben, néhány (másod)percig láthatja a befogadó.

A retorikai struktúra tekintetében a plakát hasonlóságot mutat az újsághirdetéssel: itt is egy metafora adja a reklám értelmezésének az alapját, amely szorosan kapcsolódik az újsághirdetés felfedezésmetaforikájához – itt azonban a szükségszerű nyelvi tömörség miatt a metafora nincs egyértelműen kifejtve. A headline-ban szereplő *felfedez* ige nyelvi, a konkrét mondatban az autó felfedezését jelenti, ám a képi elemmel együtt már metaforikus jelentéssel bír, és a távoli tájak felfedezésére, bebarangolására vonatkozik. Ez a metafora kulcsszerepet játszik az egész reklámszöveg szintjén, erre fűzhető fel a reklám értelmezése és asszociációs láncolata. Az újsághirdetéssel ellentétben itt a direkt megszólításon keresztül az olvasó is részesévé válik a metaforának, hiszen a felszólító módú igealak az olvasóra vonatkozik, aki így a messzi tájak vándoraként értelmezhető („*Fedezze fel Volvo XC60 modellünket!*”). E személyes megszólítotttság különösen fontos szerepet játszik a reklámplakát esetében, ez ellensúlyozza valamelyest a reklám nyelvi tömörségét.

A reklámszöveg lexikai szintjét főként az idegen szavak használata jellemzi, a headline első mondata teljes egészében angol nyelvű („*Made by Sweden*”). Az angol szavak használata a mai globális világban közérthető, a gyártó jelentős, nemzetközi szintű szerepére utal, és egyúttal modern hatást kölcsönöz a reklámnak. A headline tehát nyelvi utal a svéd dizájnról és a svéd tájra, a nehéz útviszonyokra, amelyek között a reklámozott termék helyt áll – ez az értelmezési lehetőség azonban csak a képi szint vizsgálata után válik egyértelművé. Lexikai szinten emellett kulcsfontosságú a tulajdonnevek szerepe, amelyek megnevezik a terméket, az újsághirdetéssel ellentétben azonban itt lényegesen kevésbé jelenik meg a termék szakkifejezésekkel, adatokkal és számokkal történő jellemzése.

A reklámplakát tipográfiai jellemzői számos közös vonást mutatnak az újsághirdetéssel: a betűszín a két különböző szövegben teljes egészében azonos, mindkét esetben fehér, ami eleganciát, letisztultságot sugároz, emellett a folyószöveg betűtípusa azonos az újsághirdetés ugyanezen egységében szereplő betűtípussal. A szöveg nyelvi elemeinek elrendezése is hasonló az újsághirdetésben megfigyelt elrendezéssel: a headline és a folyószöveg egyértelműen elkülönül egymástól, és a headline közvetlenül a termék fölött helyezkedik el, így kifejezetten feltűnő a pozicionálása. A termék logója és az internetes hivatkozás mindkét reklám esetében a jobb oldali részen, az alsó, illetve felső egységben helyezkednek el.

Fontos megemlíteni, hogy a figyelemfelkeltő funkciónak megfelelően a nyelvi elemek is a tömörséget szolgálják, és ebben feltételezhetően kiemelt szerepet játszik az intertextualitás. Az újsághirdetésre vonatkozó implicit és explicit intertextuális utalások (a referenciális intertextualitás szintjén) ugyanis elősegítik a szövegalkotás tömörségét, amennyiben hozzájárulnak ahhoz, hogy a két szöveg közötti intertextuális kapcsolat által az információk könnyebben felidézhetővé és előhívhatóvá váljanak.

A kép. A reklámplakát képi szintjén megjelenő tartalmi elemek három fő kategóriát képviselnek: természeti jelenségek, emberalak és tárgyak egyaránt megjelennek a plakáton. Az óriásplakát egész felületét betöltő kép előtérben – az újsághirdetéshez hasonlóan – a reklámtermék, vagyis az autó áll, itt azonban megjelenik mellette egy emberalak is. A kép központi elemeit pedig havas, hegyvidéki táj veszi körül. A kép színvilágára a harmonizáló színek jellemzők, így az ezüst, a szürke, a fehér és a fekete használata, amelyek letisztultságot és hűvös eleganciát közvetítenek.

Az újsághirdetéshez hasonlóan a plakát mint reklámszövegfajta szintén csak statikus kép megjelenítését teszi lehetővé, amely azonban a receptív folyamatok során számos asszociációt hív elő, és szorosan kapcsolódik a nyelvi jelrendszerhez. A Volvo-plakát főbb képi elemei által a következő asszociációs lánc hívható elő: a rideg természeti környezet a svéd tájra és ezáltal az autó svéd dizájnjára utalhat, a hegyvidéki táj és az emberalak a várost maga mögött hagyó, autója segítségével felfedezőútra induló embert szimbolizálja. A fekete, fehér, ezüst és szürke alkotta színvilág a természeti tájban, az emberalak ruházatán és az autó színében egyaránt visszaköszön, mintegy szimbolizálva a természeti körülményekhez való megfelelő alkalmazkodást.

3.3.2.3. A jelrendszerek közötti összefüggések

A reklámplakáton megjelenő két jelrendszer, a kép és a nyelv szorosan összefügg egymással, így válik értelmezhetővé a kép és nyelv összefüggésein keresztül a reklámszöveget átfogó felfedezésmetafora („*Fedezze fel Volvo XC60 modellünket!*”). A két jelrendszer elemei kölcsönösen kiegészítik egymást, a nyelv nélkül a kép csak részben értelmezhető, mivel a headline „*Made by Sweden*” mondata a gyártó által képviselt svéd dizájnra és adottságokra való utalás, amely megfelelő kontextusba helyezi a képi elemek értelmezését. A kép pedig kifejti, továbbviszi a nyelvi eszközökkel közölt gondolatot.

3.3.2.4. Intertextualitás

A tipológiai intertextualitás tekintetében az elemzett reklámszöveg mint konkrét szöveg egyértelműen a reklámplakát szövegfajtáját képviseli, annak szövegmintáját követi. A referenciális intertextualitással kapcsolatban a reklámplakát és az újsághirdetés mint konkrét szövegek összevetése következik, hogy a közöttük lévő esetleges intertextuális viszonyokat kimutassam. A multimodalitás értelmében az újsághirdetés és a plakát között nem csupán a nyelvi jelekre vonatkozóan, hanem képi szinten is meg kell vizsgálni az intertextuális összefüggéseket, amelyek ez utóbbi esetben a hasonló képi elemek formájában jelenhetnek meg.

A két szöveg összevetése rámutat, hogy bár a feltételezettől kisebb mértékben jelennek meg explicit intertextuális vonatkozások a két vizsgált szöveg között, számos implicit intertextuális utalás húzódik meg a szövegek között. A vizsgált reklámplakát és az újsághirdetés között több nyelvi utalást is találhatunk, így a felfedezés, a lehetetlen meghódításának szóképei, a személyes megszólítás az önöz forma használatával (*modellek Önnek / fedezze fel modellünket*), mégpedig vagy konkrét szövegelemek, vagy azonos koncepciók szintjén.

A plakát tipográfiai jellemzői, a betűszín és a betűtípus azonossága, az elrendezés hasonlósága is az újsághirdetésre vonatkozó, konkrét utalásként fogható fel, tehát a referenciális intertextualitás köréhez sorolható. A reklámplakát képi szinten számos intertextuális utalást tartalmaz az újsághirdetés képi elemeire vonatkozóan, mind a reklámtermék, mind pedig az azt körülvevő természeti táj esetében. Az autó ábrázolása hasonló szögből történik, ugyanaz az alapbeállítás mindkét reklámban, a kép az autó elejére és jobb oldalára fókuszál. A háttérrel mindkét esetben rideg, zord természeti táj adja, nehezen járható útviszonyokkal.

Az intertextualitás funkciója ebben az esetben abban áll, hogy a reklámplakát az újsághirdetés részletesebb információit hívja elő a gyors észlelés során is. Mivel a reklámplakát esetében a médium gyakran csupán egy gyors észlelést tesz lehetővé, a plakát mint szövegfajta alapvető funkciójának a figyelemfelkeltés tekinthető: a nagyméretű kép és a tipográfiailag kiemelt mondat egyaránt a reklámtermékre akarja irányítani a befogadó figyelmét. Ezt az alapvető célt szolgálja a referenciális intertextualitás is a reklámplakát esetében, hiszen az újsághirdetésre és esetlegesen a többi reklámszövegre vonatkozó utalások lehetővé teszik, hogy ne kelljen minden tartalmi elemet részletesen kifejteni, és a szöveg szerkezete ezáltal tömörebbé válhat.

3.3.3. A brosúra/reklámfüzet és a reklámfilm elemzésének tapasztalatai

A vizsgálat során az újsághirdetés és a reklámplakát mellett a brosúrát és a reklámfilmét is részletesen elemeztem, jelen dolgozat terjedelmi keretei között azonban csupán a vizsgálat néhány lényegesebb eredményének kiemelésére van lehetőség.

A brosúra mint reklámszövegfajta elemzésekor a Volvo többoldalas, lapozható reklámbrosúráját vizsgáltam meg. A reklám e fajtája elsősorban a részletes termékbemutatóra fókuszál, az általános leírás mellett koncentráltan tartalmaz műszaki adatokat és ábrákat. A brosúra esetében az írott nyelv tekinthető a leghangsúlyosabbnak, ez megfelel e reklámszövegfajta alapvető informatív funkciójának. A statikus kép a nyelvi jelrendszert egészíti ki, hiszen a brosúra képi elemeinek alapvető funkciója – a termék pontos, részletes ábrázolásán keresztül – a nyelvi közölt információk és adatok illusztrálása.

A brosúra, valamint a reklámplakát és az újsághirdetés mint konkrét szövegek között több szempontból referenciális intertextualitás figyelhető meg, mind a nyelvi, mind a képi jelek szintjén. A brosúra – mediális adottságainak értelmében – alkalmas a plakát és az újsághirdetés esetében csak utalásszerűen megjelenő nyelvi és képi elemek részletes kifejtésére, így például a zord skandináv tájra vonatkozó központi nyelvi és képi elem esetében („A svédek azt szokták mondani: rossz időjárás nem létezik, csak rosszul megválasztott öltözet. És szerintünk ez az autókra is igaz. Ezért Volvóinkban mindig a legkorszerűbb technológiákat alkalmazzuk, hogy bárhová eljuthasson velük, bármilyen utakon, bármilyen időben”).

Az intertextualitás fő funkciója a brosúra esetében feltételezhetően a reklámplakáton, az újsághirdetésben és más reklámszövegfajtákban utalásszerűen megjelenő információk részletesebb kifejtésében, mintegy magyarázatában rejlik. A brosúra mint reklámszövegfajta alapvetően ugyanis az olvasó részletes tájékoztatását szolgálja, ami összefügg a médium adta lehetőségekkel, hiszen a lapozható füzet elég helyet és észlelési időt biztosít a részletes szakmai információk értelmezéséhez.

A leginkább összetett reklámszövegfajta, a reklámfilm elemzését szintén a *Volvo XC60-as* modelljére vonatkozóan végeztem el. Az elemzett reklámfilm megtalálható az interneten (forrás: <https://www.facebook.com/video.php?v=568511313172377&permPage=1>, [2015. 04. 02.]). A reklámfilm mediális adottságai sokféle jelrendszer megjelenését teszik lehetővé, amelyek között számos kapcsolódási pont jöhet létre, és amelyek a legkülönbözőbb aspektusokból mutatják be. Összességében a mozgó kép határozza meg a reklámfilm jellegét, a reklám alapvető meggyőző funkciója mellett, ezáltal a reklámfilmben előtérbe kerülhet a szórakoztató funkció is.

A reklámfilm és az elemzett újsághirdetést, reklámplakátot és brosúrákat összevetve, a konkrét szövegek közötti, vagyis a referenciális intertextualitás szempontjából számos utalás fedezhető fel a szövegek között. A brosúrában nyelvi szinten részletesen kifejtett koncepciót, amelyre a plakát és az újsághirdetés nyelvi és képileg egyaránt csak tömören utal – a reklámfilmben alapvetően a mozgó kép elemei idézik fel, alátámasztva és kiegészítve a nyelvi írott és „énekelt” formája által, bizonyos mértékben igazodva a korábbi reklámszövegek tipológiai és színvilágbeli megjelenéséhez.

A reklámfilm mint reklámszövegfajta az elemzés alapján a következő funkcionális sajátosságokat mutatja – amelyek a szövegfajták közötti intertextuális viszonyok feltárásában segíthetnek: a reklámfilmben a termék alaposabb bemutatása, az informálás csak másodlagos, és csupán a leglényegesebb adatokra szorítkozik – ellentétben az előző szövegfajtákkal, ahol a termék ábrázolása és bemutatása a reklám egyik releváns funkciója. A reklámfilm esetében sokkal inkább a kerettörténet, az asszociációs láncok és az érzelmek előhívása kerül előtérbe, felerősítve a reklámfilm szórakoztató jellegét. Ennek feltétele egyrészt a reklámfilm mediális háttere, hiszen elsődlegesen a mozgó kép adta lehetőségek és a zene által hat a befogadóra, másrészt pedig a referenciális intertextualitás, vagyis az előzőekben ismertett szövegfajtákra tett explicit és implicit, képi és nyelvi utalások, amelyek elősegítik a lényegi tartalmi elemek felidézését, így lehetőséget nyújtanak – a tájékoztatás, az informálás mellett – az érzelmekre hatás és a szórakoztatás funkciójának előtérbe helyezésére.

4. Összegzés és következtetések

Kutatásom célkitűzése a szövegek és szövegfajták közötti intertextuális viszonyok nyelvészeti szempontú vizsgálata volt, mégpedig multimodális reklámszövegek elemzésén keresztül. A dolgozat elején megfogalmazott feltételezés szerint ugyanis az intertextuális összefüggések nem csupán az irodalmi szövegek körében, hanem a hétköznapi szövegek esetében is funkcionális jelentőségűek bírnak.

A vizsgálathoz szükséges elméleti háttérrel egyrészt a nyelvészeti intertextualitás-kutatás, másrészt – a reklámszövegek multimodális jellegéből adódóan – a szemiotikai szövegfelfogás jeleníti. A saját gyűjtésű reklámszövegek különböző reklámszövegfajtákat képviselnek (újsághirdetés, reklámplakát, brosúra és reklámfilm), és egy konkrét reklámtermékhez kötődnek. A szövegek közötti intertextuális viszonyok feltárásához az egyes reklámszövegek részletes elemzésére volt szükség, amelyhez a Stöckl által javasolt multimodális stíluslemzési modellt (Stöckl 2003) alkalmaztam, kiegészítve az intertextualitás szempontjával. Az elvégzett elemzés az intertextualitás mindhárom típusára kiterjed, és eredményei érdekes összefüggésekre mutatnak rá, különösen a szövegfajták közötti intertextualitásra vonatkozóan (I. Klein 2000).

A tipológiai intertextualitás, vagyis a konkrét szöveg szövegfajta által történő meghatározottsága szempontjából a vizsgált reklámszövegek, mint konkrét szövegek, egyértelműen az újsághirdetés, a reklámplakát, a brosúra és a reklámfilm szövegfajtájának reprezentánsai, és szabályszerűen követik azok releváns jegyeit (I. Heinemann 1997). A tipológiai intertextualitással kapcsolatban a szöveg szövegfajtajától való eltérése, illetve a szövegfajták keveredése (például egy újságcikk formájában megjelenő újsághirdetés) vethet fel érdekes kérdéseket (I. V. Rada 2013).

A referenciális intertextualitás vizsgálata az egyes szövegek részletes elemzése után vált lehetővé, amely biztosította a szövegek összehasonlíthatóságát és a közöttük lévő intertextuális utalások kimutatását – mégpedig a multimodalitás értelmében nyelvi és képi szinten egyaránt. A újsághirdetés, a reklámplakát, a brosúra és a reklámfilm mint konkrét szövegek összevetésekor kiderült, hogy számos intertextuális utalás húzódik meg közöttük.

A vizsgált reklámszövegek között egyrészt nyelvi utalásokat találhatunk, mégpedig vagy konkrét szövegelemek vagy azonos koncepciók szintjén – így a felfedezés, a lehetetlen meghódításának szóképei, a zord skandináv tájra vonatkozó központi nyelvi elemek, a személyes megszólítás az önöző forma használatával, valamint a termék fontosabb jellemzőinek és márkanevének feltüntetése. A tipográfiai jellemzők, a betűszín és a betűtípus azonossága, valamint az elrendezés hasonlóságai is a szövegek közötti konkrét utalásokként értelmezhetők, tehát a referenciális intertextualitás köréhez sorolhatók. Az elemzés képi szinten is számos intertextuális összefüggést kimutatott a reklámszövegek között, mégpedig mind a reklámtermék, mind pedig az azt körülvevő természeti táj esetében. A képi elemek a nyelvi elemekhez kapcsolódva a messzi tájon, nehéz útviszonyok között tett felfedezőutat jelenítik meg, amelyet az autó biztosít az utazó számára.

Az elemzett szövegek esetében megjelenő referenciális intertextualitás funkcionális jelentőségének bizonyult, és az intertextualitás harmadik típusának kimutatásához vezethet. A szövegfajták közötti intertextuális relációk feltárásához tehát az egyes szövegfajták funkcionális jellemvonásait kellett megvizsgálnunk, hogy ezáltal kimutathatóvá váljanak a közöttük lévő funkcionális alapú összefüggések (I. Klein 2000). Az elemzési eredmények alapján a vizsgált reklámszövegfajták között az alábbi funkcionális összefüggések figyelhetők meg:

Az újsághirdetés mint reklámszövegfajta esetében a médium a vizuális kódok, így az írott nyelv és a statikus kép megjelenítésére ad lehetőséget, ebből következik, hogy a befogadó számára elegendő idő áll rendelkezésre az újságban megjelenő reklámszöveg többszöri, figyelmes elolvasására és megfelelő értelmezésére. Mindez a szövegalkotás során is fontos szerepet játszik, hiszen így az újsághirdetés a figyelemfelkeltő képi és nyelvi elemek mellett rövid szakmai információkat és konkrét adatokat is tartalmazhat. Ezen alapul a szövegfajta funkciója is, az olvasó figyelmének felkeltése és mérsékelt szintű szakmai tájékoztatása, valamint továbbvezetése a részletesebb információt tartalmazó szövegfajták felé.

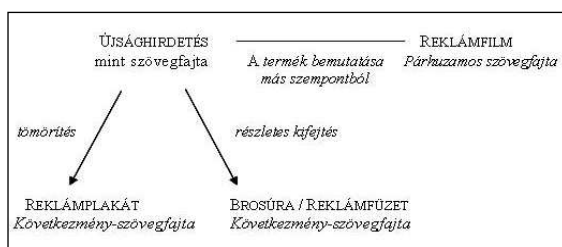
Mivel a reklámplakát esetében a médium gyakran csupán egy gyors észlelést tesz lehetővé, e reklámszövegfajta alapvető funkciójának a figyelemfelkeltés tekinthető: a nagyméretű kép és a tipográfiaileg kiemelt kulcsmondat egyaránt a reklámtermékre akarja irányítani a befogadó figyelmét. E figyelemfelkeltő funkcióknak megfelelően a reklámplakát mint reklámszövegfajta az újsághirdetésnél nyelvileg tömörebb, sokkal inkább a kép kerül a középpontba. A reklámplakát a nyelvi és képi szinten megjelenő utalások által az újsághirdetés és a brosúra részletesebb információinak előhívását teszi lehetővé, a médium által meghatározott gyors észlelés során is, ami hozzájárulhat bizonyos tartalmi elemek és ezáltal az egész szöveg szerkezetének tömörségéhez.

A brosúra mint reklámszövegfajta az olvasó részletes tájékoztatását szolgálja, ez pedig összefügg a médium adta lehetőségekkel, a lapozható füzet ugyanis elég helyet és észlelési időt biztosít

a részletes szakmai információk értelmezéséhez. A brosrában a részletes és szakszerű tájékoztatás funkciójának megfelelően, az újsághirdetéshez képest az írott nyelv sokkal hangsúlyosabb, lehetővé téve az újsághirdetésben utalásszerűen megjelenő információk részletesebb kifejtését.

Az előző reklámszövegfajtákkal ellentétben a reklámfilm mediális adottságai sokféle jelrendszer kombinációját teszik lehetővé, így ez a szövegfajta elsődlegesen a mozgókép adta lehetőségek és a zene által hat a befogadóra. Ennek megfelelően a reklámfilmben a termék alaposabb bemutatása, vagyis az informálás funkciója csak másodlagos szerepet játszik, sokkal inkább a kerettörténet, az asszociációs láncok és az érzelmek előhívása kerül előtérbe, felerősítve a reklámfilm szórakoztató jellegét. Ehhez feltételezhetően hozzájárul az előzőekben ismertetett szövegfajtákra tett számos explicit és implicit, képi és nyelvi utalás, amelyek alkalmasak lehetnek a lényegi tartalmi elemek felidézésére és előhívására, így a tájékoztatás mellett nagyobb hangsúlyt kaphat az érzelmi hatások kiváltása és a szórakoztatás.

A vizsgált reklámszövegfajták között felfedezhető funkcionális összefüggések – vagyis a szövegfajták közötti intertextuális viszonyok – ábrázolására Klein (2000) hálózatos formát javasol. E módszer szerint a következőképpen (l. 4. ábra) rendszerezhetők a vizsgált reklámszövegfajták között feltételezett funkcionális alapú összefüggések:

4. ábra. A vizsgált reklámszövegfajták között felfedezhető intertextuális összefüggések ábrázolása, Josef Klein módszere alapján (Klein 2000: 35)

A módszer megkívánja egy központi szövegfajta kiválasztását, amelynek az elemzett reklámszövegekre vonatkozóan leginkább talán az újsághirdetést tekinthetjük, hiszen a leírt funkcionális összefüggések szerint a többi szövegfajta ehhez viszonyítva bizonyos mértékben tömöríti vagy részletesen kifejti a reklámtermék jellemzőit, nyelvi és képi szinten egyaránt. A szövegfajta mediális adottságaihoz igazodva, a reklámplakát csupán a legfontosabb információk közlésére korlátozódik, míg a broszúra sokkal részletesebben és precízebben kifejti az újsághirdetésben megjelent tartalmi elemeket. A reklámfilm esetében a mozgókép és a zene segítségével teljesen más eszközök állnak rendelkezésre, így a terméket szórakoztató formában lehet bemutatni, ezáltal az újsághirdetéshez viszonyítva teljesen más szempontok kerülnek a középpontba.

A bemutatott vizsgálati eredmények arra engednek következtetni, hogy a hétköznapi szövegek között megjelenő intertextuális viszonyok funkcionális jelentőségűek, és ennek alapján a különböző szövegfajták közötti intertextualitás jelensége is kimutatható, tehát a dolgozat elején megfogalmazott hipotézis beigazolódni látszik. Bár az intertextualitás átfogóbb vizsgálatához több konkrét szöveg – amelyek egyúttal különféle szövegfajták reprezentánsai – elemzése lenne szükséges, jelen dolgozat keretein belül csak néhány konkrét szöveg részletes elemzésére volt lehetőség, amelynek alapján ugyan általános következtetéseket nem vonhatunk le, mégis szemlélteti az inter-

textualitás elemzésének nyelvészeti lehetőségeit és a választott elemzési modell működőképességét, így kiindulópontot jelenthet a későbbi vizsgálatok számára.

SZAKIRODALOM

- Adamzik, Kirsten 2000. Was ist pragmatisch orientierte Textsortenforschung? In: Adamzik, Kirsten (Hrsg.): *Textsorten. Reflexionen und Analysen*. Stauffenburg, Tübingen, 91–112.
- Balázs Géza 2007. *Szöveganthropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Szerk. Veszelszki Ágnes. Inter Kultúra-, Nyelv- és Média kutató Központ, Szombathely.
- Bañcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Beaugrande, Alain Robert de – Dressler, Wolfgang Ulrich 1981. *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer Verlag, Tübingen (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft).
- Boronkai Dóra 2006. A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd. *Magyar Nyelvőr* 130: 73–83.
- Brinker, Klaus 1985. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. Erich Schmidt Verlag, Berlin (Grundlagen der Germanistik 29).
- Broich, Ulrich – Pfister, Manfred (Hrsg.) 1985. *Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*. Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Fix, Ulla 2000. Aspekte der Intertextualität. In: Brinker, Klaus – Antos, Gerd – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven Frederik (Hrsg.): *Text- und Gesprächslinguistik*. Halbbd. I. Walter de Gruyter, Berlin/New York (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; 16). 449–57.
- Genette, Gerard (1982), 1993. *Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Genette, Gérard 1996. *Transztextualitás*. Ford. Burján Monika. *Helikon*, Intertextualitás I–II., 82–90.
- Heinemann, Wolfgang 1997. Zur Eingrenzung des Intertextualitätsbegriffs aus textlinguistischer Sicht. In: Klein, Josef – Fix, Ulla (Hrsg.): *Textbeziehungen. Linguistische und literaturwissenschaftliche Beiträge zur Intertextualität*. Stauffenburg, Tübingen, 21–38.
- Holthuis, Susanne 1993. *Intertextualität. Aspekte einer rezeptionsorientierten Konzeption*. Stauffenburg, Tübingen (Stauffenburg Colloquium; 28).
- Janich, Nina 1999. *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. Narr Verlag, Tübingen (Narr-Studienbücher).
- Janich, Nina 2008. Intertextualität und Text(sorten)vernetzung. In: Janich, Nina (Hrsg.): *Textlinguistik. 15 Einführungen*. Narr Verlag, Tübingen, 177–96.
- Kabán Annamária 2011. Intertextualitás és szövegkohézió (Kovács András Ferenc: Babitsolás). In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 105–13.
- Kárpáti Eszter 2006. *A szöveg fogalma*. Typotex, Budapest.
- Klein, Josef 2000. Intertextualität, Geltungsmodus, Texthandlungsmuster. Drei vernachlässigte Kategorien der Textsortenforschung – exemplifiziert an politischen und medialen Textsorten. In: Adamzik, Kirsten (Hrsg.): *Textsorten. Reflexionen und Analysen*. Stauffenburg, Tübingen, 31–44.
- Krause, Wolf-Dieter 2000. Kommunikationslinguistische Aspekte der Textsortenbestimmung. In: Krause, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Textsorten. Kommunikationslinguistische und konfrontative Aspekte*. Lang, Frankfurt am Main (Sprache – System und Tätigkeit 33), 34–67.
- Kristeva, Julia (1967), 1996. A szövegstrukturálás problémái. *Helikon* 1–2: 19.
- Linke, Angelika – Nussbaumer, Markus 1997. Intertextualität. Linguistische Bemerkungen zu einem literaturwissenschaftlichen Textkonzept. In: Antos, G. – Tietz H. (Hrsg.): *Die Zukunft der Textlinguistik. Traditionen, Transformationen, Trends*. Niemeyer Verlag, Tübingen, 109–26.
- Petőfi S. János 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatsemiotikától a szövegsemiotikáig*. Magyar Műhely, Budapest (Magyar Műhely Baráti Kör Füzetek 30).
- Petőfi S. János – Olivi, Terry (Hrsg.) 1988. *Von der verbalen Konstitution zur symbolischen Bedeutung*. Buske Verlag, Hamburg.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 425–81.
- Searle, J. R. 2000. Was ist ein Sprechakt? In: Hoffmann, Ludger (Hrsg.): *Sprachwissenschaft. Ein Reader*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 143–62.
- Sowinski, Bernhard 1998. *Werbung*. Niemeyer, Tübingen (Grundlagen der Medienkommunikation 4).
- Stöckl, Hartmut 2003. ‚Imagine‘: Stilanalyse multimodal – am Beispiel des TV-Werbespots. In: Barz, I. – Lerchner, G. – Schröder, M. (Hrsg.): *Sprachstil – Zugänge und Anwendungen. Ulla Fix zum 60. Geburtstag*. Universitätsverlag, Heidelberg, 305–23.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Veszelszki Ágnes 2014. Marketolingvisztika és a marketing szaknyelve. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 321–8.
- V. Rada Roberta 2008. Szövegminták keveredése mindennapi szövegekben. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Kiadó, Budapest (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8), 164–74.
- V. Rada Roberta 2013. „Und man zieht aus diesem Bruch stilistischen Gewinn”. *Stilistisch motivierte typologische Intertextualität in deutschen und ungarischen Gebrauchstexten*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest (Budapester Beiträge zur Germanistik 64).

FORRÁSOK

Világjáró utazási magazin, XI/10, 2011. október, hátsó borító
<https://www.facebook.com/video.php?v=568511313172377&permPage=1> [2015. 04. 02.]
<http://www.volvocars.com/hu/all-cars/volvo-xc60/pages/default.aspx> [2015. 04. 02.]

Gyuricza Katalin
ELTE BTK
Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Gyuricza, Katalin

Intertextuality in a linguistic perspective

The aim of this paper is to present a linguistic approach to intertextuality. Our hypothesis is that intertextual correspondences are functionally significant not only with respect to literary texts but also in the case of everyday texts. In order to explore intertextual correspondences across texts and text types, the empirical section of the paper analyses commercials collected for the purpose.

The theoretical background is provided by linguistic studies of intertextuality on the one hand, and – as is appropriate to the multimodal character of tv/radio spots – by a semiotic approach to texts on the other. For the analysis of commercials representing a variety of text types we apply a model specifically developed for the study of commercials (Stöckl 2003), with the aspect of intertextuality added.

The work presented in this paper resulted in observations that are relevant for text linguistics, especially with respect to intertextual correspondences across text types (Klein 2000). In addition to a clear illustration of the possibilities of analysis of intertextuality in a linguistic perspective and the operability of the model chosen, our results may represent a point of departure for future research.

Keywords: intertextuality, typology of forms of intertextuality, text, text type, multimodality, text analysis, advertisement

Gyümölcsstermő egzotikus növények nevei V.

kökénybangita J. *Viburnum lentago* (P. 535). Észak-Amerikában őshonos. Kis, ehető gyümölcsének vastag a héja. Édes az íze, és meglehetősen lédús.

Ennek a bangitafajnak a gyümölcse kék, gömbölyded bogyó, nagyon hasonló a kökényéhez, erre utal a faji jelző. Társneve a *szemölcsös bangita* és a *nyugati bangita* (uo.). Az utóbbi nevéért kapta, mert elsősorban az Egyesült Államok középsőnyugati területén fordul elő. A latin binóment Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 1: 268), a latin szaknyelvi *lentago* (< lat. *lentus* 'hajlékony') faji jelző a kökénybangita rugalmas, hajlékony ágaira utal. Ugyancsak erre utal a faj ang. *pliant-branched Viburnum* (R. 1874: Garden 5: 184), azaz 'hajlékony-elágazó Viburnum', és fr. *viorne flexible* (LH.), azaz 'hajlékony bangita' elnevezése.

Az érett, már enyhén rothadó bogyók szaga a juhok nedves gyapjára emlékeztet, ezért kapta állatnévvel alkotott ang. *sheepberry* (GRIN.; R. 1859: Gray 167, 1913: AFT. 702) és ném. *Schafbeere* (LH.), azaz 'juhbangita' nevét. Honosságára utal cs. *kalina severoamerická*, illetve le. *kalina kanadyjska*, észt *kanada lodjapuui* (uo.), hv. *kanadska hudika*, litv. *kanadinis putinas* (W.), vagyis 'észak-amerikai bangita', illetve 'kanadai bangita' elnevezése.

Az ehető, a többi bangitáéval ellentétben nem fanyar ízű bogyók alapján kapta ang. *sweet viburnum* (uo.; R. 1856: Beck 145, 1859: Gray 167) és *nannyberry* (EL.; 1913: AFT. 701), azaz 'édes bangita', illetve 'dajkabangita', a fénylő levelek miatt pedig sv. *glansolvon* (GRIN.), dán *glanskvalkved* és fi. *kiiltoheisi* (LH.), vagyis 'fényes/csillogó bangita' nevét. A fr. *viorne à manchette* (uo.) elnevezésének 'mandzsettabangita' a jelentése. A gyümölcsöt télire aszalással tartósítják, erre utal ang. *wild raisin* (EL.), azaz 'vadmazsola' neve.

egresguáva J. *Psidium guineense* (P. 471). Közép- és Dél-Amerikában őshonos kis fa. Éretten sárga gyümölcsét nyersen eszik, lekvár, ivólé is készül belőle.

Magyar neve a ném. *Stachelbeerguave* 'ua.' [GRIN.; R. 1891: ua. (BeihefteBC. 3–4: 538)] tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a dán *stikkelsbærguave* 'ua.' (LH.). Gömbölyded, sárga, számos magot tartalmazó gyümölcseire utal a név faji jelzője. Társneve a *brazil guáva* (P. 100), 1987-től adatolható (Velich 22), az ang. *Brazilian guava* 'ua.' (VörösEgz. 67) részfordítása. Szó szerinti megfelelője megvan más nyelvben is; vö. fr. *guyavier du Brésil* (uo.), *gouyave du Brésil* (PN.), *goyavier du Brésil*, afr. *brasiliaanse koejawel* (GRIN.), sp. *guayaba del Brazil* (EL.), illetve sp. *araca del Brasil* 'ua.' (uo.). A fajt Olof Peter Swartz írta le először, és tette közzé a latin *Psidium guineense* binóment 1788-ban (Nova Genera et Species Plantarum seu Prodromus 77). Ez a név zavart okozott, Guinea ugyanis Afrika partjainál fekszik, az egresguáva viszont a latin faji jelzőt az úgynevezett guinealáz (G. 275) nevű nemi betegség elleni gyógyhatása miatt kapta. A latin név megfelelője szerepel ugyanakkor a fr. *goyavier de Guinée* (R. 1821: Dict.Sci.Nat. 19: 254), ang. *Guinea guava* (GRIN.), sp. *guayaba de Guinea* (EL.) és a cs. *kvajava guinejská* 'ua.' (LH.) terminusban is.

A gyümölcs kesernyés, savanykás ízére utal sv. *bitterguava* (uo.), illetve port. *araçá-azedo* (GRIN.), sp. *guayaba acida*, ang. *sour guirao* (PN.), fr. *goyavier acide* (EL.) elnevezése. A korábbi latin *Britoa acida* szinonima faji jelzőjének ugyancsak 'savanyú' a jelentése. Vadon is gyakori előfordulású az egresguáva, erre utaló elnevezéseket szintén kapott, a port. *araçá do campo* (uo.), *goiaba do morro* (W.) nevének 'mezei guáva', illetve 'hegyi guáva', az ang. *wild guava* (PN.) és a dán *vild guava* (LH.) nevének 'vadguáva' a jelentése. Kaliforniában a származására utaló ang. *Brazilian* vagy *Castilian guava* (W.), azaz 'brazil v. kasztíliai guáva' néven ismerik. A legtöbb társneve élőhelye miatt természetesen a spanyolban van.

szamócaгуáва, édes J. *Psidium cattleianum*; *Psidium littorale* var. *longipes* (P. 232). Dél-Amerikában őshonos. Puha, krémszínű, lédús gyümölcs-húsa zamatos.

A *savanyú szamócaгуáва* pedig a *Psidium littorale* var. *littorale* (P. 471), az ang. *lemon guava* (EL.), azaz 'citromguáva', ennek a gyümölcse savanyúbb és fűszeresebb. Az *édes szamócaгуáва* latin szaknyelvi *cattleianum* faji jelzőjének gyakoribb a *cattleyanum* alakváltozata a régebbi forrásokban (pl. PallasLex. *Psidium* a.), de ezt ajánlja a Germplasm Resources Information Network (GRIN.) is. Miután a fajt az angol kereskedő, Sir William Cattley (megh. 1832) tiszteletére nevezték el, aki a botanika nagy mecénása volt, ez utóbbi alakváltozat a helyesebb, így van meg a faj angol és francia nevében is; vö. ang. *Cattley guava*, *yellow Cattley guava* (uo.), fr. *goyavier de Cattley* (EL.).

A *szamócaгуáва* terminus 1976-ban olvasható először: *szamócaгуава* (Urania 2: 134), majd 1983-ban *szamóва guava* 'ua.' (VörösEgz. 154). A faj neve a magyarban a ném. *Erdbeer-Guayave* (uo.), *Erdbeerguave* 'ua.' (GRIN.) részfordítása. Szó szerinti megfelelője még a dán *jordbærguava*, tör. *çilek guavası* (LH.), or. *земляничная гуава*, holl. *aardbeiguave*, kat. *guaiaba maduixa* (W.), fr. *gouyave fraise*, *goyavier-fraise*, sp. *guayaba de fresa* (PN.), sv. *smultronguava*, afr. *aarbei koejawel* és az ang. *strawberry guava* 'ua.' (GRIN.). Illetve a gyümölcs színére utaló jelzőkkel ang. *purple strawberry guava*, *red strawberry guava*, *yellow strawberry guava*, sv. *gul smultronguava* (uo.), előbbiek a piros gyümölcsű *Psidium cattleyanum* var. *cattleyanum*, az utóbbiak a sárga gyümölcsű var. *lucidum* változatra vonatkoznak. A *szamócaгуáва* esetében a névadási szemlélet háttere a gyümölcs illata, színe és íze volt, zamatos gyümölcse a névadásra hasonlít. Hasonneve az ang. *cherry guava* (EL.), azaz 'cseresznyeguáva', a névadás szemléleti háttere ugyanaz.

A két változat sárga, illetve vörös színű gyümölcserre utal port. *araça amarelo*, illetve ang. *purple guava* (uo.), ném. *rote Guave* (T.), braziliai port. *araça vermelho* (PN.), port. *araçá-rosa* (W.) neve is. A port. *araçá* 'guáva' jövevényszó, a tupi indián *ara šá* 'ua.' (ND. 153) átvétele. A nyersen is ehető, édes ízű gyümölcse az alapja sp. *cas dulce* (PN.) és port. *araçá de comer* (GRIN.), vagyis 'édes guáva', illetve 'ehető arazá' nevének. Mivel a gyümölcs csúcsán megmarad egy 4–5 csészelevelel álló gyűrű, a braziliai portugálban *araçá-de-coroa* (uo.), azaz 'koronaarazá' nevet kapott. Általában alacsony cserje, felépítése és mérete az alapja port. *araçá do mato* 'bokorarazá' és sp. *guayabo pequeño* 'kicsi guáva' (uo.) elnevezésének. Hawaiiin *watawi* (uo.) néven ismerik. A fa előfordulási helyére utal port. *araçá do campo*, vagyis 'mezei arazá', *araçá da praia* (uo.) és or. *псидиум прибрежный* (PN.), azaz 'parti guáva' neve.

Mint invazív fajt, tévesen nevezik 'kínai (szamóca)guáva' néven, alapja a latin *Psidium chinense* szinonim binómen; vö. fr. *goyavier de Chine* (W.; R. 1891: Bull.Soc.Hort. 78), ném. *chinesische Guava* (R. 1891: BeihefteB.C. 3–4: 538), ang. *Chinese strawberry guava* (GRIN.), *Chinese guava* (EL.). De ismert sp. *guayaba japonesa* (uo.), azaz 'japán guáva' neve is. Már jóval több joggal utalnak perui honosságára sp. *guayaba Perúana* (uo.), ang. *Peruvian guava*, sp. *guayabita del Perú*, ol. *guayaba peruana* és tör. *Peru guavası* (W.) elnevezésében.

kereklevelű bangita J. *Viburnum edule* (P. 535). Észak-Amerikában őshonos. Lédús gyümölcse sárga, éretten piros bogyó. Nyersen vagy főtten eszik, aszálják is.

Nevében a faji jelző a lekerekített csúcsú, széles levél alakjára utal. A *Viburnum* nemzetség *bangita* neve 1793-ban bukkan föl a magyar írásbeliségben (Földi 50), majd 1807: MFűVK. 211, 1865: CzF. 65: 370, 1895: Pallas 10: 116, 1911: Nsz. 28, 1966: MNöv. 27. Nyelvjárási szóból Földi János révén vált a botanika magyar szaknyelvében szakszóvá. Esetleges származékszó, a TESz. szerint a népnyelvi *banga* 'bogyó' (Kassai 1: 249) kicsinyítő képzős alakja lehet. Eszerint a *bangita* a növény jellegzetes bogyótermését jelölhette. A ma is érvényes latin szaknyelvi *Viburnum* generikus nevet Linné adta a bangitáknak (Sp.pl. 1: 268), de előtte Caspar Bauhinnál is felbukkan 1623-ban: *Viburnum Mathioli* (Pinax 316). Ókori eredetű növénynév, már Vergilius megemlékezett egy *viburnum* nevű cserjéről, amelynek vékony ágait kosárfonásra használták, a 6. században Venantius Fortunatus használta a *viburna* (G. 682) nevet.

A kereklevelű *bangita* termése emberi fogyasztásra alkalmas, erre utal a latin szaknyelvi *edule* 'ehető' faji jelző, valamint néhány idegen nyelvi neve; vö. ang. *eatable Viburnum* (R. 1856: Beck 146), fr. *viorne comestible*, or. *калина съедобная* (LH.), azaz 'ehető bangita'. A bogyókat számos vadon élő állat, köztük a jávorszarvas is eszi, ez az alapja ang. *mooseberry* (GRIN.; R. 1823: ua. [Franklin 734]), vagyis 'jávorszarvasbogyó', és *moosewood viburnum* (www.wildflower.org),

azaz 'jávorszarvasfa' nevének. Ugyancsak az angolban használatos a virágaira utaló *few-flowered cranberry bush* (uo.) és *few flowered highbush cranberry* (EL.) elnevezése, amelyeket az áfonya nevével alkottak, akárcsak ang. *lowbush cranberry* (uo.), illetve *highbush cranberry* (uo.; R. 1883: ua. [CCP. 1: 195]), valamint ész. *väheseöeline lodjapuu* (LH.) nevét. Földrajzi névvel keletkezett honosságra utaló izl. *Alaskaber* (uo.), vagyis 'Alaszkabogyó' elnevezése. A cs. *kalina chudokvětá* (uo.) nevének 'szegénységvirág bangita', az ang. *squashberry* (GRIN.) társnévének pedig 'tökbogyó' a jelentése.

csontalma J. *Osteomeles schwerinae* (P. 70). Kínában és Tajvanon őshonos. A gyümölcssei fehér, gömbölyded bogyók. Ehetőek, kellemesen édeskés az ízük.

Nevének a latin generikus terminus volt a mintája, a latin szaknyelvi *Osteomeles* (< gör. *oszteon* 'csont' és gör. *mélisz* 'almafa', *mélon* 'alma') név ugyancsak a csontkemény almatermésekre utal. Kézményi termése az alapja hazájában használatos kí. *hua xi xiao shi ji* (GRIN.), azaz 'nyugat-kínai kis kőtermés' elnevezésének is. Szintén a gyümölcsére utal ang. *Chinese emperor plum* (<http://toptropicals.com>), azaz 'kínai császárszilva' elnevezése. Társneve az ang. *Hawaii hawthorn* (W.), azaz 'Hawaii galagonyatüske', a névadási szemlélet háttere az, hogy a fehér virágok hasonlítanak a galagonyafajokéra. Frau Gräfin von Schwerin tiszteletére adta Camillo Karl Schneider a latin *schwerinae* faji jelzöt, ő tette érvényesen közzé 1906-ban az *Osteomeles schwerinae* latin binómet (III.Handb. 1: 763).

afrikai mangosztán(fa) J. *Garcinia livingstonei* (P. 381). A trópusi Afrikában nagy területen honos. Finom gyümölcse ovális alakú, vékony a héja, sárga a leve.

Neve az ang. *African mangosteen* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A megkülönböztető faji jelző honosságra utal, akárcsak afr. *Afrika-geelmelkhout* (www.plantzafrica.com) és fr. *mangostan du Congo* (Mansfeld), azaz 'afrikai sárga tejfa', illetve 'kongói mangosztán' elnevezése. Az ang. *lowveld mangosteen* (W.) társnévének faji jelzője pedig a dél-afrikai prérre utal. A *mangosztán* nevet a magyarban Mátyus István Ó és Új Diaetetica című munkájában, 1787-ben már említi: *mangostana*. A mangosztán különböző nyelvekben használt nevei végső soron a növénynek az indonéz szigetvilágban használt ind. *mangoestan*, *manggoestang*, *mangoesta* (G. 366) nevéből származnak. A magyarba a németből került; vö. ném. *Mangostane* (uo.).

A latin szaknyelvi *Garcinia livingstonei* binómet már 1867 óta érvényes (J.Linn.Soc. 9: 263). Megfelelője a faj cs. *garcinie Livingstonova* (LH.) és ang. *Livingstone's garcinia* (EL.) elnevezése. A latin *livingstonei* faji jelzöt a nagy felfedező, David Livingstone (1813–1873) tiszteletére adták, aki az elsők között tudósított erről a fáról. Az afrikai mangosztán ang. *imbe* (uo.; R. 1901: *pimbe* [Bull. 120]) társneve a faj afrikai shona nyelvi *himbi* (EL.) nevéből származik.

bájbabér J. *Gomortega keule* (P. 386). Chile középső részén endemikus. Sárga gyümölcse édes ízű, nyersen is ehető, lekvár, valamint sör és likőr készül belőle.

Nevének előzménye és a faj sem szerepel korábbi magyar botanikai forrásokban (MFüvK., Nsz., MNöv.) vagy lexikonokban (Pallas, Révai). A névadási szemlélet háttere a fa babérfához hasonló mérete, és a babérlevélhez hasonlóan örökzöld, fényes, borszerű levele. Az or. *гомортега блестящая* (W.) nevének 'ragyogó gomortega' a jelentése, a fényes levelekre utal.

Társneve a *keule* (P. 386), amely az ang. *keule* (LCF.) átvétele, a spanyolból került tovább; vö. sp. *keule*, *queule* (EL.). A végső forrás a faj Chilében használatos, araucani (mapuche) indián *keule*, *queule* neve. A név legrégebbi írásos említése a jezsuita atya, Alonso de Ovalle 1646-ban megjelent művében: *quelu* 'gyümölcsfa' (Ovalle 1646). A *queul* név szerepel 1765-ben Andres Febres művében, amelynek nála „sárga gyümölcs egy kis kővel belül” (Febres 1765: 615) az értelmezése. Pár évvel később a *queuli*, *queule*, *keuli* alakváltozatot említik (Havestadt 1777). Már 1782-ben bekerült a botanika nemzetközi szaknyelvébe, Giovanni Ignazio Molina először a *Lucuma keule* binómet (Molina 1782: 187), majd művének második kiadásában a *Keulia chilensis* terminust adta a fajnak (Molina 1810: 159), a ma érvényes latin binómet a *Gomortega keule* (Johnston 1924: 91). A *Queule* megjelenik a chilei toponimiában is, egy folyó és egy kis halászfalu viseli a nevet. További neve a sp. *hualhual* (W.), eredetileg ugyancsak a mapuche indiánok szava, 1777 óta adathozható az írásbeliségben a faj *hualhualun* (Havestadt 1777) neve. Pedro Armengol Valenzuela szótára szerint a fát a mapuche *hualhual* (Valenzuela 1918, 1: 335) és *hualhualn* (uo. 497) néven hívták.

Az első európai, rendszertani információt tartalmazó dokumentum e fajra vonatkozóan G. Molina összeállítására (Molina 1782: 188), Ruiz és Pavon (1794) a fajt a *Gomortega* nemzetségbe sorolta, a latin szaknyelvi nemzetségnevet a spanyol botanikus és gyógyszerész, Casimiro Gómez Ortega (1741–1818), a madridi botanikus kert első professzora tiszteletére adták, aki egy 1777–1788. évi Peruba és Chilébe tett expedíciót támogató. A faj latin nevének szinonimája a *Gomortega nitida* (Molina 1782: 188).

ilama J. *Annona diversifolia* (Velich–V. Nagy 244). Közép-Amerikában őshonos trópusi gyümölcsfa, természetik Kínában is. Nagy gyümölcse savanykásan édes.

Nemzetközi szó; vö. or. *ilama* (LH.), ang. *ilama* (PN.), ném. *Ilama* (W.), fr. *llama* (EL.). A nővény sp. *llama* 'ua.' (uo.) neve terjedt el, a szó végső forrása a mexikói nahuatl indián *ilama-tzapotl* 'ua.' (PN.); R. 1911: *illamatzapotl* [Science 33: 471]), amelynek 'öregasszony szapota' a jelentése.

Társneve a síksági termőhelyére utaló ang. *cherimoya of the lowlands* (BI.), sp. *chirimoya de las tierras bajas*, fr. *chérimole des terres basses* (PN.), azaz 'alföldi chirimoya', *chérimole des terres* (EL.), vagyis 'földi chirimoya', a színére utaló sp. *anona blanca* (uo.), azaz 'fehér annóna', *anona rosada* (PN.), vagyis 'rózsaszín annóna', továbbá a sp. *papauce* (uo.), *perpauce*, ki. *yi ye fan li zhi* (GRIN.). A fajt először Dr. Edward Palmer gyűjtötte a mexikói Colima vidékén, 1887-ben. A mai szaknyelvi lat. *Annona diversifolia* terminust 1911-ben közölték (Science 33: 471). Korábbi szinonima az *Annona macrophyllata*, 1910-ben tette érvényesén közzé John Donnell Smith (Bot. Gaz. 49: 453). A latin szaknyelvi *diversifolia* (< lat. *diversus* 'eltérő, másféle'; *-folius* '-levelű') faji jelzőnek 'máslevelű', a *macrophyllata* (< gör. *makrósz* 'hosszú, nagy'; *phyllon* 'levél') faji jelzőnek pedig 'nagylevelű' a jelentése.

Friedrichsthal-guáva J. *Psidium friedrichsthalianum* (T.). Közép- és Dél-Amerikában őshonos, természetik másutt is. Lédús gyümölcse savanykás, lekvárnak jó.

Nevében a faji jelző a latin szaknyelvi terminus átvétele. Személyneves összetétel, a fajnévben a cseh származású botanikus és régész, Emmanuel Ritter von Friedrichsthal (1809–1842) neve öröködik meg, aki több tudományos felfedező utat is tett az osztrák kormány megbízásából. A *guáva* nemi név pedig dél-amerikai indián eredetű nemzetközi szó. A *Psidium* generikus nevet Linné adta, a guávának a Linné előtti időkben használatos R. 1687: *Pyra Indica seu Granatensia vulgo* (Hermannus 305) neve a piros héjú, gránátalma-, illetve körteformájú gyümölcsre utal.

A Friedrichsthal-guáva Costa Rica egyik leggyakoribb gyümölcsfája, ottani elterjedésére utal ang. *Costa Rican guava*, fr. *goyavier de Costa Rica*, sv. *costaricaguava* (GRIN.), sp. *guayaba de Costa Rica* (EL.) és ném. *Kostarika-guave* (PN.) elnevezése. Természetesen a spanyolban van a legtöbb társneve, Kolumbiában *guayaba Agria*, Hondurasban *guayaba de Danto*, Panamában *guayaba de agua*, Ecuadorban *guayaba del Choco*, Mexikóban *guayaba Montes* és El Salvadorban *arrayan* (uo.) néven ismerik. Costa Ricán a *cas ácida* és Guatemalában a *guayaba ácida* (uo.) nevének 'savanyú cas, savanyú guáva', sp. *guayaba refresca* (EL.) nevének 'frissítő guáva' a jelentése.

szögletes guáva J. *Psidium acutangulum* (T.). Dél-Amerikában őshonos fa. Lédús gyümölcse savanykás, zamatos. Nyersen fogyasztják, és befőtt, lekvár készül belőle.

Nevében a faji jelző a latin szaknyelvi terminusból származik, a lat. *acutangulum* (< lat. *acutus* 'hegyes, éles' és lat. *angulus* 'szög, sarok') faji jelzőnek 'hegyesszögű' a jelentése. A kemény, háromszögletű magokra utal. A szögletes guáva sp. *guayaba de Para* (T.), ang. *Para-guava*, ném. *Para-guave*, braziliai port. *araçá do Pará* (PN.), port. *goiaba do Pará* (W.), *Para guava* (EL.) elnevezését földrajzi névvel alkották, a chilei *Para* tartomány nevéből származik. Élőhelyére utal sp. *guayaba de agua* (uo.), azaz 'vízi guáva' elnevezése is. A braziliai port. *araçá pomba* (PN.) nevének 'galambguáva' a jelentése. Peruban sp. *ampiycacu*, *puca yacu*, Bolíviában sp. *guabira* (uo.) néven ismerik. További neve a braziliai port. *araçá-piranga*, *araçanduba* (LH.) és a port. *araçandiva* (W.). A faj sp. *guayaba coronilla* (uo.) nevének átvétele a holl. *coronilla* 'ua.' (uo.).

kislevelű guáva J. *Psidium microphyllum* (P. 471). Közép- és Dél-Amerikában őshonos fa. Gömb alakú, halványzárgea gyümölcse eléggé savanyú íze miatt kevésbé népszerű.

A latin szaknyelvi binóment Nathaniel Britton tette érvényesen közzé 1930-ban (Sci.Surv. 6: 555), az abban szereplő *microphyllum* (< gör. μικρος 'kicsi', lat. *phyllon* [< gör. φύλλον] 'levél') faji jelző az alapja a magyar névben a 'kislevelű' jelentésű faji jelzőnek. A magyarban a *guáva* terminus először 1845-ben bukkan fel *Gvajava* alakváltozatban (Műsz.), majd 1894-ben: *goyava* (PallasLex.). A *guáva* végső forrása az arawak *guava*, *guaiva*, a *guájava* végső forrása pedig a tupi *guajava*, *guayava* (VörösEgz.). Mindkettő spanyol közvetítéssel került Európába. Földrajzi nevekkkel alkotott sp. *guayabita del Perú* (EL.) és ang. *Puerto Rican guava* (ZP.) neve, élőhelyén sp. *arrayán*, *guayabillo* (GRIN.) és *pichiché* (PN.) néven ismerik.

amerikai bodza *J. Sambucus canadensis* (P. 491). Észak-Amerikában honos. A gyümölcs gömbölyű bogó. Dzsemek, gyümölcslé és bor előállítására használják.

Neve az ang. *American elder* 'ua.' (GRIN.; R. 1913: Henkel 15) tükörfordítása. Számos európai nyelvben ugyancsak szó szerinti megfelelőjével jelölik; vö. fr. *sureau américain* (Mansfeld), *sureau d'Amérique*, holl. *amerikaanse vlier*; szln. *ameriški črni bezeg* (LH.), ném. *amerikanischer Holunder* 'ua.' (GRIN.). Ugyanez a név a bogyóra utaló bővítménnyel az ang. *American elderberry* (uo.) és az *American black elderberry* (EL.), azaz 'amerikai bodzabogyó', illetve 'amerikai fekete bodzabogyó'. A *bodza* nemi név közszóként 1337-től adatható: *bozyabukur* (Oklsz.). 1437-ben a Bécsi kódexben *bozfa*, 1470 körül a Casanate Glosszában *bozafa*. A magyarban szláv eredetű szó.

Szintén élőhelyre utal a földrajzi névvel alkotott latin szaknyelvi *canadensis* faji jelző, és kanadai honosságra utalnak a faj or. *бузина канадская* (EL.), sp. *saúco del Canadá* (uo.; R. 1871: DNV. 172), sv. *kanadafläder*; afr. *kanadese vlier* (GRIN.), ang. *Canadian elder* (uo.; R. 1838: Loudon 71), *Canadian elderberry* (FA.), fr. *sureau du Canada* (W.; R. 1887: Millspaugh 75), dán *kanadisk hylde*, izl. *kanadayllir*; fi. *kanadanselja*, észt *kanada leeder*; cs. *bez kanadský* (LH.) és ném. *kanadische Holunder* (uo.; R. 1887: *canadische Hollunder* [Millspaugh 75]), azaz 'kanadai bodza' társnevei is.

Korábbi felbukkanású társneve a bogyó édeskés íze alapján keletkezett ang. *sweet elder* (LH.; R. 1842: Knieskern 281, 1913: Henkel 15), azaz 'édes bodza'. Az éretten fekete bogyókra utal ang. *black-fruited elder* (R. 1838: Loudon 71) és fi. *mustaselja* (Mansfeld), vagyis 'fekete bodza' elnevezése. Mivel főként Észak-Amerika keleti területén elterjedt, az angolban *eastern elderberry* (uo.), vagyis 'keleti bodzabogyó' nevet is kapott. A virágok színére utal fr. *sureau blanc* (uo.) és sp. *saucó blanco* (uo. 1871: DNV. 172), azaz 'fehér bodza' neve. Minden bizonnyal a latin *Sambucus* nemzetségnévből való a sp. *saúco* (GRIN.) és a Kubában használatos sp. *subaco*, *subago* (Mansfeld) neve.

A latin szaknyelvi *Sambucus canadensis* binóment Linné adta a fajnak 1753-ban (Sp.pl. 1: 269). 1994-ben Richard Bolli alfajként tárgyalja, és a *Sambucus nigra* subsp. *canadensis* nevét teszi közzé (Dissertationes Botanicae, 223: 168). A *Sambucus* generikus név ókori eredetű, már Columellánál és Pliniusnál olvasható a bodza régi római *sambucus* neve. A latin növénynév a gör. *szambuke* (W.) szóból származik, a végső forrás pedig a szír *sabka*, amely a bodza ágaiból készített hangszer neve. A latin terminus folytatója a bodza ol. *sambuco*, N. *sambuc*, *sambugh*, *sambugo*, *zambuco* (ME. 396) neve.

kékbogyós bodza *J. Sambucus caerulea* (P. 491). Észak-Amerikában őshonos. Az édeskés, lédús, kemény bogyókat nyersen, de inkább jól megfőzve fogyasztják.

Neve az ang. *blueberry elder* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Társneve a *deres bodza* (P. 48). Mindkét neve a lisztes bevonatú, kékes színű bogyókra utal, amelyek alapján jól megkülönböztethető más bodzafajoktól. A gyümölcs színére utal a latin szaknyelvi *caerulea* 'kék' faji jelző is. A latin binómen megfelelője a faj ang. *blue elder* és sv. *blåfläder* (GRIN.), or. *бузина голубая* (EL.), észt *sinine leeder*; cs. *bez modrý* (LH.) és ném. *blauer Holunder* (W.; R. 1909: *bläulicher Hollunder* [Mitt.DG. 18–20: 37]) neve. A ném. *Holunder*; *Holder*; *Holler* (DWb. 1816) név az ófn. *holunter* 'ua.' (uo.) folytatója. Belül üreges ágaira utal a bodza ófelnémet neve, ez módosult idővel a fenti szóvá, aminek jelentése ugyanaz, mint az ang. *hollow-tree*, tehát 'üres fa' névnek.

mexikói bodza *J. Sambucus mexicana* (P. 491). Mexikóban és az USA déli részén őshonos. Gyümölcséből bort erjesztenek, befőtteket készítenek. Virága is ehető.

Neve az ang. *Mexican elder* 'ua.' (EL.; R. 1888: AW. 1: 25, 1913: AFT. 702) tükörfordítása. A faj latin szaknyelvi *Sambucus mexicana* nevét 1830-ban tették érvényesen közzé (Candolle

4: 322), ennek szó szerinti megfelelője a mexikói bodza fr. *sureau du Mexique* (EL.; R. 1888: *sureau de Mexico* [AW. 1: 25]) és a ném. *mexikanischer Holunder* (R. 1888: uo., 1909: Mitt.DG. 18–20: 34) neve is. Régebbi spanyol neveiben szintén utaltak honosságára; vö. sp. *saucó* (FA.; R. 1871: *saucó de Méjico* [DNV. 172], 1888: *saucó de Mexico* [AW. 1: 25]).

Hasonneve az ang. *Mexican elderberry*, a *Mexican elderflower* és a szln. *mehiški črni bezeg* (LH.), azaz 'mexikói bodzabogyó', 'mexikói bodzavirág', illetve 'mexikói fekete bodza'. Ugyancsak földrajzi névvel alkották, és élőhelyre utal a mexikói bodza ang. *Florida elder* (EL.), vagyis 'Florida bodza', valamint ang. *desert elderberry* (uo.), azaz 'sivatagi bodza' társneve.

szamócakaktusz *J. Echinocereus stramineus* (P. 364). Az Egyesült Államokban és Mexikóban őshonos. Gömbölyded, lédús gyümölcse vöröses, a gyümölcshús fehér.

A faj magyar neve az ang. *strawberry cactus* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A névadási szemlélet háttere az, hogy az érett gyümölcsök íze olyan, mint a szamócaé, ezeknek az ehető, húsos gyümölcsöknek a színe is sötétpiros. Hasonneve az angolban a *strawberry hedgehog cactus* (EL.), vagyis 'szamóca sünkaktusz', a *strawberry pitaya* (W.), azaz 'szamócapitaya', a *spiny strawberry cactus* (uo.), vagyis tüskés szamócakaktusz, és a *spiny strawberry hedgehog* (GRIN.), azaz 'tüskés szamóca sünn'.

Társneve még az ang. *porcupine hedgehog cactus* (uo.), vagyis 'tarajos sünnkaktusz', ezt a nevet Amerikában a sündisznónál jóval nagyobb tarajos sülről kapta, ugyanis a szamócakaktusz telepei a kétméteres átmérőt, és esetenként az egyméteres magasságot is elérik. A faj számos nevében előforduló *sündisznó* állatnév már a latin szaknyelvi *Echinocereus* generikus névben is felbukkan, amely a német orvos-biológus, botanikus és kaktuszgyűjtő, George Engelmanntól származik, 1848-ban tette érvényesnek közzé (Mem.Tour 91). Az ógörög-latin eredetű szóösszetétel, a gör. *echinos* 'sündisznó' és a lat. *cereus* (< lat. *cera* 'viasz') 'viaszgyertya, oszlop' szavak összetétele. A szúrós, tövises növényeket alakjukról és felületükről, a sündisznó nevének segítségével jelölik. Az *Echinocereus* nemzetséget a *sünnoszlopkaktusz* 'Echinocereus' (P. 255; < ném. *Igelsäulenkaktus* 'ua.' [G. 222]) magyar elnevezés mellett *töviskaktuszként* is említik, mivel minden látható növényrész tövises, kivéve a leplek és a belső virágrészek. Van is a magyarban *sündisznókaktusz*, *sünnkaktusz* 'Echinocactus' (MNöv. 172; < ném. *Igelkaktus* 'ua.' [PbF. 160]) terminus.

A szamócakaktusz első leírása – *Cereus stramineus* néven – 1856-ból ugyancsak George Engelmanntól származik (Syn.Cact. 3: 282), 1870-ben Francisco Seitz átsorolta az *Echinocereus* nemzetségbe (Cat.cact.cult. 11), 1886 óta érvényes a latin *Echinocereus stramineus* binómen (Handb. Cacteenk. 2: 797). A latin *stramineus* (< lat. *stramen* 'szalma') faji jelzőnek 'szalmasárga' a jelentése, a többi *Echinocereus* fajtól eltérő, áttetsző szalmasárga tüskékre utal. Akárcsak a szamócakaktusz ang. *straw-colored hedgehog* (EL.), azaz 'szalmaszínű sündisznó', vagy a 19. században feljegyzett ném. *Strohstachel-Igel-Kerzencactus* (R. 1886: Handb.Cacteenk. 2: 797), vagyis 'szalmatüskés-sündisznó-gyertyakaktusz' elnevezése. Mexikóban sp. *agostea*, *pitaya* (GRIN.), *órgano-pequeño* és *sanjuanero* (EL.) néven ismerik.

észak-amerikai mogoró *J. Corylus americana* (P. 344). Kanadában és az Egyesült Államokban őshonos cserje. Termése lényegesen kisebb a európai mogoróénál.

Névében a faji jelző a növény honosságára utal, a *mogoró* generikus név már 1055-ben, legelső magyar nyelvemlékünkben, a Tihanyi Alapítólevélben fölbukkan: „iuxta fizeg *munorau* kereku. post *monarau* bukurea.” Származékszó, a régi *mony* 'tojás' főnévből keletkezett kicsinyítő képzőbokkal. Az *észak-amerikai mogoró* terminus alapja, kiegészítve az Észak-Amerikára utaló pontosítással, a latin szaknyelvi *Corylus americana* binómen, amelyet Humphry Marshall tett érvényesen közzé 1785-ben (Arbust.Amer. 37).

Idegen nyelvi nevei közt a legtöbb ugyancsak ennek alapján keletkezett, 'amerikai mogoró(bokor)' jelentéssel; vö. fr. *noisetier d'Amérique*, ang. *American hazelnut* (EL.; R. 1853: *American hazelnut* [Torrey 36]), *American filbert*, *American hazel* (GRIN.; R. 1818: *American hazle* [Am.j.sci. 367]), ném. *amerikanische Hasel* (GRIN.), *amerikanische Haselnuss*, kat. *l'avellaner americà*, sp. *avellano americano*, or. *лещина американская* (W.), szlk. *lieska americká*, észt *ameerika sarapiu*, cs. *liska americká* (LH.), fi. *amerikanpähkinäpensas*, dán, sv. *amerikansk hassel*, tör. *amerikan findiği* (PN.). Más faji jelzőt kapott néhány további neve, az ol. *nocciuolo rostrato* (uo.) társnévé-

nek 'csőrös mogyoró' a jelentése. Az európai mogyorónál sokkal kisebb termésre utal ang. *dwarf filbert* és ol. *nocciuolo nano* (uo.), azaz 'törpemogyoró' elnevezése.

sárkányalma J. Dracontomelon (P. 222). Ázsiában őshonos hatalmas koronájú fa. Csonthéjas gyümölcse gömb alakú. A puha gyümölcshús és a mag is ehető.

Neve a latin szaknyelvi *Dracontomelon* (< lat. *draco* 'sárkány', gör. *mélon* 'alma') generikus név tükörfordítása, akárcsak a ném. *Drachenapfel* 'ua.' (GRIN.). A latin nemzetségnév régóta érvényes terminus a botanikában, 1850-ben adta Karl L. Blume (Mus.bot. 1: 231). A *Dracontomelon* dao faj korábbi *Pomum draconum* szinonim nevének ugyancsak szó szerint 'sárkányalma' a jelentése. A holl. *drakeboom* (EL.) nevének pedig 'sárkányfa'. Ehető a gyümölcse, mint azt *Dracontomelon edule* és *Paliurus edulis* szinonimijában a latin faji jelző is mutatja, erre utal az *alma* utótag.

Társneve a *paldao-dió* (P. 199), amely a faj tagalog *paldao* (PN.) nevéből származik. Ennek rövidebb változata, a tagalog *dao* (uo.) került át a svéd nyelvbe; vö. sv. *dao* 'ua.' (GRIN.). Ugyanez a név a ma érvényes latin *Dracontomelon dao* binómen utótagja. A faj ang. *Argus pheasant-tree* (uo.), azaz 'Argosz fácánfa' nevében a görög mitológia százszemű óriás pásztora szerepel, aki Árkádiát többször is megmentette a pusztulástól. (Az óriás latin Argus nevéből való az „árgus szemekkel figyel” szólásunk.) A gyümölcs kereskedelmi neve a származásra utaló ang. *New Guinea walnut* és a *Pacific walnut* (PN.), vagyis 'Új-Guinea dió', illetve 'Pacifidió'.

cserjés perilla J. *Perilla frutescens* (P. 205). Ázsiában őshonos. Ehető leveleiért termesztik, a terméseket és a magvakat szintén élelmiszerként értékesítik.

A *perilla* generikus név nemzetközi szó. A nevet Linné adta a nemzetségnek, a lat. *pera* 'táska' szóból származik, a termés alakjára utal. A nemzetség latin nevét gyakran használják a legtöbb európai nyelvben mint közszót, a faj általános növényneveként; vö. ang., ném., norv., port., ol., sp., dán *perilla*, or., ukr. *перилла*, fr. *pérille* (PN.), le. *perillq* (W.). Ez azonban zavaró lehet, mivel egyaránt alkalmazták a különböző fajtákra. Faji jelzőjének az alapja az, hogy alacsony, gazdag elágazású, bokros cserje. Erre utal a latin szaknyelvi *frutestens* faji jelző, amelynek félig bokros a jelentése, a lat. *fruticescens* rövidítése, valamint a *cserjés perilla* szó szerinti megfelelője, a cs. *perila křovitá* 'ua.' (EL.) is. Társneve az *olajperilla* (P. 205), arra utal, hogy a magokból zsíros olajat nyernek, amely drága élelmiszer-adalékanyag, valamint ipari hasznosítású.

A legtöbb neve a 18. századi latin szaknyelvi elnevezésekre vezethető vissza. A faj *kinai bazsalikom* (EL.) társneve az ang. *Chinese basil* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a tör. *çin fesleğeni* (uo.) és a fr. *basilic chinois* 'ua.' (W.). A névadási szemlélet háttere az, hogy a fodros levelű bazsalikomhoz hasonlít, a lilás lombzat a bazsalikom lila levelű fajtáira emlékeztet. A perillát Linné először a binomiális *Ocimum frutescens* (1753: Sp.pl. 2: 597) néven írta le, a generikus név a bazsalikom latin neve (lat. *ocimum* 'bazsalikom' < gör. *okimon* 'ua.'). Linné névadása a *Perilla ocyroides* (1764: Gen.pl. ed. 6. 578) is, amelynek faji jelzője 'bazsalikomhoz hasonlatos' jelentésű, a gör. *okimoeidesz* fordítása (< gör. *okimon* 'bazsalikom', *-oiesz* 'hasonló'). Ugyancsak a bazsalikom nevével alkották or. *перилла базиликовая, японский базилик* (PN.), fr. *basilic japonais* (LH.), braziliai port. *manjerição-japonês*, sp. *albahaca japonesa*, valamint ang. *wild basil* (W.) és *lettuce leaf basil* (EL.), azaz 'bazsalikom-perilla', a honosságra utaló 'japán bazsalikom', illetve 'vadbazsalikom' és 'salátalevel bazsalikom' elnevezését. Az utóbbi arra utal, hogy a cserjés perilla leveleit nyersen, salátaként fogyasztják.

Társneve még a *vad szezám* (uo.), az ang. *wild sesame* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. Több nyelvben is használatos a szó szerinti megfelelője; vö. ném. *wilder Sesam* (uo.), fr. *sésame sauvage* 'ua.' (W.). A Koreában fontos fűszernövény ottani *tülkkae* (EL.) nevének ugyancsak 'vad szezám' a jelentése. A mag formájára és olajtartalmára utal. A szezáméhoz hasonló alakú levele az alapja egy másik gyakori nevének, a 'szezámlevél' jelentésű koreai *kkaennip* (uo.) terminusnak, ennek megfelelője a ném. *Sesamblatt* 'ua.' (W.), azaz 'szezámlevél'. Japánban *egoma* (GRIN.) néven ismerik, amely a *szezám goma* nevéből származik, a jelentése 'szezámab'.

További társneve a *feketecsalán* (EL.; R. 1966: MNöv. 59), a ném. *Schwarnessel* 'ua.' (G. 470) tükörfordítása, szó szerinti megfelelője a szln. *črna kopriva* 'ua.' (LH.). A norv. *perilla purpurnesle*, *buskpurpurnesle* nevének 'lila csalánperilla / bokor' (uo.), a ném. *Nessellippe* (PN.) nevének 'csalánajak' a jelentése. A névadási szemlélet háttere a fajnak a csalánéhoz hasonló alakú

levele. Volt is a latin szaknyelvben *Perilla urticaefolia* (1796: Prodr.Stirp. 80) szinonima, a faji jelző a lat. *urtica* 'csalán' és a lat. *folium* 'levél' szavak összetétele.

Társneve még a *perilla menta* (EL.), az ang. *perilla mint* 'ua.' (uo.) tükörfordítása. Termesztett növény a menta családban, Linné adta egyik korábbi latin szaknyelvi *Mentha perilloides* (1767: Syst.nat. 2: 736) nevét, ez volt a mintája az angol névnek. Alapja az, hogy az erős illóolajok emlékeztetnek a menta illatára. Erre utal a faj ang. *beefsteak-mint*, sv. *bladmyntha*, (GRIN.), dán *bladmynte*, *kinesisk mynte* (PN.), végül ang. *purple mint* (EL.), fr. *menthe pourpre* (LH.) és sp. *menta purpura* (W.), vagyis 'bifszték-menta', 'fekete menta', 'kínai menta', illetve 'lila menta' elnevezése is. Ugyancsak az illatos levelekre utal, és szintén 18. századi latin szaknyelvi terminusból származik a perilla ném. *chinesische Melisse* (PN.), azaz 'kínai citromfű' és fr. *mélisse verte sauvage* (PN.) 'vad zöld-citromfű' elnevezése. A citromfű latin *melissa* neve (< gör. *meli* 'méz') a generikus név a *Melissa maxima* (1764: Arduino 2: 28) és a *Melissa cretica* (1790: Fl.Cochinch. 2: 368) szinonimákban. Illatára utal a *Perilla citriodora* (1917: Bot.Mag.T. 31: 285) szinonima is, a faji jelző a lat. *citrum* 'citrom' (< gör. *kítron* 'ua.') és a lat. *odorus* 'illatos' szavak összetétele. Más növényhez hasonlítják fr. *persil japonais* (PN.), vagyis 'japán petrezselyem' nevével.

Japánban közismert zöldségnövény, jap. *shiso* (W.) neve került át számos nyelvbe; vö. ang., sv., holl., fi., fr. *shiso* (uo.), braziliai port. *shissô*, maláj *daun shiso* (PN.), ném. *Shiso* 'ua.' (GRIN.). Maga a jap. *shiso* jövevényszó, a kínai *zi-su* 'ua.' (uo.) átvétele. A japán eredetű nevet váltotta fel a médiában és a népszerűsítő irodalomban az ang. *beefsteakplant* (uo.), azaz 'bélzsin-növény'. Az elnevezés a növény vörös leveleire utal. Az ang. *rattlesnake weed* (PN.) nevének 'csörgőkigyógyom' a jelentése, ennek az a magyarázata, hogy a szárított szárak csörgő hangja a csörgőkigyóéra emlékeztet. Az egyes fajták leveleinek színére utal az észt *pronks-lutiklill*, *pronksleht* 'bronzperilla', 'bronzlevél', a fi. *veripeippi* 'vérpeippi', a fr. *pérille verte sauvage*, *pérille verte de Chine* 'zöld vadperilla', 'kínai zöldperilla', ang. *green-leaved perilla* 'zöldlevelű perilla' (uo.) *purple common perilla* 'lila közönséges perilla' (EL.) és a dán *rød shiso* (LH.), fr. *shiso rouge*, ném. *grünes Shiso* 'piros- vagy zöldshiso' (W.). Honosságára utal fr. *tiso japonais* (uo.) neve. A lengyelben a *pachnotka uprawna*, *pachnotka brazylijska*, *perilla zwyczajna*, Amerikában a sp. *coleus silvestre*, ang. *summer coleus* (uo.), *wild coleus*, *wild perilla* (PN.) neveken ismert. Az egyes növényrészek neve a dán, norv. *perillafrø* (magok), *perillablad* (levél) (uo.). A *Perilla frutescens* két fajtáját termesztik, a var. *crispa* piros, fodros levelű. Thunberg a *Perilla crispa* nevet adta neki, a faji jelzőnek 'göndör, hullámos' a jelentése, a levelekre utal. Az ang. *wild red basil* (W.), azaz 'piros vadbazsalikom' neve a levélszínre utal.

ablakoslevél J. *Monstera adansonii*, pertusa (P. 430). Dél-Amerikában őshonos. Az édes gyümölcs-húst nyersen eszik, magas a C-vitamin és a kálium tartalma.

Neve a ném. *Fensterblatt* 'ua.' (GRIN.), esetleg az ang. *window leaf* 'ua.' (www.tropilab.com) tükörfordítása. A nagy, mélyen karéjos, lyukakkal tele levele a névadási szemlélet háttere. A *Monstera pertusa* szinonim latin binóment Heinrich Wilhelm Schott adta a fajnak 1830-ban (Wiener Z. 4: 1028), a latin szaknyelvi *pertusa* faji jelzőnek is 'átlukasztott' a jelentése. Meghatározó jellemzőjére, a lyukacsos levéllemezre utal or. *монстера пробитая* (PN.), vagyis 'lyukasztott *Monstera*', ang. *five holes plant* (W.), azaz 'ötlyukú növény', valamint braziliai port. *imbé-furado* (Flora SBS), vagyis 'lyukas-imbé' elnevezése is.

Minden bizonnyal népnyelvi eredetű a 'svájci sajt növény' értelmű ang. *Swiss-cheese-plant* (GRIN.) metaforikus elnevezése, ebben a lyukas leveleket a lyukakkal teli sajthoz hasonlítják. Neve a svédben *liten monstera* (uo.), azaz 'kis monstera', a braziliai portugálban *costela de Adão* (Flora SBS), vagyis 'Ádám bordája'. Társneve az angolban a *Mexican breadfruit*, azaz 'mexikói kenyérgyümölcs', a braziliai port. *pina anona*, *hojadillo* és a fr. *arum du pays* (www.tropilab.com). Az utóbbi nevében szereplő *Arum* a kontyvirág genusneve, korábban ebbe a nemzetségbe sorolták az ablakoslevél fajt, például 1693-ban *Arum hederaceum* 'ua.' (Plumier:Desc. 43) és 1825-ben *Arum pinnatifidum* 'ua.' (Fl.flumin. 4: 110). Linné 1753-ban átsorolta, és a *Dracontium pertusum* nevet adta neki (Sp.pl. 2: 968). Tárgyalták még *Philodendron pertusum* (1852: BZ. 10: 278), azaz 'átlukasztott filodendron' szaknyelvi néven is. A ma érvényes latin szaknyelvi *Monstera* nemzetségnevet először Michel Adanson használta 1763-ban (Fam.Pl. 2: 470), az *Arum* és a *Dracontium* helyett. Az új genusnév a lat. *monstrum* szóból való, a növény nagyméretű leveleire utal. Ennek

a fajnak a *Monstera Adansonii* nevében Michel Adanson neve örződik meg, a binómen ugyancsak H. W. Schott-tól származik, 1830-ban tette érvényesen közzé (Wiener Z. 4: 1028). Szó szerinti megfelelője a faj ang. *Adanson's Monstera* (EL.) elnevezése.

szeldeltlevelű levélfa J. Philodendron bipinnatifidum (P. 453). Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcsét édes ételekhez használják, dzsemek, zselék készülnek belőle.

A botanikában gyakori terminus a *szeldeltlevelű* faji jelző, a faj jellegzetesen bemetszett, mélyen karéjos, durván fogazott lombleveleire utal. A szeldeltlevelű levélfa hasonlóan a *sokszárnyú levélfa* (P. 161), mintája a latin binómen volt, amelyet Heinrich Wilhelm Schott adott a fajnak 1829-ben (Wiener Z. 3: 780). A latin szaknyelvi *bipinnatifidum* faji jelzőt a lat. *bipinnatus* (< lat. *bi-* 'kettős', *pinnatus* 'szárnyas') és a lat. *-fidus* 'osztott, hasított' jelentésű szavakból alkották, 'duplaszárnyasan osztott' jelentésével ugyancsak a jellemző lomblevelekre utal. Akárcsak a faj fr. *philodendron à feuilles bipinnatifides*, ang. *twiccut philodendron* (EL.), or. *φιλιδένδρον δwoякопépистый, филодэндрон дваждыперистонодрéзанный* (W.), észt *kahelisulgjas filodendron* és cs. *filodendron dvouzpeřený* (LH.) elnevezése. További neve a kettőségre utalás nélkül az ang. *split-leaf philodendron* és a *cut-leaf philodendron* (EL.), vagyis 'osztott levelű filodendron'. Ugyancsak a sajátos lomblevele az alapja braziliai port. *banana de morcego* (GRIN.), azaz 'denevérbanán', valamint ang. *lacy tree philodendron* (W.), vagyis 'csipkés filodendron' nevének.

A levélfa társneve a *filodendron* (P. 161), 1939-től adatolható a magyar írásbeliségben, Natter-Nád Miksa Virágos Könyvében bukkan fel. A latin szaknyelvi *Philodendron* generikus név átvétele, amelynek 'fát szerető, fabarát' a jelentése. Ugyancsak H. W. Schott-tól, a bécsi császári kert főkertészétől származik, aki I. Ferenc császár megbízásából részt vett egy braziliai tudományos expedíción. A név arra utal, hogy a növény eredeti hazájában a fákra kapaszkodik fel, a fákon él. A szó forrása a gör. *philodendrosz* (< gör. *philosz* 'barát'; *dendron* 'fa'). A ma érvényes latin binómen szaknyelvi *Philodendron selloum* szinonimáját Karl Koch adta 1852-ben (BZ. 10: 276), a *selloum* faji jelzőben a német kertész és botanikus, Friedrich Sello (1789–1831) neve örződik meg, aki Brazília belsejébe tett kétéves kutatóutat. Ennek alapján kapta a faj or. *φιλιδένδρον селло* (W.) és ang. *selloum* (GRIN.) elnevezését. A latin *Philodendron* nemzetségnév a szeldeltlevelű levélfa számos idegen nyelvi nevében megvan; vö. ném. *Baum-philodendron* (uo.), ang. *tree philodendron*, *fiddle-leaf philodendron* (EL.), dán *Fligfilodendron* (LH.), ang. *horsehead philodendron* (<http://apps.rhs.org.uk>), *elephant ear philodendron*, *self heading philodendron* (www.exoticrainforest.com), azaz 'filodendronfa', 'hegedűlevelű-, lófej-, elefántfül- és fejesedő-filodendron'.

Érdekes neve a sp. *uña de danta brasilera* (W.), azaz 'brazil fogazott tapírköröm', a névadás alapja az, hogy a braziliai guarani indiánok a rostokból készült köteleket tapirok és pekarik befogására használják. A fajt a finnben *peikonkämnen* és *pariliuskavehka* (uo.), Braziliában port. *imbê* (GRIN.) néven, illetve az ezzel a terminussal alkotott port. *guaimbê*, *cipó imbê* és *brazilbanana de imbê* (uo.), azaz 'vízi imbê', 'kuszónövény-imbê', valamint 'brazilbanán imbê' néven ismerik. Elterjedtségére bizonyíték számos ottani társneve; vö. port. *banana do brejo*, *banana de macaco* és *banana do mato* (uo.), vagyis 'mocsári banán', 'makákóbanán', illetve 'banánbokor'. Az első név a faj vizes élőhelyére utal, a második pedig arra, hogy a makákómajmok eszik a gyümölcsöt. További társneve a port. *imbê-branco*, azaz 'fehér imbê', és a gyümölcsére utaló *imbê de comer* (Flora SBS), vagyis 'ehető imbê'.

ezüstös bölénybogyó J. *Shepherdia argentea* (P. 503). Észak-Amerikában őshonos. Csonthéjas gyümölcse húsos, fényes, élénkpiros bogyó. Nyersen vagy főttén eszik.

A *Shepherdia* nemzetséget az angol kertész, a Liverpool Botanic Garden kurátora, John Shepherd (1764–1836) tiszteletére nevezték el. Magyar *bölénybogyó* (P. 51) neve a bogyós, gömbölyű termésre utal. A németben is ezen a szemléleten alapul a névadás, a ném. *Büffelbeere* 'ua.' (G. 582; R. 1839: *Büffelbeerensträuch* [Jahresb. 271], 1882: *Büffelbeere* [Bot.Jahrb.Syst. 274]) tükörszava a magyar név. Amerikában fedezték fel először a növényt, ahol egykor, a bölények esztelen irtása előtti időkben, a nagy bölénycsordák legelészték. Elsősorban a Missouri és a Republican folyók mentén, de Nebraska és Dakota állam más folyói mentén is vadon nagy területen fordul elő. A *Shepherdia bivalyszem* (P. 48; R. 1966: MNöv. 31) társnevét talán a németből fordították, megfelelője a *Büffelaugen* 'Aster, Knautia arvensis' (M. 72).

Az ang. *buffalo berry* 'Shepherdia' (GRIN.; R. 1851: Buist 331, 1854: uo. 333, 1897: Britton–Brown 2: 468), azaz 'bivalybogyó' terminus alapja az, hogy a bivalyhúst a bölénybogyóval ízesített mártással ették. Az or. *ягода буйвола* (W.) nevének ugyancsak 'bivalybogyó' a jelentése. Hasonneve az ang. *bull berry* (uo.), azaz 'bikabogyó'.

Az ezüstös bölénybogyó faj nevének mintája az ang. *silver buffaloberry* 'ua.' (GRIN.), azaz 'ezüst bivalybogyó'. Társneve az ezüstös bivalyszem (P. 503) és a szirtiezüstfa (P. 240). Mindegyik név faji jelzője, valamint a latin szaknyelvi *argenta* 'ezüstös' faji jelző az alsó felületükön ezüstös levelekre utal. Más európai nyelvben is ez a fajnév; vö. észt *hõbe-piisonipõõsas* (LH.), azaz 'ezüst bivalybokor', fi. *hopeapuhvelinmarja*, vagyis 'ezüst bivalybogyó' és or. *шеpherdия серебристая* (W.), azaz 'ezüst shepherdia'.

Más jelzővel is alkottak nevet ennek a fajnak; vö. ang. *thorny buffaloberry* (EL.), azaz 'tüskés bivalybogyó'. A sűrűn elágazó, tüskés ágaira utal. Társneve még az ang. *beef-suet tree* (uo.), vagyis 'marhafaggyú fa' és a sv. *bisonbuske* (GRIN.), azaz 'bölénybokor'. Az ang. *Nebraska currant* (uo.), vagyis 'nebraskai ribizli' földrajzi névvel alkotott elnevezésének alapja az, hogy az ehető bogyókat úgy aszalják, mint a ribizlit. Az ang. *rabbit-berry* (uo.; R. 1897: Britton–Brown 2: 468) nevének 'nyúl bogyó' a jelentése. Rokon faj a *Shepherdia canadensis*, neve a *kanadai bölénybogyó* (P. 503), a latin név megfelelője.

Rácz János

Bárdosi Vilmos: Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015. 746 lap

Nem kis vállalkozás gyümölcset tarthatja kezében az olvasó, aki belelapoz a Bárdosi Vilmos által szerkesztett szótárba, ugyanis a kötet több mint 1800 (!) szólást és közmondást, illetve ezek magyarázatát foglalja magába. A tetemes mennyiségű nyelvészeti és kulturális kincs azért is tekinthető rendkívülinek, mivel korábban O. Nagy Gábor tett hasonló mű megírására kísérletet (*Mi fán terem?*), ám a szerző tragikus hirtelenségű halála miatt e kísérlet kivitelezése megghiúsult.

Ezt az űrt kívánta betölteni Bárdosi Vilmos, az ELTE Romanisztika Intézetének francianyelvész professzora, aki e kötettel ismételten kibővítette kutatási területének a határát. A szerző kutatásainak középpontjában az állandósult szókapcsolatok vizsgálata áll, ebben a témakörben 1982 óta publikál rendszeresen, többek között egy, illetve kétnyelvű szólásszótárakat. Ez utóbbiak rendszeres kiadásra találunk a Tinta Könyvkiadónál (1. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára* [2009], vagy *Francia–magyar tematikus szótár* [2010]).

A szótár szerkesztése és megírása során felhasznált szakirodalom mennyisége megdöbbentő: „alig” 40 (!) oldalon keresztül olvashatjuk a felhasznált, túlnyomórészt magyar források listáját (583–627), amelyek között megtalálható – többek között – az összes a téma kapcsán napvilágot látott írás és közlemény, amely a *Magyar Nyelvőr*; illetve a *Magyar Nyelv* szakfolyóiratokban fellelhető. A 40 oldalnyi felhasznált irodalmat további ötoldali internetes hivatkozás egészíti ki.

A szótárban bemutatásra kiválasztott 1800 szólás és közmondás zömében a szerző korábban már említett szólásértelmező szótárából származik, mindig két szempontot tartva szem előtt: a prezentált anyag szerkezeti átláthatóságát, illetve a kifejezések esetleges jelentésbeli elhomályosodottságát. Ennek tudható be, hogy a nyilvánvaló jelentéssel bíró szólások, mint a *gyáva*, *mint a nyúl* nem igényelnek különösebb bemutatást, így ezek nem is jelennek meg a szótár bejegyzései között. Ezek eredete rendszerint visszavezethető a népi megfigyelésekre, természeti törvényszerűségekre vagy valamely, a néplélelhez köthető jelenségre, amelyek általában kikövetkeztethetők az őket alkotó szavak, illetve a mögöttük meghúzódó összefüggések ismeretében (*Durva*, *mint a pokróc*, *Rohangál*, *mint pók a falon*). A fenti példákkal szemben jelen szótárban inkább olyan szólásokat és közmondásokat talál az olvasó, amelyek eredete kissé megfakult, bizonyos (sokszor nem egyértelmű és/vagy régen lezajlott) eseményekhez és körülményekhez köthető, esetleg más szerzőknél bukkanni rájuk, mint korábban gondoltuk. Ezt a listát kiegészíthetjük még az archaikus, régies kifejezésekkel, amelyek ma már egyáltalán nem vagy csak nagyon ritkán használatosak a mai nyelvben. Nézzünk egy példát az eddig leírtakra. A *Potemkin-falu* kifejezés kapcsán a szerző így ír: „A kifejezés Grigorij Alekszandrovics Potemkin [Patyomkin] orosz hadvezér, II. Katalin cárnő kegyence és miniszter nevéhez fűződik, aki a cárnőnek a meghódított krími területeken 1787-ben tett látogatásainak utvonálinak megtevésétől olyan látszaffalvakat építtetett, az ország virágzásának bizonyítására, amelyekben csak a házak homlokzatai készültek el” (436).

A vaskos kötetet előszó nyitja meg, valamint a felhasznált rövidítések és alkalmazott jelek jegyzéke. Ezt követi a könyv gerincét adó 560 oldalnyi állandósult szókapcsolatok magyarázatokkal ellátott listája, amelyet a felhasznált irodalom, illetve a jegyzékek mutatója foglal keretbe.

A szótár használatakor érdemes figyelembe venni, hogy a szerző „az első főnév” vagy „a legfontosabb főnév” elve alapján rendezte a frazémákat. Ez a rendszerezési elv érvényesül a szóláshasonlatoknál is: példaképpen idézhető a *jár a keze*, *mint a motolla* szólást a *motolla* címszó alatt kell keresnünk (369). Az idegen nyelvből (legtöbbször latinból) származó kifejezéseket rendszerint a következőképpen jeleníti meg a szótár: az ábécébe besorolt első elem mellett annak magyar megfelelője található, amely arra a címszóra mutat, ahol a bővebb etimológiai ismertetés olvasható. Pél-

dául, NULLA • *Nulla regula sine exceptione*. > SZABÁLY: *Nincsen szabály kivétel nélkül*. – tehát a példamondat eredetét a *Szabály* címszónál találhatjuk.

A szótára magas színvonalát és könnyű áttekinthetőségét mutatja a felhasznált jelek arzenálja is, amelyben különösen fontos szerep jut a • jelnek, amely megtalálható minden előtt, illetve, a szó-lásoknál csúcsos zárójelben mindig megjelöljük a kötelező vonzatokat (pl.: *lóvá tesz* <vkit>, <vkinek> *kopog a szeme az éhségtől*). Szintén említést érdemel a stílusjegyek megjelölése (pl.: *Annyi öt-letem lenne még!* = *tréf[ás]*, *Ez a nagyság átka!* = *gúny[os]*), illetve a kifejezések alkategóriákba való besorolása a *sz* = szólás, *km* = közmondás, *szm* = szólásmondás, szállóige, helyzetmondát rö-vidítések alkalmazásán keresztül. A frazémákhoz tartozó frazeológiai magyarázatokat a ♦ jel vezeti be; ezek során derül fény arra, vajon magyar vagy idegen nyelvből származik-e az adott kifejezés, illetve mi a pontos eredete. Az ebben a részben felsorolt nem pontos, esetleges egyéb forrásokat egy fehér csillaggal vezeti be.

A szótár különlegessége az eddig bemutatottakon kívül a számos apró kétnyelvű szólásszótár is, amelyet a ○ jel vezet fel, ezt követően olvashatjuk az adott frazéma angol, német, francia, olasz, orosz, lengyel stb. nyelven fellelhető azonos jelentésű változatait (pl.: „*Nem a ruha teszi az embert*. [...] ○ ANG. *Clothes don't make the man*. | LEN. *Habit nie czyni mnicha*. | NÉM. *Das Kleid macht keinen Mönch*. | SP. *El hábito no hace monje/ fraile*” [456]). A korábban bemutatott magyar nyelvű vonzatokhoz hasonlóan az idegen nyelvű variánsoknál is minden esetben jelölt a kötelező vonzat (pl.: „<vki vkinek> megmossa a fejét [...] NÉM. *jmdm, den Kopf waschen* | OL. *dare una lavata de capo a q* | SP. *dar un jabón a alg*” [162]).

Mіндеzen kiválóságai ellenére a szótárban előfordulnak esetek, amikor az olvasó „kissé fog-híjas” idegen nyelvi megfelelőket talál egy-egy bejegyzésnél (pl.: az *Ez túl magas nekem!* bejegyzésnél az ANG. *It's all Greek to me!* [346], az *ördögnek adja a lelkét* esetében az ANG. *sell his/her soul to the Devil* [404–405], vagy a *pórázon tart* szólásnál az ANG. *keep so/sb on a leash*, NÉM. *jn. an der Leine v. Kandare haben/halten* [435]).

A frazémaanyagban való keresést nagyban megkönnyítik a szótár végén található mutatók: ezek 110 oldalon keresztül sorakoznak, három kategóriába sorolva: személy és helynév szerinti (631–57), első elem szerinti (658–92), illetve eredet, tematika szerinti (pl. *fű, lé, óra, Róma, szerelem*) csoportosítás. Megjegyzendő még az összegyűjtött anyag modernsége kapcsán, hogy az nem kizárólag az antikvitás korából meríti az idézett műveket, hanem napjainkból is (például olyan mon-dások is szerepelnek a felhozatalban, amelyek Gorbacsov, Reagan vagy Horn, Orbán, Gyurcsány, illetve Esterházy Péter szájából származnak).

Bárdosi Vilmos frazeológiai etimológiai szótára sikeres és hosszú ideig tartó kutatómunka eredménye. A benne fellelhető tudásanyag nem pusztán nyelvészeti, hanem kulturális kincs is egy-ben. Olvasása nagyban hozzájárul nem pusztán saját gondolkodásunk és történelmünk fino-mabb részleteinek a megértéséhez, hanem egyúttal elvezethet más, európai és Európán kívüli népek gondolkodásának a megismeréséhez. Vagy kedvet csinálhat a további olvasáshoz.

Kárpáti László

Eszterházy Károly Főiskola
Neveléstudományi Doktori Iskola

Csernicskó István: Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában. Audtor-Shark, Ungvár, 2016. 140 lap

Csernicskó István legújabb könyve, amely *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában* címmel a közel-múltban látott napvilágot, az ukrainai helyzet 2012 és 2015 közötti nyelvpolitikai eseményeit foglalja össze, különösen nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy érzékeltesse: a politikai vezetés által meghozott nyelvpolitikai döntések miként hatnak a nyelvileg és etnikailag is heterogén Ukrajnában az etnikumok és a nyelvek viszonyára.

Az *Előszó helyett* címet viselő rövid felvezetőben a szerző *Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)* című munkájának előszavára utalva megjegyzi, hogy a 2010-et követő ukrainai események hatására szükségesnek érezte az eltelt időszak nyelvpolitikai eseményeinek az áttekintését.

dául, NULLA • *Nulla regula sine exceptione*. > SZABÁLY: *Nincsen szabály kivétel nélkül*. – tehát a példamondat eredetét a *Szabály* címszónál találhatjuk.

A szótára magas színvonalát és könnyű áttekinthetőségét mutatja a felhasznált jelek arzenálja is, amelyben különösen fontos szerep jut a • jelnek, amely megtalálható minden előtt, illetve, a szó-lásoknál csúcsos zárójelben mindig megjelöljük a kötelező vonzatokat (pl.: *lóvá tesz* <vkit>, <vkinek> *kopog a szeme az éhségtől*). Szintén említést érdemel a stílusjegyek megjelölése (pl.: *Annyi ötletem lenne még! = tréf[ás]*, *Ez a nagyság átka! = gúny[os]*), illetve a kifejezések alkategóriákba való besorolása a *sz* = szólás, *km* = közmondás, *szm* = szólásmondás, szállóige, helyzetmondát rövidítések alkalmazásán keresztül. A frazémákhoz tartozó frazeológiai magyarázatokat a ♦ jel vezeti be; ezek során derül fény arra, vajon magyar vagy idegen nyelvből származik-e az adott kifejezés, illetve mi a pontos eredete. Az ebben a részben felsorolt nem pontos, esetleges egyéb forrásokat egy fehér csillaggal vezeti be.

A szótár különlegessége az eddig bemutatottakon kívül a számos apró kétnyelvű szólásszótár is, amelyet a ○ jel vezet fel, ezt követően olvashatjuk az adott frazéma angol, német, francia, olasz, orosz, lengyel stb. nyelven fellelhető azonos jelentésű változatait (pl.: „*Nem a ruha teszi az embert*. [...] ○ ANG. *Clothes don't make the man*. | LEN. *Habit nie czyni mnicha*. | NÉM. *Das Kleid macht keinen Mönch*. | SP. *El hábito no hace monje/fraille*” [456]). A korábban bemutatott magyar nyelvű vonzatokhoz hasonlóan az idegen nyelvű variánsoknál is minden esetben jelölt a kötelező vonzat (pl.: „<vki vkinek> megmossa a fejét [...] NÉM. *jmdm, den Kopf waschen* | OL. *dare una lavata de capo a q* | SP. *dar un jabón a alg*” [162]).

Mіндеzen kiválóságai ellenére a szótárban előfordulnak esetek, amikor az olvasó „kissé foghíjas” idegen nyelvi megfelelőket talál egy-egy bejegyzésnél (pl.: az *Ez túl magas nekem!* bejegyzésnél az ANG. *It's all Greek to me!* [346], az *ördögnek adja a lelkét* esetében az ANG. *sell his/her soul to the Devil* [404–405], vagy a *pórázon tart* szólásnál az ANG. *keep so/sb on a leash*, NÉM. *jn. an der Leine v. Kandare haben/halten* [435]).

A frazémaanyagban való keresést nagyban megkönnyítik a szótár végén található mutatók: ezek 110 oldalon keresztül sorakoznak, három kategóriába sorolva: személy és helynév szerinti (631–57), első elem szerinti (658–92), illetve eredet, tematika szerinti (pl. *fű, lé, óra, Róma, szerelem*) csoportosítás. Megjegyzendő még az összegyűjtött anyag modernsége kapcsán, hogy az nem kizárólag az antikvitás korából meríti az idézett műveket, hanem napjainkból is (például olyan mondasok is szerepelnek a felhozatalban, amelyek Gorbacsov, Reagan vagy Horn, Orbán, Gyurcsány, illetve Esterházy Péter szájából származnak).

Bárdosi Vilmos frazeológiai etimológiai szótára sikeres és hosszú ideig tartó kutatómunka eredménye. A benne fellelhető tudásanyag nem pusztán nyelvészeti, hanem kulturális kincs is egyben. Olvasása nagyban hozzájárul nem pusztán saját gondolkodásmodunk és történelmünk finomabb részleteinek a megértéséhez, hanem egyúttal elvezethet más, európai és Európán kívüli népek gondolkodásának a megismeréséhez. Vagy kedvet csinálhat a további olvasáshoz.

Kárpáti László

Eszterházy Károly Főiskola
Neveléstudományi Doktori Iskola

Csernicskó István: Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában. Audtor-Shark, Ungvár, 2016. 140 lap

Csernicskó István legújabb könyve, amely *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában* címmel a közel-múltban látott napvilágot, az ukrainai helyzet 2012 és 2015 közötti nyelvpolitikai eseményeit foglalja össze, különösen nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy érzékeltesse: a politikai vezetés által meghozott nyelvpolitikai döntések miként hatnak a nyelvileg és etnikailag is heterogén Ukrajnában az etnikumok és a nyelvek viszonyára.

Az *Előszó helyett* címet viselő rövid felvezetőben a szerző *Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)* című munkájának előszavára utalva megjegyzi, hogy a 2010-et követő ukrainai események hatására szükségesnek érezte az eltelt időszak nyelvpolitikai eseményeinek az áttekintését.

Csernicskó István már a munka *Bevezetésében* is utal arra, hogy Ukrajnában a nemzetiségi és nyelvi kérdést bel- és külpolitikai, továbbá biztonságpolitikai problémává teszi az ország lakosságának heterogén etnikai, nyelvi és felekezeti összetétele, illetve hogy „Ukrajnában a nyelvi kérdés erősen átpolitikált, és a probléma rendezetlensége nyelvi ideológiák, etnikumok és nyelvek konfliktusához vezethet” (13).

A múlt árnyai: az ukrainai nyelvpolitika korszakai című fejezet első, *Egyensúlyozó nyelvpolitika (1989–2004)* címet viselő részében az említett időszak nyelvpolitikájának az alakulását ismerteti a szerző. Szerinte a független Ukrajna első elnökének, Leonyid Kravcsuknak a politikáját egyfajta útkeresés jellemezte, amelyben a legfőbb cél a felekezeti, etnikai és nyelvi konfliktusok elkerülése volt. Ezzel szemben a Kravcsukot követő Leonyid Kucsma a politikai érdekek elérésére és a választópolgárok megnyerésére használta az ország nyelvpolitikáját, aki az egyik választási kampányában még az orosz nyelv hivatalossá tételét és az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok elmélyítését ígerte, a másikban pedig már arról beszélt, hogy „Ukrajnának csak egyetlen állammnyelve lehet, az ukrán” (18).

A következő rész, mely a „*Narancsos*” *nyelvpolitika (2004–2010): az egyensúly felborul* címet viseli, a narancsos forradalom után hatalomra került Viktor Juscsenko államelnök által képviselt nyelvpolitikát próbálja meg nagyvonalakban bemutatni. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelvi kérdésben egyensúlyozó politikát ugyanakkor a választási kampányok során Juscsenko sem tudta elkerülni” (20), hiszen a választási kampányában még arról beszélt, hogy „elismerjük, hogy az orosz nyelv a mi társadalmunk számára több, mint egy nemzeti kisebbség vagy egy szomszédos állam nyelve”, míg választási győzelem után már a formális nyelvhasználati színtereken az ukrán nyelv egyeduralgoló szerepét kívánta elérni, illetve, hogy az orosz ugyanolyan szereppel bírjon, mint bármely más ukrainai kisebbségi nyelv (20–5).

A Janukovics-éra (2010–2014) című részben a szerző a Viktor Juscsenko elnöksége idején a kétnyelvűség kodifikálásának a felvállalása révén megerősödött és a soron következő választásokat megnyerő Régiók Pártja, illetve az államelnöki tisztséget betöltő Viktor Janukovics nyelvpolitikáját, valamint a hatalmat vesztett Timosenko ezzel szembeni megnyilvánulásait mutatja be. Csernicskó István ebben a részben kiemeli azt, hogy „az elnök mögött álló Régiók Pártja – választási ígérete szerint – a nyelvpolitikát a valós nyelvi helyzetre kívánta alapozni”, és hogy „az orosz második állammnyelvi státusba emelésével kodifikálni akarták az ország *de facto* kétnyelvűségét” (25–6), amelyet Timosenko az ukrán nyelv elleni „háborúként” értékelt, és az orosz ajkú lakosságot az ukrán nyelv megtanulására szólította fel.

A nyelvpolitika a konfliktus (egyik) ürügyévé válik címet viselő harmadik fejezet első részében a szerző a *Háború előtt-i* időszak nyelvpolitikai helyzetét vizsgálja, és kiemeli, hogy a „2010-es elnökválasztást követően a kielezett nyelvpolitikai helyzet feloldását az is nehezítette, hogy a feszültség fenntartása mind a hatalmon lévő, mind pedig az ellenzéki politikai erőknek kedvezett” (29), illetve hogy a nyelvi helyzet a közelgő, 2012-es parlamenti választások egyik fontos kampánytémájává vált. A parlamenti választásokat megnyerő Régiók Pártja a tiltakozásokkal mit sem törődve 2012-ben elfogadta a szovjet időkből származó nyelvtörvény helyébe lépő új nyelvtörvényt. Ugyanakkor ez sem volt képes a nyelvi kérdés teljes mértékű rendezését elérni. A továbbiakban Csernicskó István az ukrainai események rövid összefoglalására tesz kísérletet.

A 2013 őszen kezdődött lakossági tüntetések a kormány intézkedései következtében véres összecsapásokba torkollottak. A fokozott fenyegetettség hatására 2014. február 22-én Viktor Janukovics államelnök elmenekült az országból, az újonnan létrejövő ideiglenes kormány pedig már másnap jogszabályt fogadott el a hatályos nyelvtörvény eltörléséről, és bár az nem lépett hatályba, de az oroszországi reakciók, illetve a Krím félsziget annekálása a napjainkban is zajló kelet-ukrainai háborús helyzet kialakulásához vezetett (31–5).

Az ezt követő időszak nyelvpolitikai eseményeit és az új nyelvtörvény kidolgozása céljával létrejött bizottság munkáját, illetve e munka eredménytelenségeit mutatja be a szerző az *Új nyelvtörvény kell?* című részben, amelyből az is kiderül, hogy a bizottság érdemi munkája lényegében abban merült ki, hogy egy új jogszabálytervezet kidolgozása helyett a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény tökéletesítésével megbízott munkacsoport tervezetét fogadta el alapul.

A nyelvi kérdés a fegyveres konfliktus egyik ürügyévé válik című rész a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus közvetlen kialakulásához vezető nyelvpolitikai döntéseket, illetve az ország nyelvi helyzetének rendezésére irányuló vezetői ígéreteket vázolja fel.

A háborús nyelvpolitika című alfejezet az ukrainai nyelvpolitika 2014-es parlamenti választásokat követő alakulását mutatja be, amelyben különösen fontos szerepet tölt be Porosenko 2014. július 26-án benyújtott alkotmánymódosító törvénytervezete, „amely szerint a megyei, járási és települési önkormányzatok jogot kapnának arra, hogy törvényben szabályozott rendben »speciális státuszt« biztosíthatnak az orosz nyelvnek és más nemzeti kisebbségek nyelveinek” (47). Cserniczkó István ezen kívül röviden beszámol még a magukat nemzeti oldalra pozicionáló értelmiségi köröknek és a civil mozgalmaknak a porosenkói nyelvpolitikával szemben felmerülő aggályairól is, amely szerint a „hatalomra került politikai elit folytatja a korábbi korszakok oroszosító politikáját, ám most hazafias álcával leplezve” (51), illetve „az elnök folyton az ukrán nyelv védelméről beszél, de semmi sem történik” (53).

A negyedik fejezet a *Nyelvtörvények Ukrajnában (1989–2014)* címet viseli, és egy-egy alfejezetben ismerteti az ország négy, nyelvekről szóló törvényét: 1. Az 1989-es nyelvtörvényt (NyT1989); 2. Ukrajna törvényét „A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ratifikálásáról” (ECRML/UA); 3. Ukrajna törvényét „Az állami nyelvpolitika alapjairól” (NyT2012); 4. A Kravcsuk féle nyelvtörvény-tervezetet (KT). Az ismertetésen túl Cserniczkó az említett törvények szövegét összevetve azt is megvizsgálja, hogy az adott törvény „milyen nyelvekre terjed ki; hogyan határozza meg az ukrán nyelv státuszát; milyen státuszt biztosít az orosz nyelvnek és a többi kisebbségi nyelvnek; milyen feltételek esetén teszi lehetővé a kisebbségi nyelvek használatát a regionális és helyi állami, önkormányzati hivatalokban; milyen közigazgatási egységek szintjén engedélyezi a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát; előírja-e, vagy csupán engedélyezi (bizonyos feltételek esetén) a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát; előírja-e a hivatalnokok számára a kisebbségi nyelvek ismeretét ezeknek a nyelveknek az elterjedési területén; lehetővé teszi-e az államnyelv használatának elkerülését azokban a helyzetekben, ahol a kisebbségi nyelvek használhatók a hivatalokban; hogyan szabályozza a kisebbségi nyelven folyó oktatást; lehetővé teszi-e a kisebbségi nyelvek megjelenését olyan szimbolikus helyeken, mint a személyes okmányok (személyi igazolvány, iskolai végzettséget igazoló okirat)” (66–7).

A negyedik fejezet *Következeten ukrán nyelvpolitika* címet viselő részében a szerző hangsúlyozza: „a hivatalos nyelvpolitika Ukrajnában általában vagy az orosz, vagy az ukrán nyilvános használatának előmozdítását célozta, a másik kizárásával vagy lejáratásával” (88), illetve hogy a nyelvek státuszára vonatkozó politikai taktikázás a társadalmi béke elérése helyett „fokozta a nyelvi kérdéssel kapcsolatos elégedetlenséget” (91).

Az ötödik fejezetben Cserniczkó István arra keresi a választ, hogy a kialakult helyzetre vonatkozóan *Milyen nyelvpolitika lehet a megoldás Ukrajnában?* A fejezet első részében *A kétnyelvűség kodifikálásának esélyeit* vizsgálva a szerző arról is szót ejt, hogy bár a „különböző szociológiai kutatások is a kétnyelvűség széleskörű elterjedtségét rögzítik” (98), a hivatalos kétnyelvűség ellenzői azonban egyetlen hivatalosan két- vagy többnyelvű ország nyelvi helyzetét sem tekintik követhető példának, hiszen, amint azt a Juscsenko utasítására kidolgozott nyelvpolitikai koncepcióban is olvashatjuk, „az államnyelvi státus biztosítása más nyelvek számára visszafordíthatatlanul kedvez nem csupán az ukrán nyelv gyors szorításának a hivatalos használatból, hanem használati köre további szűkítésének is” (102), illetve „hogy az orosz hivatalos nyelvként kodifikálása valójában egynyelvűséget eredményez: az oroszok nem fogják elsajátítani és használni az államnyelvet” (106). Cserniczkó István ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a regionális szinten jelentkező hivatalos kétnyelvűségnek a jelenkori Ukrajna területén már voltak előzményei.

A következő rész *Egy utópisztikus nyelvpolitikai modellt* kíván felvázolni, hangsúlyozva, hogy Ukrajna számára az etnocentrikus és egynyelvű nemzetállami modell, illetve a nemzetközi minták követése sem bizonyult járható útnak, így az anyanyelv használati jogát „nem csupán a kisebbségekre vonatkozó többletjogokként” kellene értékelni, hanem úgy, mint minden, a többségi és kisebbségi polgárokat is megillető, általános emberi jogként (112). A szerző véleménye alapján „a fentebb javasolt »utópisztikus« modell sikeres működtetéséhez csupán következetesen kellene alkalmazni az ukrán alkotmány 10. cikkelyét: meg kell találni az egyensúlyt az államnyelv támogatása, valamint a kisebbségi nyelvek (köztük természetesen az orosz) védelme között” (113), de azt

is megjegyzi, hogy erre a valóságban nem sok esély van addig, amíg „az ukrán nyelvészek egy része még a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának ukrainai ratifikálását is ellenzi” (115).

Amint arra a kötet *Összefoglalásában* Csernicskó István is felhívja a figyelmet, a politikai elit Ukrajna nyelvi sokszínűségét figyelmen kívül hagyva, mindig is a *de jure* egynyelvűség megteremtését tekintette helyes útnak, és az ezzel járó konfliktusokat lényegében csak az csökkentette, hogy „a nyelvek használatát szabályozó törvényeket, rendeleteket Ukrajnában nem alkalmazták következetesen” (117). Ezenkívül hangsúlyozza azt is, hogy „a nyelvi jogokat általános emberi jogokként értelmezve olyan, az egymástól eltérő ukrainai régiók sajátosságaira szabott nyelvpolitikai modell dolgozható ki, amelynek következetes alkalmazása hozzájárulhat a nyelvi kérdés rendezéséhez Ukrajnában” (124).

Csernicskó István munkája minden ukrain állampolgárt érintő kérdésekkel foglalkozik, így a szakmai közönségen túl a kérdés iránt érdeklődő laikus olvasók is hasznos információkat találhatnak benne.

Gazdag Vilmos

adjunktus

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont

Beregszász

Beszámoló a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2013. évi tevékenységéről

1. A bizottság az MTA I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztályának közös testülete

Az állandó bizottság tisztségviselői: elnök: *Keszler Borbála*, társelnök: *Grétsy László*, titkár: *Tóth Etelka*. Az állandó bizottság létszáma: 29 fő; ebből akadémikus: 10 fő, közgyűlési képviselő: 12 fő, az MTA doktora/tudomány doktora: 8 fő, kandidátus: 3 fő, PhD-s: 6 fő. Minősítés nélküli tag: 2 fő.

Az állandó bizottság munkabizottsága. A bizottság tagjaiból egy szűkebb (11 tagú) albizottság alakult Keszler Borbála vezetésével, melynek további tagjai: Antalné Szabó Ágnes, Földi Ervin, Gerstner Károly, Heltainé Nagy Erzsébet, Hőnyi Ede, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Siptár Péter, Tóth Etelka, Zimányi Árpád.

A tudományos bizottság ülései

2013-ban az állandó bizottság 2 ülést tartott: június 18-án és december 3-án; a munkabizottság 12 alkalommal tanácskozott: január 8-án, január 29-én, február 5-én, február 19-én, március 4-én, április 2-án, április 29-én, május 13-án, május 27-én, július 3-án, szeptember 30-án és október 28-án. – Az ülések helyszíne minden alkalommal: az ELTE Bölcsészettudományi Kara (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A II. emelet).

Az egyes ülések

2013. január 8. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A szótár *j* és *k* betűinek megtárgyalása

Nagy vita alakult ki a *knock out* szó írásával kapcsolatban. A döntés: a szót egybe kell írni. Rövidítése (a szokást megtartva): *KO*. – Vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy szabálya tegyük-e elválasztáskor az esztétikai szabályt (tehát, hogy egy magánhangzót nem választunk el). Döntés: nem. A szótárban is jelölni kell elválasztáskor minden elválasztási helyet. – A *-ció* szóvégződést is el kell választani.

2013. január 29. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Az *l* és *ly* betűk vitája

Újra felmerült az *l-jei* vagy *l-i* kérdése. A bizottság a régi döntés mellett maradt (mindkét megoldás helyes).

2013. február 5. (A szűkebb munkabizottság ülése)Az *m* betű vitája

Problémák: A *Mikulás* szót mint tulajdonnevet nagybetűvel kell írni, de: a *mikuláscsomag*, *mikulásra kaptam* kisbetűs. – A MŰPA szabályos írásmódja *Múpa*, úgy tűnik azonban, hogy nehéz lenne változtatni a szokáson. Ezzel együtt a bizottság a szabály szerinti írásmódot támogatja.

2013. február 19. (A szűkebb munkabizottság ülése)Az *n* betű vitája

Döntés született a *cigány* előtagú (szerkezetek) írásmódjáról: *cigányvajda*, *cigányzene*, *cigány-meggy* egybe. Külön azonban: *cigánygyerek*, *cigány asszony*, *cigány család*, *cigány legény*, *cigány nő*, *cigány nyelv*, *muzsikus cigány*. – Javaslat: lehessen a *nemcsakot* kétféleképpen írni: *nemcsak*, *nem csak*. – Kérdéses volt a *nüansz* szó írása is, mivel az ejtése [nüansz], a továbbiakban ennek megfelelően írjuk: *nüansz*.

2013. március 4. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Nagy vita volt a *nyű* ige *nyűvi* alakjával kapcsolatban. A szótárakban rövid *ü* van, de senki nem ejti röviden. Végső döntés: hosszú *ű*-vel kell írni. – Újra felmerült a *spray* szó írása. A végső döntés az, hogy adjunk meg három variációt: *spray*, *spré*, *szpré*. – Nagy vitát váltott ki a *-beli* képző ügye. Eddig kötőjellel kapcsoltuk a címekhez, és a címeket nagybetűvel kellett írni. Mivel azonban a *-beli* már nem számít képzőszerű utótagnak, logikus lenne a kisbetűs írás. – A bizottság a hagyományos írás mellett döntött.

2013. április 2. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A *forgóalváz*, *bevásárlóközpont*, *festőműhely* stb. típus helyesírása. – Az *-ú/-ű* képzős utótagú szerkezetek írása. – Az *o*, *ó*, *ö*, *ő* betűk vitája

Mártonfi Attila tájékoztatta a bizottságot arról, hogy Kenesei István igazgató szeretné, ha a szabályzatból készülné egy iskolai változat. Ebben a munkában szívesen részt venne a Nyelvtudományi Intézet is. A másik pillér lehetne Antalné Szabó Ágnes. – A bizottság helyesnek tartotta a javaslatot. – A bizottság megvitatta a Mártonfi Attila által összeállított listákat, amelyekben az előtag folyamatos melléknévi igenév, az utótag pedig két egy szótagú szó. Döntés: ilyenkor gyakran a két egy szótagú szót egyszerű szóként kezeljük. –

Az *-ú*, *-ű*; *-jú*, *-jű* utótagú összetételek esetében a következőképpen járunk el: a főnévi előtagok esetében az egybeírás a gyakori, de vannak kivételek is. Ezek általában főnévi jelzős szerkezetek. Az utótag ilyenkor: *alakú*, *alaprajzú*, *alapú* (csak a formát megnevezők esetében), *formájú*, *keresztmetszetű*. Ha az előtag számnév, akkor általában egybeírjuk a két szót (kivéve, ha a számnév összetett szó). Ha az előtag melléknév, akkor általában különírjuk a két szót. Kivételek a szakszavak és azok az esetek, amikor jelentésváltozás történt.

2013. április 29. (A szűkebb munkabizottság ülése)Az *p* betű vitája. – Ágoston Mihály észrevételeinek megbeszélése

A *Peking* név átírásánál felmerült, hogy a pinjin átírást meg kellene magyarázni: ez tulajdonképpen a Kínai Népköztársaság hivatalos átírása. (Ennek a meghatározásnak a szabályzatba is be kell kerülnie.)

2013. május 13. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A *p* és a *q* betű vitája. – Ágoston Mihály észrevételeinek megbeszélése

Az összetételek írásával kapcsolatban újra felmerült az a probléma, hogy néha kétféle írásmód lehetséges. A bizottság fontosnak tartja, hogy az előszóban utaljunk erre, hangsúlyozva, hogy helyesírásunk értelemtükröző. – A bizottság foglalkozott a *kis-* és a *nagy-* előtagú összetételekkel is: *kis méretű, kis fokú, kis testű, kismérvű, kishitű, kis igényű* 'alacsony igényszintű', *kisigényű* 'primitív', *kisfeszültségű, kisnyomású, de kis nyomású is; kispénzű, kisváltósúlyú, kis kaliberű fegyver, kis-kaliberű ember, kisöbű fegyver – nagy fokú, nagy méretű, nagymértékű, nagybélű, nagyfejű, nagyfeszültségű, nagyhangú, nagyigényű, nagyképi, nagylélegzetű, nagylelkű, nagymellű, de nagy mellű is; nagyméltóságú, nagy méretű, nagy mértékű, nagymérvű, nagynevű, nagyszámú, de nagy számú is, nagyszívű, nagytiszteletű, nagyvonalú*. – A bizottság fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy mozgószabály esetén a ragok és jelek nem, a képzők azonban (az *-i* kivételével) beleszámítanak a szótagszámba. – Döntések születtek egyes szavak írásáról is: *pajzsmirigyültengés* (az előző alkalommal a *tülműködést* javasoltuk!), *pedagóguséletpálya-modell, pc v. píszí, piranha v. pirája* (rég. *piránya*), *projekturn, projektummegbeszélés*. – A bizottság áttekintette az AkH. 12. szabályzati részének 141. pontját Ágoston Mihály (Siptár Péter által is megvizsgált és mérlegelt) javaslatait, és döntött arról, hogy melyeket célszerű elfogadni.

2013. május 27. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Az *r* betű vitája. – Ágoston Mihály észrevételeinek tárgyalása

A rádióadók neve problematikus. Intézménynévként csupa nagy kezdőbetűvel kell írni őket: (*a székesfehérvári*) *Vörösmarty Rádió*. A szervezeti egységek/alosztályok írása viszont más: *Kossuth rádió, Petőfi rádió*. Az emberek többsége nem tudja azonban, hogy mi valóban intézménynév, és mikor van szó csupán a rádió valamelyik szervezeti egységéről/alosztályáról (pl. *Petőfi rádió*). Ezért a helyzettől és a jelentéstől függően kétféle írásmód lehetséges: *Bemondták a Kossuth rádióban, de: Kinevezték a Kossuth Rádió új vezetőségét*. – A szabálypontban ez *-s*-el fog szerepelni.

2013. június 18. (Teljes bizottsági ülés)

Az AkH. 12. szótári része *j–q* betűinek vitája

A bizottság döntést hozott az írásban kiküldött kérdésekben. – Nagy vita alakult ki a *mérvők tanár* írásával kapcsolatban (*mérvők tanár; mérvőktanár; mérvők-tanár*). A gondot az jelenti, hogy ez a kifejezés többféleképpen értelmezhető. Jelentheti azt, hogy valaki mérvőként tanít, hogy mérvők ugyan, de van valamilyen tanári képzése, de azt is, hogy két diplomája van (*mérvők-tanár*). A javaslat: kellő magyarázattal mindhárom íráshasználat elfogadható. A háromféle variációhoz a jelentéseket pontosan kell megadni. – Felmerült az *orvosbiológus* kérdése is. Mivel van olyan tantárgy, hogy *orvosbiológia, az orvosbiológust* célszerű egybeírni. – A következő szavak elfogadott írásmódja: *érintőképernyő, fejlesztőpedagógus, programozómatematikus, programozóinformatikus, látens* (de: *latencia*), *quad, spray, spré, szpré* egyaránt, *paralelogramma, piranha* vagy *pirája, playback*. – A jelek írásához: a szótárba elegendő a *log* (a *lg* nem kell); így jó: a *mól* jele: *mol*. – Többen kifogásolták, hogy az idegen szavaknak nem szerepel a kiejtése. – Ennek oka az, hogy sok esetben többféle kiejtés is lehetséges. – Egyébként ez helyesírási szótár, nem kiejtési és nem értelmező szótár. – Az osztályok képviselői (Csiszár Imre, Pócs Tamás, Sólyom Jenő, Tomcsányi Pál akadémikusok) szakterületükről több új szó felvételét javasolták a szótárba. Ezek nagy része be fog kerülni a szótárba.

2013. július 3. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Az *s* betű vitája. – A *j–q* betűkhöz beérkezett javaslatok megvitatása. – Ágoston Mihály észrevételeinek tárgyalása

A *sós kifli*, *sós pereg*, *sós stangli* szót írjuk egységesen külön. – A bizottság megvitatta Ágoston Mihálynak (a Siptár Péter, majd Mártonfi Attila által is megvizsgált és mérlegelt) javaslatait az AkH. 12. szabályzati részével kapcsolatban (a 142. szabályponttól). Döntés született arról, hogy mely javaslatokat célszerű elfogadni, s melyeket nem.

2013. szeptember 30. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Az *sz–zs* betűk vitája

Korábban a bizottság úgy döntött, hogy a két *i*-s birtokos személyjeles alakokat nem fogjuk feltüntetni (pl. *biciklii*). Úgy tűnik azonban, hogy néha ezek a szokásosabb alakok, így egyenként kell megvizsgálni minden *i*-re végződő szót. Lényeg, hogy egységesen járjunk el. –

Felesleges minden *-at*, *-et*; *-tat*, *-tet* képzős ige mellé kitenni azt, hogy (*műv.*), hiszen a mai magyar nyelvben ezek a képzők cselekvő igéken is megjelennek. – Döntés a *kör*, *körü* és *-körűen* utótagok esetében az egybeírás és különírás tekintetében. Ez a probléma csupán néhány szót érint. Ezek a következők: *szeles*, *szűk*, *tág*, *teljes* és *zárt*. Javaslat: a *kör*, *körü* utótagúakat írjuk külön, a *körűen* utótagúakat egybe. (Ez csupán két szó esetében jelentene változást: *zártkörű*, *teljes körűen*.) A bizottság a javaslatot vita után elfogadta. – A bizottság úgy döntött, hogy a szótári rész lezárása előtt készüljön változásjegyzék.

2013. október 28. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A *t–zs* betűk vitája

A *tékvándót* írjuk magyarosan. A *talajközeli* egybe kell írni. Felmerül a kérdés, hogy a többi *közzeli* miért van külön? Mind egybe kell írni. – A *-közzel*nek külön szócikkben kell megjelennie (*csődközzeli*, *kormányközzeli*). – Nagy vita alakult ki a templomnevekkel kapcsolatban. Mindenki szívesen elhagyná a kötőjelet, csak az a baj, hogy ez a nagybetűs írás felé vinné a gyakorlatot. – A *tízezerforintos* legyen egybe, de akkor a 117-es pont végére kerüljön be: „de: *ötezezerforintos*, *húszezezerforintos* (bankjegy)”. – A *steak* írható *szték*nek is.

A *nyitvatartás* ’üzemidő’ jelentésben legyen egybeírva. – Sokadszorra is felmerült a *video*, illetve *videó* használatának kérdése. Végül az a döntés született, hogy összetételekben inkább a *videó* (*fn*) szokásosabb, de nem lehet helyteleníteni a *video* írásmódot sem, különösen, ha az összetétel utótagja idegen írásmódú, például: *videotechnika*.

2013. december 3. (Teljes bizottsági ülés)

Az AkH. 12. szótári része *r–zs* betűinek vitája

Döntés a meghívóhoz csatolt megoldandó kérdésekben: *elsőfokú bíróság*, *téligumi*, *ultraibolya sugárzás*, *törtrész-függvény*, *szilárd test*, *szerszámoszláda*, *észszerű*, *transzszibériai vasút*, de: *transzilvánizmus*, *transzilván*; *puzzle*, *quad* és *kvad*, *ranch*, *rap* és *rep*, *salsa* és *szalsza*, *salto mortale*, *steak* és *szték*, *taekwondo* és *tekvando*, *thriller* és *triller* *rubeola*, *Múpa*, *argentin*, *immunis*. – Az osztályok képviselői (Csiszár Imre, Pócs Tamás, Sólyom Jenő, Tomcsányi Pál akadémikusok) szakterületükről több új szó felvételét javasolták. Ezek nagy része be fog kerülni a szótárba.

2. Az állandó bizottság tagjainak elismerései 2013-ban

A bizottság több tagja részesült 2013-ban rangos kitüntetésben, személy szerint:

- Antalné Szabó Ágnes: Ürményi József-díj,
- Bősze Péter: Lőrincze-díj,
- Csiszár Imre: International Dobrushin Prize, az International Dobrushin Foundation (Moszkva) 2013. évi díja: „for outstanding achievements in mathematics”,
- Keszler Borbála: a Modern Filológiai Társaság érdemérme (Pro Neophilologia in Hungaria),
- Kiss Jenő: Implom József-emlékérem, Lőrincze-díj és Pro Facultate Philosophiae (ELTE).

3. Egyebek

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság elsődleges tevékenysége 2013-ban is az akadémiai helyesírási szabályzat készülő, 12. kiadásával kapcsolatos munkálatokra, ezen belül is főként a szótári rész kidolgozására összpontosult. A bizottság által kialakított állásfoglalások az osztályközi szoros együttműködésben, továbbá egyedi munkákban, a tárgyévben tartott előadásokban használtak. Ilyen előadást tartott például:

- Bősze Péter többek között a Semmelweis Egyetemen a magyar orvosi nyelv tantárgy keretében;
- Keszler Borbála a Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny döntőjén 2013. május 25-én *Ne csak helyesen, kifejezően is* címmel, továbbá Egerben, 2013. szeptember 28-án a Nagy J. Béla országos helyesírási versenyen *Hagyomány és újítás az AkH. 12. kiadásában* témakörben, valamint a Semmelweis Egyetemen a magyar orvosi nyelv tantárgy keretében;
- Laczkó Krisztina a Félézer éves a Magyar orvosi nyelv konferencián *Helyesírás az orvosi nyelvben: múlt és jelen* (elhangzott 2013. október 18-án);
- Mártonfi Attila az ELTE BTK alkalmazott nyelvészeti TDK-n (Budapest, 2013. április 10.) *Gyakorlati lexikográfia* témakörben, a 9. szótárnapon (Budapest, 2013. október 16.) *Kisenciklopédia a szótárban – a tulajdonnevek írói szótári kidolgozása* címmel, valamint társelőadóként *A nagy kulturális és földrajzi távolság lexikográfiai áthidalása a Japán–magyar nagyszótárban* témakörben, idegen nyelven *Hungarian language overview* címmel (1st Polyglot Conference, Budapest, 2013. május 19.); emellett szakértőként és tudományos-ismeretterjesztő műsorokban rendszeresen hallatja hangját a média különböző színterein;
- Szathmári István – a Kiss Jenő elnök 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen – *Mit üzen a Magyar Nyelvtudományi Társaság a mának – már megalakulásával és első tetteivel?* címmel (megjelent: MNy. 2013: 8–13);
- Tóth Etelka a komáromi Selye János Egyetem tankönyvkutató konferenciáján (2013. november 25.) *Helyesírási témakörök a tankönyvekben* címmel;
- Zimány Árpád a Besztercebányai Egyetem nemzetközi konferenciáján (2013. május 22.) *Gárdonyi Géza életművének főbb vonulatai* témakörben.

(Ez utóbbi előadások arról is tanúskodnak, hogy a bizottság kiemelt figyelmet fordít a határon túli magyar tudományossággal való kapcsolatok fenntartására és ápolására.)

A bizottság tagjai (köztük: Antalné Szabó Ágnes, Heltainé Nagy Erzsébet, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Tóth Etelka, Zimány Árpád) szervezőként folyamatosan jelen vannak, illetve részt vesznek olyan, fiatalok számára rendezett versenyeken (például: Implom József, illetve Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, Eötvös József országos középiskolai szónokverseny, Kossuth-szónokverseny, Nagy J. Béla országos helyesírási verseny), amelyeknek célja a magyar nyelv értékeinek megőrzése. A bizottság tagjai folyamatosan tevékenykednek a tudományos utánpótlás nevelésében: a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában (például Laczkó Krisztina az Eötvös Collegium igazgatója és a kuratórium tagja).

A bizottsági tagok közül többen különböző egyetemeken habilitációs bizottságok és doktori iskolák tagjai, több esetben vezetői (így például Gósy Mária, Keszler Borbála, Tolcsvai Nagy Gábor); PhD-témavezetők, TDK-dolgozatok irányítói, szakirányú szakdolgozatok vezetői; rendszeresen látnak el opponensi, bizottsági tagsági feladatokat; kutatócsoportokat, konferenciákat szerveznek PhD-hallgatók és fiatal kutatók részvételével. A bizottság jó kapcsolatban áll a fiatalokat külön is támogató Anyanyelvpolók Szövetségével (amelynek tiszteletbeli elnöke Grétsy László).

A bizottság osztályközi jellege révén folyamatos (szükség esetén intenzív) kapcsolatban van az MTA egyes osztályaival, amelyeknek képviselői támogatóan segítik a bizottság munkáját a helyesírási szabályzat és szótár végleges formájának kialakításában. A bizottság szoros kapcsolatot ápol a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium keretében működő Földrajzinév-bizottsággal (amelynek tagja Gerstner Károly és Keszler Borbála is). Hasonlóképpen intenzív az együttműködés a Magyar Nyelvtudományi Társasággal, amelynek vezetőségében, illetve választmányában szintén többen vannak jelen a bizottság tagjai közül. Más nemzetközi és akadémiai testületek munkájában is részt vesznek a bizottság tagjai, így például Bősze Péter European Academy of Gynaecological Cancer, Csiszár Imre az IEEE Information Theory Society Shannon Award Committe, Gósy Mária a Nemzetközi Fonetikai Társaság elnökségének, Keszler Borbála és Kiss Jenő az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságának a tagja. Emellett többen segítik munkájukkal a Nyelvtudományi Bizottság, a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság, a Szótári Munkabizottság, a József Attila Társaság tevékenységét.

A bizottság tagjai közül többen munkálkodnak különböző folyóiratok, periodikák szerkesztői testületében. Így például a nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek közzétételét, a pedagógusok tájékoztatását és a nyelvművelői feladatok ellátását egyaránt célul kitűző *Magyar Nyelvőr* szerkesztőbizottságában tevékenykedik: Keszler Borbála (1993 óta főszerkesztő), Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Laczkó Krisztina, Tolcsvai Nagy Gábor. Továbbá – *Magyar Nyelv*: a szerkesztőbizottság tagjai Kiss Jenő, Nyomárkay István, Siptár Péter, Szathmári István; *Magyar Orvosi Nyelv*: Bősze Péter (alapító főszerkesztő), Grétsy László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Laczkó Krisztina, Prószék Gábor; *Beszédkutatás*: Gósy Mária főszerkesztő, Siptár Péter szerkesztőbizottsági tag; *Acta Linguistica Hungarica*: Siptár Péter a szerkesztőbizottság tagja; *Govor/Speech, Journal of the International Phonetic Association*: Gósy Mária a szerkesztőbizottság tagja; *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, valamint *Magyaritanítás*: Zimányi Árpád a szerkesztőbizottság tagja; *Névtani Értesítő*: Gerstner Károly, Laczkó Krisztina szerkesztőbizottsági tagok; *Édes Anyanyelvünk*: Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor a szerkesztőbizottság tagjai; *Anyanyelv-pedagógia*: Antalné Szabó Ágnes (főszerkesztő), Laczkó Krisztina, Tóth Etelka a szerkesztőbizottság tagjai; *Annales Sectio Linguistica*, valamint *Studia Linguistica Hungarica*: Tolcsvai Nagy Gábor főszerkesztő; *Finno-Ugric Languages and Linguistics*: Siptár Péter a szerkesztőbizottság tagja. Emellett olyan rangos, nem nyelvészeti folyóiratok szerkesztőbizottságában is jelen vannak a bizottság más akadémiai osztályainak képviselői, mint például a *CME Journal of Gynecologic Oncology* vagy a *European Journal of Gynaecological Oncology* szerkesztőinek sorában Bősze Péter, illetve az *Acta Mathematica Hungarica* és a *Studia Scientiarum Mathematicarum Hungarica* szerkesztőbizottságában Csiszár Imre.

A fenti felsorolás közel sem teljes, de úgy véljük, a bizottság tagjainak dióhéjban bemutatott társadalmi szerepvállalása és a tudományos életben folytatott tevékenysége egyértelműen igazolja, hogy a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2013-ban eredményesen és hatékonyan működött.

Tóth Etelka
a bizottság titkára

Beszámoló a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2014. évi tevékenységéről

1. A bizottság az MTA I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztályának közös testülete

Az állandó bizottság tisztségviselői: elnök: *Keszler Borbála*, társelnök: *Grétsy László*, titkár: *Tóth Etelka*. Az állandó bizottság létszáma: 29 fő, ebből akadémikus: 10 fő, közgyűlési képviselő: 12 fő, az MTA doktora/tudomány doktora: 8 fő, kandidátus: 3 fő, PhD-s: 6 fő. Minősítés nélküli tag: 2 fő.

Az állandó bizottság munkabizottsága. A bizottság tagjaiból egy szűkebb (11 tagú) albizottság alakult Keszler Borbála vezetésével, melynek további tagjai: Antalné Szabó Ágnes, Földi Ervin, Gerstner Károly, Heltainé Nagy Erzsébet, Hőnyi Ede, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Siptár Péter, Tóth Etelka, Zimányi Árpád.

A tudományos bizottság ülései. 2014-ben az állandó bizottság 1 ülést tartott: 2014. július 8.; a munkabizottság 15 [+1] alkalommal tanácskozott: 2014. január 8., 2014. január 27., 2014. február 5., 2014. február 18., 2014. február 24., 2014. március 3., 2014. április 16., 2014. április 22., 2014. április 28., 2014. június 18., 2014. július 15., 2014. szeptember 4., 2014. október 3., 2014. december 5., 2014. december 18., [2015. január 8.]. – Az ülések helyszíne minden alkalommal: az ELTE Bölcsészettudományi Kara (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A II. emelet).

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság fő feladata 2014-ben *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadásával kapcsolatban felmerült apróbb ellentmondások és problémák megoldása, valamint a kézirat lezárása volt. Ezt a feladatot a bizottság elvégezte az alábbiak szerint.

2014. január 8. A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2013. december 3-án tartott ülésére érkezett javaslatok megvitatása. Döntések a vitás kérdésekben.

2014. január 27., február 5., február 18., február 24., március 3. A szabályzat szövegének utolsó ellenőrzése. Az apróbb szerkesztési, fogalmazási és stilisztikai hibák kijavítása. – Az (előzetesen kiküldött lista alapján) az *-ű/-ű, -jú/-jú* végű szerkezetek áttekintése és helyesírásuk összehangolása.

2014. április 16., április 22., április 28. Ágoston Mihály nyugalmazott egyetemi docens (Újvidékről) önként vállalkozott arra, hogy végignézi a szabályzat szövegét. Az általa javított változatot alaposan megvittattuk. Több szövegezési javaslatot elfogadtunk.

2014. június 18. A félév során végrehajtott változtatások bevezetésének ellenőrzése a legújabb lenyomatban. A tárgymutató összeállítása az előzetesen kiküldött javaslat alapján.

2014. július 8. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságának ülése. Az ellenőrzés során a legutóbbi teljes ülés óta felmerült problémák és változtatási javaslatok előterjesztése és jóváhagyása a teljes bizottsági üléssel. Megállapodás született a szabályzat tipográfiai tervéről (ne legyen színes, ragaszkodjunk a régi, egyszerű formához, de jelöljük a változásokat, vagy adjuk ki külön füzetben). A tárgymutató bemutatása és megszavazása.

2014. július 15. Az előszó alapelveinek meghatározása és megfogalmazása. A szövegek szerint rendezett szótári anyag áttekintése, ennek alapján a hibák kijavításának megkezdése.

2014. szeptember 4., október 3. Az előszó és a használati útmutató véglegesítése. A szabálypontokra rendezett teljes szótári anyag áttekintése. Egyes szavak hibás besorolásának kijavítása.

2014. október 20-án Keszler Borbála elnök beszámolt az I. Osztályban a szabályzat munkálatairól és a kész szabályzatról. Az I. Osztály elnöke, Kertész András lektori bizottságot (Siptár Péter, Lengyel Klára, Nádasy Ádám) bízott meg a munka felülvizsgálatával.

2014. december 5. A lektori vélemény megtárgyalása. A lektori vélemény javaslatait a bizottság 80%-ban elfogadta.

Az I. Osztály 2014. december 8-i ülésén a lektori véleményt és a lektori véleményre adott választ meghallgatta és elfogadta.

2014. december 18. A lektori véleményben javasolt javítások és változtatások elvégzése a kéziratban.

[2015. január 8.] A még függőben maradt apróbb lektori megjegyzések áttekintése.

A jóváhagyott javaslatok beépítése a műbe az ülést követően megtörtént.

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság albizottsága: Az Orvosi Nyelvi Munkabizottság, amelynek megalakulásáról, feladatairól szóló összefoglalást az *1. sz. melléklet* tartalmazza.

2. A bizottság tagjainak elismerései (díjak, kitüntetések) 2014-ben

A bizottság több tagja részesült 2014-ben rangos kitüntetésben, személy szerint:

- Keszler Borbála: Révai Miklós-díj;
- Pócs Tamás: Széchenyi-díj; valamint Felsőtárkány község díszpolgára kitüntető cím;
- Szathmári István: Kazinczy ezüst emlékérem;
- Tóth Etelka: Magyar Nyelvőr-díj.

3. Egyebek

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság tevékenységének középpontjában 2014-ben is az akadémiai helyesírási szabályzat készülő, 12. kiadásával kapcsolatos munkálatok álltak. A bizottsági állásfoglalások változatlanul osztályközi szoros együttműködésben alakultak ki, továbbá egyedi munkákban, különböző fórumokon, konferenciákon tartott előadásokban is megjelentek. Ilyen előadást tartott többek között:

- Antalné Szabó Ágnes a Budapesten rendezett Simonyi Zsigmond fővárosi helyesírási versenyen 2014. április 5-én *A magyar helyesírásról és tanításáról* címmel, valamint New Yorkban, az Amerikai Magyar Iskolák Találkozóján 2014. június 14-én *A helyesírás tanításának pedagógiája* címmel;
- Bősze Péter a Semmelweis Egyetemen oktatott tantárgy, *A magyar orvosi nyelv* keretében;
- Gósy Mária az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke által rendezett Generációk nyelve konferencián 2014. november 27–28-án *A hangzásidő és a megakadásjelenségek hatása az életkorbecslésre*, valamint *Az életkor hatása a beszéd egyes tervezési folyamataira* címmel;
- Heltainé Nagy Erzsébet az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2014. november 20-án *Nyelvi változások – nyelvi tanácsadás* témában;
- Keszler Borbála a Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny országos döntőjén 2014. május 24-én *A helyesírási szabályzat 12. kiadásáról* címmel;
- Laczkó Krisztina a Diszlexiás Gyermekekért Egyesület írás- és helyesíráskészség fejlesztésének szakmai napján 2014. november 9-én *Helyesírási rendszerünk egy egyetemi felmérés tükrében* címmel;
- Nyomárkay István 2014 februárjában az MTA Bölcsészettudományi Intézetének szervezésében rendezett magyar–horvát szellemi és nyelvi kapcsolatokkal foglalkozó konferencián, az ELTE BTK Szlav Filológiai Intézete által a horvát szak 120 éves fennállását ünneplő tanácskozáson, valamint 2014 novemberében a nyelvi udvariasság és a megszólítások rendszeréről szervezett konferencián plenáris előadóként;
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. szeptember 18–20-án a Nyitrán rendezett 18. Élőnyelvi konferencián *Folyamatos sztenderdizáció: jelen idejű magyar alakulástörténet* címmel;
- Tóth Etelka 2014. szeptember 22-én a Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Egyetemén *A magyar tulajdonnevek helyesírása* témában;
- Zimányi Árpád a magyar nyelv hetének országos megnyitóján 2014. április 16-án, Szombathelyen *Nyelvváltozásunk irányai a 21. század elején* címmel.

A bizottság osztályközi jellege révén folyamatos kapcsolatot tart az MTA osztályaival, szoros kapcsolatot ápol a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium keretében működő Földrajzinévbizottsággal (amelynek tagja Gerstner Károly és Keszler Borbála is). Hatékonyan működik együtt a Magyar Nyelvtudományi Társasággal, amelynek vezetőségében, illetve választmányában a bizottság tagjai közül többen vannak jelen. Ennek az együttműködésnek fontos eredménye, hogy 2014-ben elkészült a Magyar Nyelvtudományi Társaság százéves történetét leíró mű, amelynek szerzője Szathmári István. – A bizottság tagjai más nemzetközi és akadémiai testületek munkájában is részt vesznek, így például Bősze Péter a European Academy of Gynaecological Cancer, Csizsár Imre az IEEE Information Theory Society Shannon Award Committe tagja, Gósy Mária a Nemzetközi Fonetikai Társaság főtíkára, valamint az IPA elnökségének tagja, illetve a Magyar Fonetikai Fonetikai és Logopédiai Társaság alelnöke, Keszler Borbála és Kiss Jenő az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságának a tagja. Nyomárkay István 2014 májusig az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának osztályelnök-helyettese volt két cikluson át. Prószyk Gábor ugyancsak több nemzetközi (pl. ELRA, STEVIN) és magyar testület (pl. MANYE) vezetőségének tagja, elnöke. Emellett többen segítik munkájukkal többek között az Irodalomtudományi Bizottság, a Klasszika-filológiai Bizottság, a Könyv- és Folyóirat Bizottság, a Nyelvtudományi Bizottság, a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság, a Szótári Munkabizottság, valamint az OTDT Tanulás- és Tanításmódszertani-Tudástechnológiai Szakmai Bizottság tevékenységét.

A bizottság sokat tesz a határon túli magyar tudományossággal való kapcsolatok ápolásáért. Tagjai közül többen vannak jelen határon túli felsőoktatási intézmények tudományos bizottságaiban, kutatócsoportjaiban, és részt vesznek a hallgatók oktatásában is.

A bizottság tagjai (köztük: Antalné Szabó Ágnes, Heltainé Nagy Erzsébet, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Tóth Etelka, Zimány Árpád) szervezőként folyamatosan segítik, illetve részt vesznek olyan, fiatalok számára rendezett versenyeken (például: Implom József helyesírási verseny, Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, Eötvös József országos középiskolai szónokverseny, Kossuth-szónokverseny, Nagy J. Béla országos helyesírási verseny, országos középiskolai tanulmányi verseny magyar nyelvi bizottsága), amelyeknek célja a magyar nyelv értékeinek megőrzése. A bizottság tagjai folyamatosan tevékenykednek a tudományos utánpótlás nevelésében: a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában. A bizottsági tagok közül többen különböző egyetemeken habilitációs bizottságok és doktori iskolák tagjai, több esetben vezetői (így például Gósy Mária, Keszler Borbála, Prószyk Gábor, Siptár Péter, Tolcsvai Nagy Gábor); PhD-témavezetők, TDK-dolgozatok irányítói, szakirányú szakdolgozatok vezetői; rendszeresen látnak el opponensi, bizottsági tagsági feladatokat; kutatócsoportokat, konferenciákat szerveznek PhD-hallgatók és fiatal kutatók részvételével. A bizottság jó kapcsolatban áll a fiatalokat külön is támogató Anyanyelv- és Szóhasználati Szövetséggel (amelynek tiszteletbeli elnöke Grétsy László).

A bizottság tagjai közül többen vesznek részt különböző folyóiratok, periodikák szerkesztői munkájában. Így többek között a nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek közzétételét, a pedagógusok tájékoztatását és a nyelvművelői feladatok ellátását egyaránt célul kitűző *Magyar Nyelvőr* szerkesztőbizottságában tevékenykedik: Keszler Borbála (1993 óta főszerkesztő), Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Laczkó Krisztina, Tolcsvai Nagy Gábor. Továbbá – *Magyar Nyelv*: a szerkesztőbizottság tagjai Kiss Jenő, Nyomárkay István, Siptár Péter, Szathmári István; *Magyar Orvosi Nyelv*: Bősze Péter (alapító főszerkesztő), Grétsy László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Laczkó Krisztina, Prószyk Gábor; *Beszédkutatás*: Gósy Mária főszerkesztő, Siptár Péter szerkesztőbizottsági tag; *Acta Linguistica Hungarica*: Siptár Péter a szerkesztőbizottság tagja; *Govor*, valamint *Journal of the International Phonetic Association*: Gósy Mária a szerkesztőbizottság tagja; *Alkalmazott Nyelvtudomány*: Gósy Mária és Prószyk Gábor a szerkesztőbizottság tagjai; *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, valamint *Magyartanítás*: Zimányi Árpád a szerkesztőbizottság tagja; *Névtani Értesítő*: Gerstner Károly, Laczkó Krisztina szerkesztőbizottsági tagok; *Édes Anyanyelvünk*: Grétsy László felelős szerkesztő, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor a szerkesztőbizottság tagjai; *Anyanyelv-pedagógia*: Antalné Szabó Ágnes főszerkesztő, Laczkó Krisztina, Tóth Etelka a szerkesztőbizottság tagjai; *Filologia.hu*: Nyomárkay István alapító főszerkesztő, Gósy Mária, Keszler Borbála, Kiss Jenő a tanácsadó testület tagjai; *Annales Sectio Linguistica*, valamint *Studia Linguistica Hungarica*: Tolcsvai Nagy Gábor főszerkesztő; *Finno-Ugric Languages and Linguistics*: Siptár Péter a szerkesztőbizottság tagja; *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*: Nyomárkay István főszerkesztő; *Kroatologija*:

Nyomárkay István a szerkesztőbizottság tagja; *Lexikográfiai füzetek*: Gerstner Károly, Prószéky Gábor a szerkesztőbizottság tagjai; *Élet és Tudomány*: Grétsy László a tudományos tanácsadó testület tagja. Emellett olyan rangos, nemzetközi és hazai nem nyelvészeti folyóiratok szerkesztőbizottságában is jelen vannak a bizottság más akadémiai osztályainak képviselői, mint például az *Acta Botanica Hungarica*, a *Polish Botanical Journal*, illetve a *Journal of Plant Development*, amelyeknek szerkesztőbizottsági tagja Pócs Tamás, a *CME Journal of Gynecologic Oncology* vagy a *European Journal of Gynaecological Oncology*, amelyeknek főszerkesztője Bősze Péter, továbbá az *Acta Mathematica Hungarica* és a *Studia Scientiarum Mathematicarum Hungarica*, amelyeknek a szerkesztőbizottságában tevékenykedik Csizsár Imre; az *Acta Biologica Plantarum Agriensis*, amelynek főszerkesztője Pócs Tamás, a *Nőgyógyászati Onkológia*, amelynek alapítója és főszerkesztője Bősze Péter.

E felsorolás nem tudott és nem is kívánt teljességre törekedni. A bizottsági tagok munkájának egy-egy részletével bemutatott társadalmi szerepvállalása és a tudományos életben folytatott tevékenysége azonban feltételezésünk szerint megalapozottan bizonyítja a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság szerteágazó és hatékony működését, amellyel a magyar nyelv értékeinek megőrzését hivatott szolgálni.

Tóth Etelka
a bizottság titkára

1. sz. melléklet

Megalakult az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságának Orvosi Nyelvi Munkabizottsága

Alakuló ülés: Magyar Tudományos Akadémia, 2014. június 25.

Jegyzőkönyv

Bősze Péter beszámolt a következőkről:

Tavaly meghívást kaptam az Orvosi Tudományok Osztályától, hogy röviden számoljak be a magyar orvosi nyelv helyzetéről az osztályülésen. Egyebek mellett javasoltam, hogy az Orvosi Tudományok Osztálya hozza létre a Magyar Orvosi Folyóiratok és Könyvek Szerkesztői Bizottságát azért, hogy a magyar orvosi nyelvért tett erőfeszítések elterjedjenek. Később az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságának elnöke, Keszler Borbála professzor asszony értesített, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya fontolgatja az Orvosi Nyelvi Bizottság felállítását az Orvosi helyesírási szótár megújítására. Végül, hosszabb folyamat eredményeként a téma több tudományos osztályhoz tartozó szakértő részvételével, a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság Orvosi Nyelvi Munkabizottságaként hagyta jóvá a bizottságot. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint az Orvosi Tudományok Osztálya jelölte ki a munkabizottság tagjait:

Orvosi Tudományok Osztálya	Besznyák István, az MTA rendes tagja
	Bősze Péter, az orvostudományok doktora (elnök)
	Eckhardt Sándor, az MTA rendes tagja
	Lapis Károly, az MTA rendes tagja
	Palkovits Miklós, az MTA rendes tagja
	Sótonyi Péter, az MTA rendes tagja
	Telegdy Gyula, az MTA rendes tagja
	Veres Gábor, az MTA doktora

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Keszler Borbála, az MTA doktora
Kuna Ágnes PhD
Laczkó Krisztina PhD
Mártonfi Attila PhD
Prószéky Gábor, az MTA doktora
Siptár Péter, az MTA doktora

Az alakuló ülés

Résztevők: Besznyák István, Bösze Péter, Eckhardt Sándor, Keszler Borbála, Kuna Ágnes, Mártonfi Attila, Prószéky Gábor és Kiss Jenő meghívott előadó

Bevezetőül **dr. Kiss Jenő professzor, akadémikus** tartott előadást *A magyar orvosi nyelv és az anyanyelv* címmel.

Részletek az előadásból

„Miért is fontos számunkra a szaknyelvi kérdés?” – vetette fel az előadó. A magyar nyelv versenyképességének megtartása azon a szinten dől el, hogy a magas kultúrájú területeket nyelvi értelemben versenyképesnek tudjuk-e tartani, vagy azzá tudjuk-e fejleszteni. Tehát attól függ a magyar nyelv sorsa, hogy a mindenkori magyar értelmiség tisztában van-e az anyanyelv iránti felelősségével. Egy kutatóorvos nyilatkozatát idézve, a nyelvre vonatkoztatva állapította meg, hogy ha valaki segíthet, akkor az már nemcsak lehetőség, hanem felelősség is. Ezt nyelvi értelemben kibővítve úgy magyarázta: ha tisztában vannak azzal, hogy képesek lehetnek segíteni, kötelességük azt megtenni.

Az értelmiség három sajátos rétege van szoros kapcsolatban az anyanyelvvél: az orvostársadalom, a tanártársadalom és a lelkesítársadalom. Mindhárom vizsgálatának tárgya az ember, akihez csak úgy lehet közelíteni, ha ezt lehetőség szerint az anyanyelvén teszik, mivel a nyelvközösség nagyobb része nem tud olyan jól idegen nyelven, hogy azon beszéljenek, tehát anyanyelven kell felvenni velük a kapcsolatot.

Az orvostudomány történetében a 19. század nagyon izgalmas volt nyelvi értelemben is. 1831-ben indult az *Orvosi Tár* című folyóirat, Bugát Pál és Schedel Ferenc szerkesztette, utóbbi Toldy Ferenc néven kitűnő irodalomtörténész lett, és a Magyar Tudományos Akadémiának főtítkára is volt. Kiss Jenő idézett a folyóiratból:

„Mi, orvosok is iparkodjunk a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközévé tenni [...] ám ehhez az orvosnak a magyar orvosi nyelvet éppen úgy újra kell tanulnia, mint tanulta egykor a deák orvosi nyelvet” (Bugát Pál – Schedel Ferenc: *Orvosi Tár*, 1831. Idézet a Bevezetéből).

Ehhez hozzáfűzte, hogy a kitűzött cél érdekében tettek is. Egy év múlva megjelent a deák–magyar és magyar–deák orvosi szótár. A magyar orvostársadalom elkezdte tanulni a magyar orvosi nyelvet. 1857-ben, amikor az *Orvosi Hetilap* elindult, a szerkesztőknek már nem kellett azon töprengeniük, hogy latinul vagy magyarul jelenjenek meg a cikkek, addigra a magyar orvosi nyelv olyan állapotba került, hogy tanulmányok írására is volt lehetőség.

Egy másik történeti példa 1841-ből, amikor a Budai Helytartótanács azzal a kérdéssel fordult a Királyi Egyetemhez, hogy készen állnak-e a magyar nyelvű oktatásra. Megkérdezték erről az orvosi fakultást, a jogi fakultást és a bölcsészfakultást. Az orvosi fakultás volt az egyetlen, amely határozott igennel válaszolt. A jogászok is igent mondtak, de hangsúlyozták, hogy a szaknyelvvél gondok lesznek, ha bevezetik a magyar nyelvű oktatást. Egyedül a bölcsészkar mondta azt, hogy nem kell bevezetni a magyar nyelvű oktatást. Csak egyetlen professzor volt a bevezetés mellett. Ebből is látszik, hogy melyik szakma tartott közvetlen kapcsolatot vizsgálata tárgyával.

A tudomány művelése nem önmagában való dolog, hanem egy szűkebb közösség hasznára művelendő, de ugyanakkor a tudománynak az egész emberiség hasznát kell szolgálnia. Ha a tudomány művelői közel kerülnek e felelősséghez, akkor az anyanyelv kérdésében is felelősen viselkednek. Az értelmiség tehát felelős az anyanyelvéért. Ez nem jelenti azt, hogy vadul magyarosítani kell,

hanem azt, amit a 19. században az Akadémia is világosan meghatározott, hogy ahol lehet, magyarul kell megfogalmazni a fogalmakat, ahol pedig ez nem lehetséges, ott természetesen át kell venni az idegen szavakat, de azokat hangalakilag és alakilag honosítani kell. Az értelmiségnek irányítania kell a saját szaknyelve alakulását. A szaknyelvek szókészletének jelentős része tudatos szóalkotás eredménye.

Kiss Jenő egy 1997-ben megjelent, orvostól származó idézetből olvasta fel a következőket: „Ha az impaktfaktorok kényszerű fetiszizálása mellett nem félünk színvonalas magyar közlésekre bátorítani, ha párbeszéd van az elméleti szuperspecialista és a sokoldalú gyakorló orvos között, akkor talán mérsékelhető az orvostársadalom tudományos, szakmai kettészakadása” (Méhes Károly: Tudós orvosok. *MOTESZ Magazin* 1997/6: 3). Kiss Jenő akadémikus nem tudja, hogy az orvostársadalom ketté van-e szakadva, de jó volna, ha ez nem így volna, és nem is következne be. Ha mégis így van, akkor az anyanyelvi szaknyelv művelése, fejlesztése már nehézségekbe ütközik.

Végezetül, összefoglalásul egy ismert nyelvész gondolatait olvasta fel: „Sem a magyar köznyelvnek, sem a magyar tudományos nyelvnek a története nem befejezett történet, nem lezárult vagy lezárható múlt. Egykori gondok, feladatok, a közmagyar ellenében ható tendenciák – ha más tartalommal más alakban is, de – újra jelentkeznek, válaszra, új válaszra várnak [...] Az egyik: a 21. században a nyelvi sztrétegződés éppen a szaktudományi nyelvekben mutatkozik meg erőteljesen – még a rokon szakterületek között is. A másik: egyre inkább jelen van a magyar mellett az angol – mint tudományos és közvetítő nyelv, mint modern lingua franca [...] A gond jelen van tehát, s nem kicsi. A nyelvi, tudománytörténeti múlt azonban nemcsak tapasztalatokkal, tanulságokkal is szolgál, de bátorít is. Azt bizonyítja, hogy efféle feladatokkal való küzdelem, a gondot okozó folyamatokba való beavatkozás nem reménytelen. Ha szükséges – kitartó erőfeszítéssel –, lehetséges is” (Pusztai Ferenc: Először magyarul. In: *Pannóniai Féniesz, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Első nyomtatott tudományos könyveink [16–19. század]. Budapest, 2005: 25).

Ezt a néhány mondatot olvasva jutott eszébe Kiss Jenőnek A magyar orvosi nyelv című című tantárgy oktatása – ami a Semmelweis Egyetemen Bösze Péter vezetésével zajlik. Nagyon helyesnek tartotta, hogy a *Semmelweis Egyetem* című lap áprilisi számában méltató tanulmány, cikk jelent meg erről, és jó lenne, ha ennek híre eljutna máshova is. Ezért értett egyet Kiss Jenő Eckhardt professzor javaslatával, hogy vonjanak be másokat is a munkabizottság tevékenységébe, ne csak az orvostudomány és a nyelvtudomány képviselőit.

A magyar orvosi nyelv értékelése (Bösze Péter)

1. A magyar orvosi nyelv művelése elengedhetetlen, amit az alábbi tények, gondolatok is igazolnak:
 - Magyar orvostudomány csak magyar orvosi nyelven létezhet.
 - A magyar orvosi nyelv az orvos munkaeszköze, használata a gyógyítás része.
 - Egyértelmű, félreérthetetlen párbeszéd az egészségügyi szakemberek között csak a magyar orvosi nyelv használatával lehetséges.
 - Jogi szabályzatba foglalták a betegek megfelelő tájékoztatását (Beleegyező nyilatkozat), az orvosi leletek, zárójelentések, értesítések közérthető írását; ez mind csak magyar orvosi szakkifejezésekkel lehetséges.
 - A magyar orvosi nyelv használata társadalmi elvárás: a társadalom tájékoztatása a szűrések, a betegségek, a járványok stb. és az egészségre nevelés kizárólag a magyar orvosi szakszavak használatával valósítható meg.
 - A szaknyelvek, köztük az orvosi szaknyelv, az anyanyelv pillérei. Ha nem felelnek meg a kor igényeinek, azzal a köznyelv is szegényedik, ennek következtében a magyar nyelv versenyképtelenné válhat.
2. Elengedhetetlen a magyar orvosi nyelv helyes és folytonos használata a gyakorlati orvoslásban és az orvosi tudományos munkában is. E nélkül ugyanis a magyar orvosi nyelv alkalmatlanná válhat a magyar orvostudomány művelésére. Éppen ezért lényeges a megfelelő magyar orvosi-biológiai

szakkifejezések használata a mindennapi szóhasználatban, a tudományos közleményekben, értekezésekben, szakkönyvekben és az előadásokon is.

3. A magyar orvosi nyelv mai helyzete

- A magyar orvosi nyelv ma még alkalmas a magyar orvostudomány művelésére, bármely biológiai-orvosi szakfoglalom, szaknév kifejezésére, de némileg hiányos, mert sok idegen szaknévnek és fogalomnak nincs magyar megfelelője.
- A magyar orvosi nyelv helyesírása követi az általános helyesírási szabályokat. Vannak azonban sajátosságai (tartozékbetűk, tartozékszámok, mikrobák neveinek stb. írása); ezek egységesítésre szorulnak.
- A magyar orvosi nyelv használatában számos helytelenség van, úgymint közönséges helyesírási és mondat szerkesztési hibák, túlzott a szükségtelen idegen, főleg az angol szavak használata (melyeknek nem is egységes az írásmódjuk), és burjánzanak a fölösleges rövidítések. Mindez a megértés és az olvashatóság rovására megy.

Hozzászólások

Keszler Borbála (professor emeritus, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének volt tanszékvezetője) Kiss Jenő professzor úr nagyszerű és szívhez szóló előadásával kapcsolatban megjegyezte, hogy az orvosok a tanítókkal és a lelkészekkel együtt az említett felelősséget nemcsak a nyelvújítás korában érezték és vállalták fel, hanem már sokkal korábban is, a 16. századtól kezdve. Ennek bizonyítéka, hogy az első magyar nyelvű szakkönyvek orvosi könyvek voltak, így az 1577-ben íródott kéziratos *Ars Medica* Lencsés Györgytől és az első nyomtatott orvosi könyv, a *Pax Corporis* (1690) Pápai Páriz Ferencztől. Mindkét munkának már a címlapja és a bevezetése is mutatja, hogy mennyire szívükön viselték a szerzők az orvos-beteg kapcsolatot. Lencsés György „A szegény tudatlanoknak [...], nem a Bölts emböröknek...”, Pápai Páriz Ferencz (az 1692-es, 2. kiadástól kezdve) a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak, kik Városokban és Falukon laknak” szánta művét. Tehát ez a felelősség már megvolt a 16–17. században is, folytatódott a nyelvújítás korában, és reméli, hogy a mai korban tovább fõg folytatódni.

Keszler Borbála a bemutatkozáskor elmondta, hogy 11 éve vezeti a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság elnökeként (illetve társelnökeként) *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadásának munkálatait. A szabályzat elkészült. Lektorálásra, majd kiadásra vár. Kutatási területe az orvosi nyelv is, elsősorban történeti szempontból. A régi forrásokat kutatja, és gyűjtögeti azokat a szavakat, amelyek mindenki számára érdekesek és tanulságosak. Ha meg akarjuk újítani a mai orvosi nyelvet, érdemes a régiak módszereit és eredményeit is tanulmányozni, hiszen sokat lehet tanulni belőlük. Már a 17. században nagyszerű megoldásai voltak a nyelvújítóknak arra, hogy miként magyarítsanak szavakat, kifejezéseket. Jelenleg orvosi szótárt készít (a kezdetektől a nyelvújítás koráig), amely összefoglalja nemcsak a szavakat, hanem a kifejezéseket is. A régi orvosi nyelvvel kapcsolatban azt tartja a legizgalmasabbnak, hogy gyakran körülírással kifejezésekkel adták vissza magyarul a latin és német szavakat.

Kuna Ágnesnek arra a javaslatára, hogy fontos lenne egy orvosi szövegtár, egy orvosi korpusz felállítása, elmondta, hogy nem olyan könnyű a régi szövegek beszerzése. Szeretett volna nagyon régi, alig ismert könyveket másoltatni, de a könyvtárak nem voltak hajlandók erre.

A tudományos közléssel kapcsolatos vitában rámutatott arra: karriercentrikussá vált az, hogy mindenki próbál elméleti témákban és főleg angolul közölni, pedig a magyar nyelvű közlésnek nagy szerepe van abban, hogy a magyar orvosokat továbbképezzék. Amit angol nyelven jelentetnek meg, az valójában nem is a magyar orvosoknak szól, a legtöbb folyóirathoz hozzá sem jut egy magyar orvos.

A jövőre vonatkozóan megjegyezte, helyes lenne, ha az orvosrezidensek képzésének is kötelező tantárgya lenne *A magyar orvosi nyelv* című tantárgy.

Kuna Ágnes (doktori fokozatát magyar nyelvészetből szerezte, témája a korai, 16. és 17. századi orvosi receptek szövegtipológiai és pragmatikai szempontú elemzése volt) úgy véli, a mai orvosi nyelv jelene nem értelmezhető a múltja nélkül. Tanulmányozza a hatásos orvosi nyelvi tájékoztatás

helyzetét, amelyből megállapítható, hogy a mai orvosi nyelvi kutatások elsősorban az orvos-beteg párbeszédére vonatkoznak.

Fontos lenne szerinte egy orvosi szövegtár, az ún. orvosi korpusz összeállítása, amely sokak kutatását megalapozná. Ez az elektronikus szöveggyűjtemény a magyar nyelvű orvoslás kezdeti szakaszától a mai napig tartalmazná a rendezetten összeállított, jegyzetekkel ellátott, jellegzetes (szak)szövegeket. A rendszeres kutatáshoz, szemléltető szövegekre, többszintű kereshetőségre van szükség, a korai szövegek esetében pedig az eredeti kéziratok is jó kutatási alapot nyújtanak. Példaként említette az angol orvosi nyelvre vonatkozóan Finnországban összeállított, 1375 és 1800 közötti időszakot felölelő elektronikus szöveggyűjteményt, valamint a Malaga-korpuszt, amelyben kéziratok is hozzáférhetők. Amellett érvelt, hogy miért volna fontos egy magyar orvosi nyelvi korpusz létrehozása, és átadott az ülés résztvevőinek egy vázlatot erről a tervről. Elmondta, hogy e szöveg-típus-alapú korpusz nemzetközi szintre emelhetné Keszler professzor asszony eddigi munkáját, és Bősze professzor orvosi helyesírási munkájának is alapját képezhetné.

Beszélt továbbá arról a tapasztalatáról, hogy bizonyos elvek bizonyos szinten működnek, ezért nem ugyanazt kell elvárni az orvos-orvos és az orvos-beteg viszonyban. A tudományos közlésekkel kapcsolatban megállapította, hogy a tudományírásban jól láthatók a felhasználói szintek, és az igényesség jegyében azok, akik magas szinten írnak, valószínűleg részt vennének a magyar nyelvű szaknyelv fejlesztésében is.

Mártonfi Attila (az *Osiris Helyesírás* című kézikönyv egyik szerzője, a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályának volt munkatársa) szerint abból kell kiindulnunk, hogy a nyelvi formát mindig a kommunikáció célja határozza meg. Nyelvi tekintetben éppen ezért határozottan el kell különítenünk az orvostudomány művelésének nyelvhasználatát a mindennapi gyógyászatétól. A magyar tudomány számára elengedhetetlenül fontos a nemzetközi integráció, és ez ma egyértelműen az angol révén valósulhat meg. A magyar orvostudomány nem maradhat elszigetelt, az is nagyon fontos ugyanakkor, hogy az orvos-páciens kommunikáció minél hatékonyabb legyen. Ez az esetek túlnyomó részében értelemszerűen magyarul zajlik, és ilyenkor fontos figyelembe venni, hogy az adott páciens számára mi az erre leginkább alkalmas szóképzési-fogalmi réteg. Van, hogy – a placebohatást erősítve – a rejtélyesség szolgálja a gyógyulást, ilyenkor elfogadható, sőt akár kifejezetten hasznos lehet a beteg számára érthetetlen latin szavak használata. Ma azonban sokkal inkább ellentétesnek látszó tendenciának vagyunk tanúi: a páciensek részéről nagy az igény a jól körülírt fogalmi tudásra mind a diagnózis, mind a prognózis terén. A megértést gátolhatják az idegen eredetű szavak is, de ugyanígy okozhatnak megértési nehézséget régies, tájnyelvi vagy választékos stílusértékű belső keletkezésű szavak is – a megértés nem etimológiai kérdés. Mindezen túl: semelyik nyelvet nem kell féltetni az idegen szavak beáramlásától, ezek ugyanis nem jelentenek semminemű veszélyt az adott nyelvre nézve (az angol nyelv él talán a nyelvek közül a legtöbb idegen eredetű szóval, mégsem merül fel a nyelvhalál lehetősége). Látjuk tehát, hogy van egy felület, amely az angol nyelvű kommunikációt igényli: ez a nemzetközi tudományos élet. Van egy olyan felület is, ahol az orvosnak magyarul kell beszélnie, ráadásul úgy, hogy egy iskolázatlanabb páciens is megértse. Minthogy mindkét felület létezésén mindkét igény jogos, szükség van egy belső nyelvi átalakító eszközre. A bizottságnak itt van a fő feladata: e két külső felület között létrehozni ezt a belső átalakító egységet az orvostársadalmon belül, de nyelvészeti segédlettel.

Eckhardt Sándor (akadémikus, az Országos Onkológiai Intézet volt főigazgatója) – Harminc éve tagja az *Orvosi Hetilap* szerkesztőségének, és véleménye szerint fel kellene használni a lapot arra, hogy megismertessék a munkabizottság osztályközi jellegét. Ne csak az orvostudomány és a nyelvtudomány, hanem más tudományágak, például a vegyészet, a geológia képviselőit is vonják be a munkabizottság tevékenységébe. A technológia gyorsabban fejlődik, mint a nyelv, ezért a munkabizottságnak időnként át kellene tekintenie a helyzetet, hogy a legújabb angol szakkifejezéseknek is legyen magyar megfelelőjük.

Magyarországon az impaktfaktor miatt nehéz teljesíteni, és aki meg akar élni, annak angolul kell közölnie. Óriási az ellentét a közlési kényszer és a magyar orvosi nyelv fejlesztésének feladata között. Ez nemcsak az orvosi nyelvre vonatkozik, hanem a vegyészeti, geológiai területre is. Nagy a felelősség ebben a világtendenciában a magyar nyelv iránt.

Prószéky Gábor (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai és Bionikai Karának egyetemi tanára, dékánhelyettes; nevéhez fűződik az első magyar és legtöbbször használt helyesírási program kialakítása) – A PhD-hallgatói közül többen a Semmelweis Egyetemmel közösen végzik a beteglapok elektronikus feldolgozását. Azokon minden megtalálható, a nem létező normáktól való eltérések is. Jó lenne megszüntetni azt a helyzetet, hogyha valaki kap egy orvosi leletet, akkor azt csak orvos ismerőse segítségével tudja megérteni.

A tudományos közléssel kapcsolatban úgy vélte, hogy az igényességük révén lehet azokra hatni, akik komoly hatásmutatóval írnak, ha van, ahol magyarul is közölhetnek. Az oktatásról pedig: bár jó lenne, ha minden orvos tanulná azt, ami itt elhangzott, de a megvalósíthatóság szempontjából azt kellene talán képviselni, hogy a családorvosnak mindenképpen szükséges az orvosi nyelvet tanulnia, a kutatóorvosnak pedig nem feltétlenül.

Az orvosi nyelvi szöveggűjteményt, a korpuszt, rendkívül fontosnak tartja. Az első két évben azt lehetne felmérni, hogy milyen anyagokat kaphatna meg a munkabizottság, miket digitalizálhatna és vihetne be ebbe az orvosi szövegtárba. Lehetne rendszerezve elindulni: a régi szövegeknél nincsenek szerzői jogi gondok, kérdés, hogy a 19–20. század orvosilag már kevésbé használható, ugyanakkor nyelvileg nagyon fontos dokumentumai mennyire érhetőek el, mert azok már elég jól olvashatók. Anyagilag viszonylag kisebb tétel lenne, ha ezek számítógépbe kerülnének. Meg kellene vizsgálni, hogy a 20. század közepétől mostanáig a Medicina, az Akadémiai Kiadó meg a többiek által kiadott orvosi művek mennyire dolgozhatók föl ilyen szempontból, ez jogi kérdés. Szerinte ez lenne az első két év feladata, kibányászni, hogy milyen anyagokat lehetne megkapni. Vélhetően az *Orvosi Hetilap* valamennyi cikke rendelkezésre áll elektronikusan is.

Célkitűzések (Bősze Péter)

Teendők az első két évben

- Orvosi helyesírási és nyelvhasználati útmutató
A könyvön Laczkó Krisztinával dolgozunk ötödik éve; 90–95%-ban elkészült. Kiadása a magyar helyesírási szabályzat 12. kiadásának végső elfogadására vár. A kéziratot a bizottság tagjai elektronikus formában megkapják ellenőrzésre és jóváhagyásra. A cél: az MTA jóváhagyásának az elérése.
- Új Orvosi helyesírási szótár
Az érvényben lévő *Orvosi helyesírási szótár* 1992-ben jelent meg Fábián Pál és Magasi Péter főszerkesztésében. Az orvostudomány rohamos fejlődése miatt a több mint 20 éve készült szótárt teljesen meg kell újítani. Ezen harmadik éve dolgozom, hozzávetőlegesen 60%-ban készült el. A teendő még nagyon sok, ebből a bizottság tagjaira is sok hárul: új szakszavak felderítése, ellenőrzés stb.

Folyamatos teendők

- A tudományos írások, szakszövegek és a tankönyvek orvosi nyelvének egységesítése:
Elengedhetetlen az orvosi folyóiratok, szakkönyvek egységes nyelvhasználatára, és ez nemcsak az idegen szavakra terjed ki. Szükséges a szerkesztők bevonása, egyeztetések az egységes álláspont kialakítására. Ennek érdekében szerkesztői ülést is szervezünk az Orvosi helyesírási és nyelvhasználati útmutató megjelenése után. Az egységesített szaknyelvhasználat a záloga annak, hogy a bizottság javaslatai a gyakorlatban is érvényesüljenek.
- A magyar orvosi nyelv egyetemi oktatásának kiterjesztése:
A Semmelweis Egyetemen tíz évet meghaladóan oktatjuk a magyar orvosi nyelvet kötelezően választható tárgyként. A tantárgy az általános orvosi műveltség tárgya, ezért igencsak kívánatos, hogy az orvostanhallgatók mindegyike felvegye, és úgy hagyja el az orvosi egyetemét, hogy:
 - tudja, miként kell egy tudományos közleményt megírni, olvasni, értékelni, mi a tudományértékelés, hogyan kell irodalmat keresni;
 - tudja, hogyan kell orvosi leleteket, jelentést, zárójelentést írni, a betegekkel beszélni, a társadalmat felvilágosítani;

- legyen alapvető ismerete a nyelvről és az orvosi nyelvről, amely a munkaeszköze;
- legyen tájékozott az orvosi nyelvhasználat és helyesírás kérdéseiben;
- legyen fogalma Váradi Lencsés Györgyről, Bugát Pálról, Markusovszky Lajosról és arról, hogy az *Orvosi Hetilap* magyar örökség – egyáltalán a magyar orvosi nyelv gyökereiről, az érte folytatott 500 éves küzdelemről;
- tudja, hogy mekkora az értelmiség felelőssége a magyar orvosi és a magyar nyelv versenyképességének megőrzésében; stb.

A bizottság feladata lépéseket tenni annak érdekében, hogy a tantárgy kötelező legyen, és bevezessék a többi orvosi egyetemen is, valamint a doktori iskolákban.

- Az orvosi szöveggyűjtemény, a korpusz összeállítása. Ezt Kuna Ágnes szervezi. Jelentősége felmérhetetlen az orvosi nyelv kutatása, értékelése stb. szempontjából.
- Az orvosi szakszavak helyes írásmódjának, a sajátos helyesírási formáknak a beépítése a helyesírási ellenőrző rendszerbe. Prószéky Gábor vállalta ennek megvalósítását. Nyilvánvaló, hogy először az orvosi helyesírás szótárát kell összeállítani.
- Más szakmák, szaknyelvek képviselőinek bevonása a bizottság munkájába.

Zárógondolat

Az Orvosi Nyelvi Munkabizottság létrehozása nagyszerű, méltó az MTA alapításának szelleméhez: a magyar nyelv ápolásához. Köszönet érte.

Bősze Péter
professzor

Az öregisten tájszavunkról

A napokban jutott eszembe a címben említett érdekes tájszavunk. Akkor használják ezt a szót Alsó-mocsoládon, ha a beszélő ingerültségének akart hangot adni efféle szituációkban:

- *Hát tétted a bukszámat?*
- *Az öregisten sē tuggya.*

- Kis péndzre lenne szükségöm.
- *Neköd az öregisten péndze sē lenne ölég.*

A példák azt jelzik, hogy **pejoratív hangulati értéke** van községünkben az *öregisten* szónak. Így használta ezt a szót Bakán Zoltán Somogy megyei (jutai) volt évfolyamtársam is. Feltehető, hogy a Dél-Dunántúl sajátos archaikus tájszava az *öregisten*.

Meglepő, hogy nem találtam meg sem a regionális tájszótárainkban, sem az ÚMTSz.-ban. Új szólás- és közmondásgyűjteményeinkben (Forgács, Litovkina és Bárdosi) munkájában) sincs benne ez a szóösszetétel. Csupán O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (Budapest, 1966: 307) című műve közli (jelzős szerkezetként) ezt a fogalmat: *(Úgy beszél) mintha ő volna az öreg isten.* = nagyon öntelten, fölényesen vagy parancsoló hangon (beszél).

Lehet, hogy éppen a **pejoratív jelentése** miatt maradt ki tájszótárainkból az *öregisten* szavunk? De az is lehet, hogy erre a nagyon ritkán használt szóra nem figyeltek fel a tájszavak gyűjtői.

Szerintem az *öregisten* szóösszetétel jelentése: 'nagy [úr] Isten'. Az *öreg* 'nagy' jelentésére l. az ÚMTSz. és az ÉKSz.² **reg** címszavát! Alsó-mocsoládon az *örek szömü dijó* 'nagy szemű dió'; az *öreg bötüs könyv* 'nagy betűs könyv'; az *Öreg-osztás* nevű dülő az *Öreg-osztás* nevű határrészt nagyobbik része; az *örekharang* 'nagyharang'.

Az *öregisten* szavunk létrejöttében bizonyára szerepe lehetett annak, hogy *Istent* – ikonikus megjelenítésben – (templomi freskókon és egyéb képeken) szakállas, ősz, idős, azaz **öreg emberként** ábrázolták. Ez a kép él bennünk, ha a Teremtőt élő (valóságos) személyként próbáljuk felidézni emlékezetünkben.

Pesti János
ny. egyetemi docens

Neveljünk sznobokat!

(Avagy a magyar nyelvművelő mozgalom alkonya?)

Cserháthalápy Halápi Gábor *Első magyar sznobszótár* című könyve voltaképpen a sznobizmus nyelvi megjelenítésére-érvényesítésére biztatja olvasóit. Az a veszélye ennek, hogy a nyelvhasználat kialakult és elfogadott normáit szinte felrúgja a szerző, amikor azt állítja: „Az első magyar sznobszótár segítségével mindenki könnyedén helyettesítheti a régi és közismert magyar szavakat fellengzős idegen szavakkal.” Más megfogalmazásban: „Nélkülözhetetlen segédkönyv mindazok számára, akik magyar szavak helyett [!] beszédükben és írásukban idegen szókat kívánnak használni.” (A könyv adatai elérhetők a Google-keresőn.)

Az öregisten tájszavunkról

A napokban jutott eszembe a címben említett érdekes tájszavunk. Akkor használják ezt a szót Alsó-mocsoládon, ha a beszélő ingerültségének akart hangot adni efféle szituációkban:

- *Hát tétted a bukszámat?*
- *Az **öregisten** sē tuggya.*

- Kis péndzre lenne szükségöm.
- *Neköd az **öregisten** péndze sē lenne ölég.*

A példák azt jelzik, hogy **pejoratív hangulati értéke** van községünkben az *öregisten* szónak. Így használta ezt a szót Bakán Zoltán Somogy megyei (jutai) volt évfolyamtársam is. Feltehető, hogy a Dél-Dunántúl sajátos archaikus tájszava az *öregisten*.

Meglepő, hogy nem találtam meg sem a regionális tájszótárainkban, sem az ÚMTSz.-ban. Új szólás- és közmondásgyűjteményeinkben (Forgács, Litovkina és Bárdosi) munkájában) sincs benne ez a szóösszetétel. Csupán O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* (Budapest, 1966: 307) című műve közli (jelzős szerkezetként) ezt a fogalmat: *(Úgy beszél) mintha ő volna az **öreg isten***. = nagyon öntelten, fölényesen vagy parancsoló hangon (beszél).

Lehet, hogy éppen a **pejoratív jelentése** miatt maradt ki tájszótárainkból az *öregisten* szavunk? De az is lehet, hogy erre a nagyon ritkán használt szóra nem figyeltek fel a tájszavak gyűjtői.

Szerintem az *öregisten* szóösszetétel jelentése: 'nagy [úr] Isten'. Az *öreg* 'nagy' jelentésére l. az ÚMTSz. és az ÉKSz.² **reg** címszavát! Alsó-mocsoládon az *örek szömü dijó* 'nagy szemű dió'; az *öreg bötüs könyv* 'nagy betűs könyv'; az *Öreg-osztás* nevű dülő az *Öreg-osztás* nevű határrészt nagyobbik része; az *örekharang* 'nagyharang'.

Az *öregisten* szavunk létrejöttében bizonyára szerepe lehetett annak, hogy *Istent* – ikonikus megjelenítésben – (templomi freskókon és egyéb képeken) szakállas, ősz, idős, azaz **öreg ember**ként ábrázolták. Ez a kép él bennünk, ha a Teremtőt élő (valóságos) személyként próbáljuk felidézni emlékezetünkben.

Pesti János
ny. egyetemi docens

Neveljünk sznobokat!

(Avagy a magyar nyelvművelő mozgalom alkonya?)

Cserháthalápy Halápi Gábor *Első magyar sznobszótár* című könyve voltaképpen a sznobizmus nyelvi megjelenítésére-érvényesítésére biztatja olvasóit. Az a veszélye ennek, hogy a nyelvhasználat kialakult és elfogadott normáit szinte felrúgja a szerző, amikor azt állítja: „Az első magyar sznobszótár segítségével mindenki könnyedén helyettesítheti a régi és közismert magyar szavakat fellengzős idegen szavakkal.” Más megfogalmazásban: „Nélkülözhetetlen segédkönyv mindazok számára, akik magyar szavak helyett [!] beszédükben és írásukban idegen szókat kívánnak használni.” (A könyv adatai elérhetők a Google-keresőn.)

Ha netán parodizálás szándékával írta ezeket a szerző, erre valahogyan utálnia kellett volna, mert az olvasó az írott szó tekintélye-hatalma alapján a fenti meglepő gondolatokat elfogadhatónak tartja. Vagyis éppen a szótár segítségével próbál majd maga is sznobbá válni!

Létezik civilizált országokban ehhez hasonló **antinyelvművelő** munka? Nem tartom valószínűnek. Miért tette lehetővé a Tinta Kiadó (egyébként sok értékes munka közléteve), hogy ez az igénytelen és káros könyv szakmai lektorálás nélkül jelenjen meg?

Vajon mit szólna ehhez Deme László, Lőrincze Lajos, Péchy Blanka, Kovalovszky Miklós, Grtétsy László, Balázs Géza, Elekfi László, Wacha Imre? Nem dicsérik meg a szerzőt, az biztos!

Szerintem a nyelvi sznobizmusra nem csupán az idegen szavak túlzott és indokolatlan használata jellemző, hanem például a divatszavak (*bevállal, kitámad, beelőz, osztálykirándul* stb.) kedvelése is. A **sznobizmus sajátos magatartásforma**. Aki erre törekszik, **többnek szeretné mutatni magát**, mint ami. A sznob ember „az előkelőket vagy a szellemi élet kiválóságait majmoló, hozzájuk dörgölőző személy” (EKsz². 1271). Hozzátehetjük: sznob az is, aki a vélt „nagyságok” (celebek) viselkedését, öltözetét és nyelvhasználatát is majmolja. Mivel a sznobizmus nálunk egyre nagyobb méreteket ölt, szabad-e erre biztatni embertársainkat?

Lehet, hogy túl szigorúan ítéltem meg az *Első magyar sznobszótár* veszélyeit. Ezért érdekelne, hogy a téma iránt érdeklődő kollégáim miként vélekednek Cserháthalápy Gábor munkájáról. Kérem kedves barátaimat, írják meg röviden a szótárral kapcsolatos véleményüket. Ezeket összegyűjteném, és elküldeném Balázs Géza professzor címére. Így értesülhetne arról, hogy miként fogadták az olvasók a sznobszótár megjelenését. (A könyvről én nem kívánok recenziót írni.)

Pesti János
ny. egyetemi docens